

**Društvene promene i ruralni razvoj:
značaj socijalnog kapitala, participacije i društvenih mreža**

Dejan Janković

EDICIJA MONOGRAFIJE

Osnivač i izdavač edicije

Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Trg Dositeja Obradovića 8, 21 000 Novi Sad

Godina osnivanja

1954.

Glavni i odgovorni urednik edicije

Dr Nedeljko Tica, redovni profesor

Dekan Poljoprivrednog fakulteta

Članovi komisije za izdavačku delatnost

Dr Ljiljana Nešić, redovni profesor – predsednik

Dr Branislav Vlahović, redovni profesor – član

Dr Zorica Srđević, redovni profesor – član

Dr Nada Plavša, redovni profesor – član

Autor

Dr Dejan Janković

Glavni i odgovorni urednik

Dr Nedeljko Tica, redovni profesor

Dekan Poljoprivrednog fakulteta

Recenzenti

dr Srđan Šljukić, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

dr Marko Škorić, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

dr Marica Petrović, docent Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

dr Marina Novakov, docent Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu

Izdavač

Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Zabranjeno preštampavanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač.

Komisija za izdavačku delatnost, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad

Tiraž: 30

Mesto i godina štampanja: Novi Sad, 2020.

Odlukom Nastavno-naučnog veća Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu 1000/0102 Broj:
1238/2/9 od 21.12.2020. godine odobrava se štampanje ove monografije

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.334.55

ЈАНКОВИЋ, Дејан, 1976-

Društvene promene i ruralni razvoj : značaj socijalnog kapitala,
participacije i društvenih mreža / Dejan Janković. - Novi Sad :
Poljoprivredni fakultet, 2021 (Beograd : Donat graf). - 213 str. : ilustr. ;
24 cm

Tiraž 30. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija.
- Summary.

ISBN 978-86-7520-518-0

a) Рурални развој - Социолошки аспект

COBISS.SR-ID 32918281

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. SLOŽENOST RURALNOG RAZVOJA I NJEGOV ZNAČAJ	7
3. TEORIJE I PROBLEMI DRUŠTVENOG RAZVOJA	19
3.1. Teorije modernizacije	19
3.2. Teorije zavisnosti i teorije svetskih sistema.....	25
3.3. Teorije socijalnog kapitala.....	29
3.4. Teorije razmene; teorije društvenih mreža; teorije racionalnog izbora....	43
4. MAKRO NIVO RURALNOG RAZVOJA	58
4.1. Modernizacija u poljoprivredi i socijalni kapital farmera.....	58
4.2. Problemi razvoja ruralnih područja: od agrarne ka ruralnoj politici i multifunkcionalnoj poljoprivredi	80
4.3. Endogeni i egzogeni modeli ruralnog razvoja: put ka teritorijalnim principima i politikama ruralnog razvoja.....	87
5. MEZO NIVO (REGIONALNOG) RURALNOG RAZVOJA	105
6. MIKRO NIVO (LOKALNOG) RURALNOG RAZVOJA	131
6.1. Različiti pristupi „ruralnom“	132
6.2. „Ruralnost“ i (ili) „lokalnost“?	138
6.3. Socijalni kapital, socijalna izopštenost i participacija u lokalnim seoskim zajednicama.....	147
6.4. Lokalna partnerstva i kolektivno delanje kao koncept u razvoju seoskih zajednica	159
6.5. Lokalne inicijative i društveni kontekst u Srbiji: mogući pravci socioloških istraživanja.....	173
7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	190
8. KORIŠĆENA LITERATURA.....	200
Summary	213

1. UVOD

U okvirima analize unapređenja poljoprivrede i sela, društvene nauke raspravljaju o brojnim i raznovrsnim pitanjima. Svaka diskusija o društvenom razvoju implicira pitanje o tome kako ostvariti pretpostavljeni društveni razvoj, koje su to primarne oblasti, vrste, pravci i granice društvenih promena i društvenog razvoja. Time se analiziraju teme koje, u osnovi, propituju brojne aspekte ljudske kulture i društva.

Ruralni razvoj je veoma složen i dugoročan proces koji je dugo vremena, kako u teoriji, tako i u razvojnoj praksi, bio neopravdano sveden na jednu pojednostavljenu ekonomsko – agrarnu matricu, koja se reflektovala u problematici modernizacije poljoprivrede i pokušajima centralističkog i sektorskog upravljanja i uticaja na razvoj ruralnih sredina. Svođenje ruralnog na agrarni razvoj delimično je prouzrokovano pretpostavkom prema kojoj se društveni razvoj posmatra kao posledica tehničko – tehnološkog razvoja, odnosno, pojednostavljeno - kao posledica ekonomskog rasta. Istina je, međutim, isto tako i inverznog karaktera: društveni razvoj jeste pretpostavka tehničko-tehnološkog razvoja, a ekonomski rast i tehničko – tehnološki napredak predstavljaju samo neke od aspekata ruralnog razvoja.

Društvene posledice međuuticaja prirodnih, tehnoloških, ekonomskih, društvenih i institucionalnih faktora dalekosežnije su od usko ekonomskog shvatanja razvoja (modernizacija poljoprivrede, tehničko-tehnološki napredak, rast produktivnosti, efikasnosti i sl.). Zato ruralni razvoj ima za cilj razvoj „*ruralnog*“, ali i promociju njegovog značaja i funkcija za društvo u celini. U cilju izbegavanja diktiranog i zavisnog razvoja, razvoj ruralnog mora da počiva na unutrašnjim snagama i resursima (postojećim ili konstruisanim), koje u kombinaciji sa eksternim resursima i snagama treba da predstavljaju osnovu održivog socio – ekonomskog rasta i razvoja. Za ostvarenje ovih ciljeva nije moguća niti dovoljna jedna politika, već čitav set različitih sektorskih, globalnih, regionalnih, lokalnih politika, koje su međusobno povezane i uslovljene, pri čemu neke od njih nekada mogu biti čak i delimično suprotstavljene. Konceptija ruralnog razvoja koju naglašavamo ima u vidu ovu heterogenost aktera, interesa, pravaca razvoja,

politika, institucija, potencijala i nedostataka, koji oblikuju složenost i održivost ruralnog razvoja.

Istraživanje i razvoj ruralnih sredina je od velikog značaja za svako društvo, zato što ruralno predstavlja značajan resurs društva i ono mora biti definisano na pozitivan način, što implicira da se u ruralnom i njegovim resursima moraju uvideti potencijali od značaja za čitavo društvo. Od velike je važnosti adekvatno razumevanje snažne veze koja postoji između sela i grada i nužne međusobne uslovljenosti razvoja sela i gradova (društva u celini), funkcija koje imaju, resursa koji mogu da se nadopunjuju, potreba koje mogu da zadovoljavaju.

Predmet istraživanja u ovoj studiji predstavljaju *sociološki* aspekti razvoja lokalnih seoskih zajednica, pri čemu je pažnja usmerena na *socijalni kapital, društvene mreže i povezanost ljudi i učestvovanje (participaciju) ljudi u životu lokalnih seoskih zajednica*. Sociološki zato što ćemo ruralnu društvenu stvarnost da analiziramo u kontekstu globalnog društva i relevantnih društvenih faktora, pojava i procesa koji mogu da utiču na ruralna područja, sa naglaskom na socijalni kapital, društvene mreže i participaciju ljudi u društvenim odnosima lokalne zajednice. Analiza međuticaja relevantnih društvenih pojava i procesa takođe se u sociološkom pristupu podrazumeva. Sociološki istovremeno reprezentuje i nastojanje da se u teorijsko – metodološkim okvirima ove nauke, pruži razumevanje društvenog razvoja ruralnih sredina koje bi, u poređenju sa drugim posebnim naučnim disciplinama, ponudilo celovitije i sadržajnije objašnjenje suštinski važnih društvenih pojava i faktora koji mogu da utiču na *proces* ruralnog razvoja, a posebno u onome što je fokus ove monografije. Istraživanje ovih aspekata ruralnog razvoja treba da uputi čitaoca na ideju široko shvaćenih socijalnih procesa koje stoje u osnovi razvoja, a oni su ovde naglašeni kroz analizu socijalnog kapitala, participacije stanovništva u životu lokalnih zajednica i društvenih mreža, odnosno, povezivanja lokalne populacije u cilju ostvarivanja kolektivno relevantnih ciljeva za razvoj lokalne zajednice i unapređenja kvaliteta života u (ruralnom) društvenom prostoru.

U ovoj monografiji u prvi plan ističemo društvenost, ljude, zajedničke sposobnosti, kapacitete i interese, međusobne veze i mreže odnosa među ljudima, institucijama, politikama, u okviru heterogenog (društvenog) prostora (ali i heterogenih društvenih grupa, interesa, politika...). Značaj ovakvog ugla posmatranja očituje se u neadekvatnosti

dosadašnjih pristupa razvoju ruralnih sredina, a koja se manifestovala u najmanje tri ključna problema:

1. postepeno uviđanje da dosadašnje politike i eksplikativni okviri za kompleksno pitanje ruralnog razvoja ipak nisu dali dovoljno dobre rezultate;
2. nepostojanje konzistentne i sistematične teorije ruralnog razvoja, koja - u paralelnom postojanju različitih parcijalnih eksplikativnih okvira - već decenijama nije izgrađena;
3. zanemarivanje značaja dimenzije socijalnog (ljudskog)... od strane tehnokratskih orijentisanih politika i donosioca odluka koji razmišljaju u okvirima planiranih mera i politika.

Nepostojanje fundamentalnog teorijskog utemeljenja problematike ruralnog razvoja posledica je, kako složenosti ovog pitanja i društvenog determinizma koji ga prožima, tako i nedovoljne „zrelosti“ samih društvenih nauka za interdisciplinarni odgovor na suštinska pitanja u vezi sa ruralnim razvojem. Jedan od aspekata ovog „neuspeha“ mogao bi da bude i nedovoljno snažna veza postojećih teorijskih okvira za ruralni razvoj i opštih socioloških teorija društvenog razvoja i društvenih promena. Činjenica da ovakva sistematična i celovita teorija danas ne postoji, barem jednim svojim delom ide u prilog stavu koji smo naveli.

Sa druge strane, ova monografija prvenstveno cilja na problematiku socijalnog kapitala i društvenih mreža - povezivanja ljudi, koja je danas prilično aktuelna. Ona svoju popularnost duguje privlačnosti i naizgled jednostavnosti ovog pojma. Socijalnim kapitalom se u suštini naglašava značaj socijalnih ili možda bolje socioloških aspekata u socio-ekonomskim odnosima, a koji su zanemareni standardizovanim poimanjem ekonomskog, fizičkog i ljudskog kapitala, kao osnovnim gradivnim elementima, pre svega ekonomskih, ali i ostalih tipova društvenih odnosa. Želimo da naglasimo da se stoga ovaj pojam sociolozima - po prirodi stvari i nasleđu sociološke tradicije imanentan - čini veoma opravdanim, samorazumljivim i predstavlja deo opšteg korpusa socioloških znanja i kategorijalnog aparata kojim gotovo svaki sociolog raspolaže. Sa druge strane, drugim („nesociološkim“) istraživačima, on se doima drugačiji, privlačan, pomalo egzotičan, jednostavan i prihvatljiv koncept, kojim se izražava nešto (njima novo), nešto što nedostaje njihovim analizama i obično zanemaruje u analizi funkcionisanja sfere socio-ekonomskih odnosa u društvu. Ova privlačnost socijalnog kapitala za posledicu ima nužnost za kritičkom raspravom o

njegovoj učestalosti i često pomodnoj i nepreciznoj upotrebi, ali i pojmovnoj konstrukciji s obzirom na izvore socijalnog kapitala, njegove nosioce (imaoce), koristi i posledice i konačno, funkcije koje on ostvaruje. Upravo je cilj ove monografije da ovaj fenomen, pre svega nesociolozima, razjasni pozivanjem na opštu sociološku teoriju, a zatim i njegovu primenu u konkretnom okviru (ruralnog razvoja). Što se sociologa tiče, oni će se najverovatnije podsetiti na već poznat teorijski koncept i kategorijalni aparat koji i sami koriste.

Uzimajući ovo u obzir, *rationale* ove monografije proističe iz traganja za ovakvom nedostajućom sintezom, koja bi trebala da posluži kao osnovni teorijski okvir za razumevanje, objašnjenje i, konačno, empirijsko istraživanje jednog važnog dela onoga što se pod plaštom ruralnog razvoja *kao procesa* dešava. Ovakva teorijska sinteza naprosto nedostaje svakom istraživaču koji se pokušava da se uhvati u koštac sa ovom problematikom. Iako jedan takav teorijski okvir zasigurno ne može da obuhvati sve aspekte ruralnog razvoja, neke od njegovih najrelevantnijih aspekata, direktno ili indirektno, svakako može. Ovo ne znači da analiza koja sledi ima pretenzije da u potpunosti popuni ovakvu prazninu u teoriji ruralnog razvoja. Ona ima skromne pretenzije da izoštri okvire naučnog fokusa i objašnjenja ovih procesa i ukaže, po našem – sociološkom – viđenju, na neke od važnijih faktora i njihovih međusobnih odnosa, a koji mogu značajno da utiču na ono što podrazumevamo pod ruralnim razvojem. Ovo je naročito izraženo u delu teritorijalnog-regionalnog-lokalnog ruralnog razvoja koji na izvestan način zapravo omeđuje socijabilnost i interakcije ljudi u tim zajednicama i pruža dobru osnovu i opravdanost ovakvog usmerenja analize.

S obzirom na kompleksnost problematike, smatramo da uspeh, kako empirijskih istraživanja, tako i politika ruralnog razvoja (ili ruralnih politika) i konkretnih razvojnih praksi, u velikoj meri zavisi od prethodnog adekvatnog teorijskog objašnjenja i razumevanja najznačajnijih faktora, uticaja i aktera u ruralnom razvoju. U tom smislu, skroman doprinos ove studije bio bi da kreatorima ruralne politike, istraživačima i praktičarima ruralnog razvoja, predstavi lepezu relevantnih faktora i njihovih mogućih međusobnih uticaja u procesima ruralnog razvoja.

U ovoj monografiji smo pokušali da problem ruralnog razvoja rasčlanimo na makro, mezo i mikro okvire sa idejom da omeđimo fenomen koji istražujemo i da ga u našem istraživanju više fokusiramo na mezo i mikro, nego makro nivoe, procese i makro politiku ruralnog razvoja. Nakon

pojašnjenja složenosti i različite pristupe „ruralnom“, predstavljaju se neke od karakteristika pojedinih teorija društvenih promena i razvoja (pre svega teorije socijalnog kapitala), a koje vidimo kao značajne (teorijske) okvire za objašnjenje i razumevanje relevantnih procesa i društvenih promena koje se odvijaju u ruralnim sredinama.

U makro okvirima ruralnog razvoja, kratko se osvrćemo na rukovodeće principe društvenog razvoja koji dugoročno oblikuju ruralne sredine (modernizacija poljoprivrede), ali i različite aspekte sagledavanja uzroka, pravaca, toka i međuticaja relevantnih faktora u ruralnom razvoju. U mezo okvirima ruralnog razvoja osvrćemo se na teritorijalne – prostorne aspekte ruralnog razvoja, značaju regionalnog ruralnog razvoja, lokalne samouprave i procesa decentralizacije društva, kao preduslova za razvoj lokalnih seoskih zajednica. Iako u ovom segmentu pažnju dominantno posvećujemo teritorijalnim ruralnim i regionalnim principima razvoja, time ne želimo da umanjimo značaj sektorskih mera i uticaja, koje jedno društvo centralističkom ruralnom politikom ostvaruje. Značaj ovih mera razumljiv je po sebi i istaknut je u potrebi kombinovanja različitih politika ruralnog razvoja, zavisno od mogućnosti i potreba društva i regiona.

Konačno, u mikro okvire ruralnog razvoja (kao krajnji cilj naše analize) smeštamo neke od aspekata analize socijalnog tkiva i života lokalnih seoskih zajednica, ne posmatrajući ih izolovano od širih društvenih okvira. U svim aspektima analize, a naročito u mikro segmentu nastojimo da ne upadnemo u zamku isključivog strukturalističkog ili fenomenološkog (interpretativnog) pristupa, već nastojimo da ukažemo na značaj i potrebu kombinovanja ovih i drugih pristupa. Ovo je naročito važno za analizu kolektivnog delanja, koje može da predstavlja razvojni „duh“ jedne lokalne zajednice, ali koji nije pojava *sui generis*, već je, istovremeno proizvod (konstrukcija) interakcija aktera, ali i proizvod (direktnih ili indirektnih uticaja) postojećih društvenih struktura.

Sve istaknute teorijske postavke nastojimo da primenimo na srpsko društvo. Međutim, mora se priznati da ne postoji dovoljan obim i kvalitet empirijskih dokaza koji mogu da nam posluže za celovito naučno objašnjenje pojava kojima se bavimo. U već decenijskom nedostatku empirijskih (ruralno) socioloških istraživanja, nedostatku pojedinih strateških dokumenata i institucionalnih okvira za ruralni razvoj, u nedovoljnom stepenu decentralizacije društva, nerazvijenom civilnom društvu, nedovoljno snažnom socijalnom kapitalu i manjku lokalnih razvojnih inicijativa u

ruralnim područjima Srbije, mnogi od zaključaka temelje se na sociološkoj imaginaciji autora ovog rada i teorijskim dostignućima zapadno-evropskih društvenih nauka (ne isključivo socioloških) koje proučavaju ruralni razvoj.

U studiji su korišćeni dostupni rezultati pojedinih istraživanja u Srbiji i Evropi, kao i rezultati istraživanja autora ove monografije. Ovakva monografija ima za cilj i da ukaže na osnovne pravce istraživanja, koje bi serija budućih ruralno socioloških i interdisciplinarnih istraživanja nužno morala da obuhvati u cilju objašnjenja složenog i dugoročnog procesa ruralnog razvoja.

U monografiji se polazi od nekoliko osnovnih teorijskih pretpostavki u vezi sa ruralnim razvojem uopšte, ali i ruralnim razvojem u srpskom društvu. Da bi se mu se pristupilo na adekvatan način, potrebno je imati u vidu svu kompleksnost ruralnog razvoja kao dugoročnog procesa, sa mnogo dimenzija, aktera i interesa, što, dosada, vrlo često nije bio slučaj. Ostvarivanje razvoja ruralnih područja nije moguće samo sektorskim, već nužno i teritorijalnim politikama, naročito strategijama i politikama regionalnog (i lokalnog) ruralnog razvoja. Ovo ukazuje na značaj razvijene lokalne samouprave, snažnog socijalnog kapitala, društvenih mreža, povezanosti i participacije lokalne populacije u životu lokalne zajednice. Ovo je od značaja za ruralni razvoj u Srbiji zbog regionalnih razvojnih dispariteta i nužnosti da se u decentralizovanom smislu, regionima i lokalnim samoupravama, uz prethodno jačanje njihovih „kapaciteta“, prepusti deo odgovornosti za razvoj ruralnih sredina. U Srbiji je agrarna politika već dugo vremena veoma nestabilna i nedovoljno adekvatna (i finansijski nedovoljna) za potrebe razvoja domaće poljoprivrede. U tom smislu, ruralna politika je skoro nepostojeća ili čini samo jedan manji dodatak agrarnoj politici. Zbog toga smatramo da je u Srbiji potrebno jačati koncept *ruralne politike*, koja bi uporedo sa agrarnom politikom, vršila koordinaciju i objedinjavanje razvojnih aktivnosti drugih sektora, uz istovremeno koncipiranje teritorijalnih politika razvoja ruralnih sredina u Srbiji.

2. SLOŽENOST RURALNOG RAZVOJA I NJEGOV ZNAČAJ

Ruralni razvoj je veoma kompleksno društveno, političko, ekonomsko, ekološko, kulturno... odnosno razvojno pitanje. To nije ništa novo. Svaki istraživač koji želi da se bavi ovim pitanjem u velikoj je nedoumici – odakle početi? Šta ruralni razvoj zaista predstavlja? Da li je to neki novi koncept ili samo novi, osveženi (moderan) pojam za procese koji, na različite načine i različitim intenzitetom, postoje u sklopu društvenog razvoja svakog globalnog društva? U kakvoj su vezi procesi modernizacije društva i ruralnog razvoja? Da li je ruralni razvoj dominantno egzogeni ili endogeni proces ili ipak kombinacija oba faktora? Kakav bi proces on trebalo da bude, odnosno, kakvu je formu dosada imao? Kako na njega utiču globalne društvene promene i procesi i svako globalno društvo svojim strategijama i planiranim „intervencijama“, a kakav uticaj imaju oni koji su objekt ili, pak, subjekt razvoja? Da li je u analizi ovog procesa dovoljno istraživati samo prve ili ipak i ove druge aspekte koji utiču na razvoj? Kako na poimanje i istraživanje ruralnog razvoja utiču društvene promene koje se dešavaju u ruralnim područjima? Kakva je uloga sociologije sela i sociologije ruralnog razvoja u tim istraživanjima i u ruralnom razvoju uopšte? (šire, Janković 2012; Šljukić i Janković 2015: 233-237). U ovoj monografiji nastojaćemo da razjasnimo neke od ovih dilema koje se pri ovakvom poduhvatu pojavljuju.

Pored kompleksnosti ovog pitanja, osnovna poteškoća koja svakom društvenom istraživaču već na prvi pogled „pada u oči“, jeste *nedostatak sistematskog naučnog i teorijskog utemeljenja i samog definisanja ruralnog razvoja* (vidi, van der Ploeg *et al.* 2000; Shortall 2004; Slee 1994; Marsden 1999). Ovaj problem je i u svetskoj i u domaćoj nauci najčešće analiziran u diskursu agrarne politike i razvoja, u čemu obično prednjače agroekonomske nauke. Sociolog koji se uhvati u koštac s ovim pitanjem i ovakvim pristupom, nailazi na čitav niz dobrih ili manje dobrih (često redukcionističkih) deskripcija i objašnjenja, kao i političkih rasprava o merama i efektima agrarne ili neke druge sektorske politike, kojima se nastoji obuhvatiti ovaj problem (Janković i Novakov 2019: 110).

Proistekao iz geneze mera agrarne politike i njenih manje ili više uspešnih nastojanja da odgovori na složene probleme razvoja poljoprivrede,

a kasnije i ruralnih sredina, ruralni razvoj se može razumeti i kao politički koncept. Obično ozbiljnija rasprava i svest o kompleksnosti ruralnog razvoja počinje tamo gde se jasno očituju neadekvatnost, loše posledice i nedovoljnost mera agrarne politike u višedecenijskim pokušajima centralizovanog upravljanja razvojem ruralnih sredina i modernizacijom poljoprivrede. Značaj poljoprivrede za razvoj ruralnih sredina je veoma velik i poljoprivreda će verovatno uvek dominirati kao jedan od stubova razvoja sela. Međutim, poljoprivreda nije samo ekonomska delatnost. Ona predstavlja specifičan izvor i okvir društvenih odnosa¹ na selu i, pored proizvodnje hrane, oblikuje celokupni društveni prostor seoskog, povezujući se direktno ili indirektno sa drugim delatnostima u ruralnim područjima, predstavljajući značajan činilac razvoja. Razvoj sela koji se oslanja isključivo na poljoprivredu pati od brojnih nedostataka i ne predstavlja realnu i održivu strategiju razvoja sela, naročito u uslovima već decenijskog, ali i predstojećeg nam trenda oštre konkurencije u ovom sektoru i ubrzane deagrarizacije.

Poljoprivreda ipak ima i imaće i u budućnosti veoma veliku ulogu u procesima ruralnog razvoja, bilo direktno, kao *jedna od* strateških ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima, bilo indirektno, kao delatnost na koju se naslanja čitav niz drugih delatnosti (prehrambena industrija, trgovina, turizam itd.). Iako procesi ruralnog razvoja podrazumevaju brojne i različite aktere, pojedini autori ističu da ruralni razvoj može veoma efikasno da se gradi koristeći inovativnost i preduzetnička umeća koje postoje u samom sektoru poljoprivrede: „prvo, poljoprivredna domaćinstva imaju pristupe resursima i iskustvu koje je potrebno da se izvrši rekonfiguracija starih i kreiranje novih uslova; drugo, u okviru ovog sektora moguć je postepeni razvoj novih praksi korak po korak; treće, farmeri imaju kapacitete da se povezuju i operacionalizuju mreže kojima istorijski pripadaju“ (van der Ploeg 2000 et al.: 401).

Kao posledica određenih mera i intervencija ili kao skup društvenih promena u skladu sa civilizacijskim razvojem društva, razvoj sela zaslužuje pažnju društvenih naučnika, sa naznakom da društvena potreba za proučavanjem ovog procesa (a može se reći i sve prisutnija aktuelnost ovog

¹ Prema Marsdenu, brojna istraživanja u vezi globalizacije hrane i literatura iz oblasti poljoprivrede uspele su da „de-socijalizuju značaj hrane i poljoprivrede“. Istovremeno, ovakav pristup nije uspeo da inkorporira značaj dinamike potrošnje (i potrošača kao društvene skupine) na ruralna područja (Marsden 1999: 517).

pitanja) proizilazi iz potrebe da se u perspektivi postigne i održi vitalnost dugo zanemarivanih ruralnih područja putem dugoročnog očuvanja njihovih resursa i uključivanja u sveukupni društveni, privredni i politički razvoj. Novije koncepcije i aktuelnost ovog pitanja proizilaze iz napuštanja sektorske (uglavnom agrarne) politike koja je, kao svoj cilj i posledicu, imala modernizaciju farmi, ekonomiju obima, specijalizaciju, intenzifikaciju i koncentraciju proizvodnje², proizvodne viškove, industrijsku zavisnost i u krajnjem slučaju, socijalnu nejednakost i ekološka zagađenja (Sivini 2004: 1). Drugo je, međutim, pitanje da li je sveopšti proces modernizacije u poljoprivredi nametnuo jedan normativni model za sve koji se bave poljoprivredom (van der Ploeg and Saccomandi 1995; van der Ploeg 2003), a koji je samo reflektovan u agrarnoj politici razvijenih zemalja Evropske unije. Ovakva refleksija je (znači) samo posledica jedne modernizacijske paradigme, na koju ćemo se kasnije kritički osvrnuti.

Iz ovih razloga koncept ruralnog razvoja krajem dvadesetog veka postaje podjednako značajan u razvijenim zemljama i zemljama u „tranziciji“. Evropski model razvoja poljoprivrede (predstavljen u Zajedničkoj Agrarnoj Politici EU), *predstavlja refleksiju potreba moderne i razvijene evropske poljoprivrede*. Vrlo je diskutabilno u kojoj meri ovakav model u ovom trenutku može da posluži zemljama u „tranziciji“ – transformaciji. Neosporna je činjenica amortizujuće funkcije poljoprivrede (u Srbiji vrlo očigledno) kao strategije preživljavanja značajnog dela ruralne, ali i dela siromašne urbane populacije. Autori Petrick i Weingarten (Petrick i Weingarten) ispravno zaključuju da evropski model poljoprivrede (u kojeg istraživači u zemljama Centralne i Istočne Evrope polažu puno nade) ustvari „ne govori ništa o tome kako dostići ciljanu situaciju sa različitim startnih pozicija koje su prisutne u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Posebno je ovaj model „tih“ po pitanju problema koji bili od ključnog značaja za ove zemlje u toku implementacije post-socijalističke privatizacije i politike rekonstruiranja... male farme su su funkcionisale kao socijalni upijač radne snage... kao strategije izbegavanja siromaštva“ (Petrick and Weingarten 2004: 2, 3).

² Posmatrajući socijalnu stratifikaciju u poljoprivredi, Sivini (Sivini) napominje da je koncentracija proizvodnje u Evropskoj uniji takva da, vrednosno posmatrano, osamdeset procenata od ukupne proizvodnje dolazi sa dvadeset procenata farmi. Ostalih osamdeset procenata farmi preživljava na tržištu zahvaljujući jakim subvencijama, što samo govori o pretpostavci koliki ekstra profit imaju oni sa velikih farmi.

Paradoksalno, društvenom se naučniku - koji nastoji da ove procese istražuje iz perspektive i iskustva nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju - čini da se nalazi na suprotnom kraju teorijske i razvojne matrice, koja treba da oblikuje potrebe i istraživanja ove problematike. Višedecenijski razvoj poljoprivrede u razvijenim zemljama sada prosto nameće promenu teorijske paradigme i modela razvoja ruralnih područja nakon što je modernizacija „dosegla svoj vrhunac“, u velikoj meri povećala kvalitet života u ruralnim područjima i konačno, počela da pokazuje svoje nedostatke. Posmatrano sa „suprotnog kraja“, agrarni razvoj i razvoj ruralnih područja u manje razvijenim zemljama nestrpljivo priziva ubrzane modernizacijske procese (kako u poljoprivredi, tako i modernizacijske procese uopšte), kao nužnost u razvoju devitalizovanih ruralnih područja i nedovoljno modernizovane i konkurentne poljoprivrede. Agrarna i ruralna politika u manje razvijenim zemljama, kao svoju matricu razvoja, vidi iskustva razvijenih zemalja koja opet, usled dostignutog stepena razvoja, počinju značajno da ih propituju. Opravdano je pitanje da li je moguće pronaći tačku susreta i optimalan kompromis između ovih procesa koji su vremenski udaljeni nekoliko decenija? Da li je moguće izvlačiti pouke iz razvojnih trendova i posledica modernizacije razvijenih zemalja i da li je uopšte moguće i(ili) potrebno redefinisati takvu matricu razvoja (koja, čini se, po samoj definiciji modernizacije nije moguća)?

Iako je ruralni razvoj u poslednjih dvadesetak godina veoma aktuelizovan i u političkom, ali i u naučnom diskursu, ne može se smatrati da je on u evropskom kontekstu počeo kasnih devedesetih godina reformama agrarnih politika razvijenih zemalja, Kork deklaracijom i promenama ruralne politike (van der Ploeg *et al.* 2000: 403). Razlozi za ovakav stav leže u tome što su i pre toga na nacionalnom nivou mnogih (uglavnom razvijenih) zemalja postojale različite manje ili više adekvatne nacionalne politike ruralnog razvoja, koje su predstavljale pokušaj odgovora na paradigmatu modernizacije u poljoprivredi, odnosno, politike razvoja ruralnih sredina koje su vodile računa o održivosti određenih razvojnih mera u socio-ekonomskom smislu. Takva ruralna politika je, po mišljenju mnogih autora (npr. van der Ploeg *et al.* 2000; Ray 2000; Connor *et al.* 2006) nastojala da ublaži negativne efekte koje je imala modernizacija u poljoprivredi.

Desetak eminentnih autora (van der Ploeg *et al.* 2000: 391-395) smatraju da je ruralni razvoj „nešto više od prostog dodatka postojećem obrascu poljoprivrede i ruralnom životu“. S obzirom na to da postoji veliki

broj dimenzija i aktera u procesu ruralnog razvoja, njega je prilično teško omeđiti i istaći svestranu povezanost sa drugim relevantnim društvenim pitanjima. Ovi autori prilično uspešno operacionalizuju ruralni razvoj na nekoliko nivoa (ibid. str. 391-395):

1. *nivo globalnog društva i njegove veze sa poljoprivredom*, pri čemu se od ruralnih sredina očekuju mnoge druge funkcije, osim da snabdeva društvo poljoprivredno-prehrambenim proizvodima;
2. *nivo „novog razvojnog modela za poljoprivredni sektor“*, misleći pre svega na multifunkcionalna svojstva poljoprivrede i kritiku negativnih efekata modernizacije u poljoprivredi;
3. *nivo individualnog gazdinstva*, farme, na kojem se ruralni razvoj pojavljuje kao različita strategija sticanja sredstava i „redefinicija identiteta, strategija, praksi, međusobne povezanosti i mreža“;
4. *nivo lokalnih seoskih zajednica (ruralnih sredina) i njihovih (ekonomskih) aktera*, u kojima poljoprivreda ima različit značaj (zavisno od društveno ekonomskog konteksta i razvijenosti), sa napomenom da njen značaj generalno opada i da „ruralno nije više u monopolu farmera“;
5. *nivo politika i institucija*, na kojem se ističu tri aspekta, „odnos između različitih politika i programa, sinergiju među njima i specifičnosti regionalnih uslova, i efekte određenog institucionalnog sistema na procese koji su u vezi sa ruralnim razvojem“;
6. *nivo multidimenzionalnosti ruralnog razvoja*, koji sadrži brojne, „često povezane razvojne prakse i ima sposobnost da rezultira novim formama socijalne kohezije i u mnogim slučajevima, različitim aktivnostima koje mogu da se kombinuju na integrisan/integralan način... „ovo implicira da se ruralni razvoj odnosi prema modernizaciji kao promena paradigme... odnosno... ruralni razvoj je na dnevnom redu upravo zato što je modernizacijska paradigma dosegla svoje intelektualne i praktične limite“ (naglasio D.J.) (Ibid: 395).

Sociološka proučavanja ove problematike kod nas u jednom sveobuhvatnom smislu nisu brojna i ona svoje korene imaju u teorijama društvenih promena i razvoja, koje predstavljaju okvire u kojima se ovaj problem rasprostire. Ove teorije su svakako važan deo proučavanja pitanja ruralnog razvoja, ali samo njegov deo. U naučnom i sociološkom propitivanju ruralnog razvoja, čija čak i sveobuhvatna definicija, a kamoli konzistentna teorija, često izostaje, potrebno je sa sociološkog stanovišta naći pravu meru teorijskog uopštavanja na nivou teorije srednjeg obima, koja

bi uvažavala opšta sociološka saznanja o društvenim promenama i razvoju, ali i prepoznala naučnu relevantnost konkretnih problema u razvoju ruralnih sredina. U tom smislu, ovaj je diskurs smešten u okvire ruralne sociologije i sociologije ruralnog razvoja, uvažavajući saznanja ostalih socioloških i drugih naučnih disciplina, koje se, direktno ili indirektno, takođe bave pitanjima društvenog/ruralnog razvoja.

U pristupu ruralnom razvoju nužno je, pre svega, uvažiti stav da se radi o *društvenom procesu* koji je dugoročan i različit od dosadašnjih prilično uprošćenih centralizovanih modela planiranja ruralnog razvoja (Janković i Novakov 2019: 110) i u bliskoj vezi je sa pitanjima koje društvena teorija danas pokušava da problematizuje: pitanjima regionalnog razvoja i decentralizacije, odnosno, pitanjima (neo)endogenog i teritorijalnog razvoja; problematikom održivog razvoja u socio-ekonomskom, ekološkom i svakom drugom smislu; mrežama odnosa relevantnih institucija i aktera; različitim strategijama života i rada poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava (farmerskih sistema); pitanjima nivoa i načina participacije, uloge civilnog društva, socijalnog kapitala, značaja socijalne inkluzije itd. (vidi npr. Ellis and Biggs 2001; Lyson 2006; Van der Ploeg and Long 1994; Van der Ploeg and Sccomandi 1995; Lowe *et al.* 1995; Ray 1999, 2000, 2006a, 2006b; Lowe 2003; Murdock 2000; Moseley 2003; Shortall 2008, 2004; Shucksmith 2000; Shucksmith and Champman 1998, i dr).

Ruralni razvoj teško je definisati. Jedno od, prema našem mišljenju, sadržajnijih određenja dao je Mosli (Moseley 2003: 4), prema kojem je *ruralni razvoj dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena koje su kreirane radi povećanja dugoročnog blagostanja čitave zajednice*. Elementi ovakve definicije ukazuju na to da je ruralni razvoj proces koje je:

- dugoročan (engl. *sustained*),
- održiv - koji poštuje nasleđeni kapital (engl. *sustainable*),
- proces (sadrži mnoštvo povezanih akcija),
- ekonomski (u odnosu na proizvodnju, distribuciju i razmenu dobara i usluga),
- socijalni (u vezi sa ljudskim odnosima)
- kulturni (u vezi sa „načinima života“ i izvorima identiteta)
- ekološki (u vezi sa fizičkim i životnim okruženjem)

- kreiran (namerno indukovan, a ne prirodno-spontano nastao)
- dugoročan (u odnosu na decenije, a ne godine)
- blagostanje (ne samo materijalni prosperitet)
- čitave (uključujući sve starosne strukture, oba roda, sve socijalne grupe)
- zajednice (ljudi koji žive ili rade zajedno u određenom području).

Ovakvo određenje otkriva nekoliko ključnih elemenata procesa ruralnog razvoja. On, najgrublje govoreći, ima nekoliko osnovnih dimenzija: ekonomsku, socio-kulturnu, ekološku i političku (institucionalnu) (vidi, Janković 2012; Šljukić i Janković 2015: 234). Ekonomska dimenzija ruralnog razvoja predstavlja jednu od ključnih tačaka rasprave o ekonomskoj vitalnosti određenog ruralnog područja u odnosu na razvoj poljoprivrede, njenu diverzifikaciju, kao i razvoj celokupne *ruralne ekonomije*. Ključni aspekt predstavlja zapošljavanje stanovništva i održivo iskorišćavanje resursa koje određeno ruralno područje poseduje.

Socio-kulturna dimenzija je veoma široka i prosto ju je teško omeđiti: od pitanja siromaštva, socijalne izopštenosti, položaja društvenih grupa (mladi, stari, žene), do pitanja stanovanja, funkcionisanja sela kao lokalne zajednice, lokalnog-regionalnog identiteta, kulturnog nasleđa i tome sl.

Ekološka dimenzija, oduvek suštinski povezana sa ruralnim, nerazdvojiva je od prethodnih jer ljudi u ruralnim prostorima proizvode svoj život u skladu sa prirodnim i preoblikujući prirodno u koje su uklopljeni. Trenutna aktuelnost ove dimenzije u ruralnom razvoju proističe iz interesovanja savremenog čoveka za „javna ruralna dobra“ i njihove funkcije.

Političko institucionalna dimenzija je takođe ključna, zato što ukazuje na problem optimalnog upravljanja ruralnim razvojem, koji nije spontani proces podizanja kvaliteta života putem preliivanja modernizacijskih dostignuća iz industrijalizovanog, tehnološki i infrastrukturno moćnog grada u selo. On bi trebao da bude strateški proces „upravljanja“ društvenim promenama na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou, razvoja institucija i sistema podrške ovakvom procesu, kao i participacije lokalnog stanovništva u naporima za angažovanjem unutrašnjih snaga i motivacije za razvoj. Ova dimenzija otkriva odnose moći u društvenim i političkim odnosima, interese relevantnih aktera i uzroke-posledice određenih sektorskih politika koje

direktno ili indirektno utiču na razvoj i kvalitet života ruralnog stanovništva (ibid).

Demografski procesi i procesi urbanizacije i urbane centralizacije mnogih društva, takođe predstavljaju direktnu vezu sa pitanjem ruralnog razvoja i jedan su od važnih razloga za stavljanje ruralne politike i razvoja u vrh prioriteta društvenog razvoja. Savremeno društvo suočava se sa urbanom koncentracijom stanovništva, zagađivanjem okoline, klimatskim promenama i čitavim nizom drugih problema koji su u direktnoj vezi sa, uglavnom, urbanom populacijom i načinom života. Nedovoljno bavljenje ruralnim područjima, u smislu njihovog integralnog i održivog razvoja, dovelo je (i nažalost i dalje dovodi) do masovnih migracija ruralne populacije u sada već prenaseljene gradove, smanjivanja socijalne i ekonomske vitalnosti ruralnih područja, kao i čitavog niza problema koji po društvo u celini nosi urbana koncentracija i neravnomeran razvoj, ali istovremeno i čitavog niza problema u selima koja su zahvaćena smanjenjem broja stanovnika i sveopštom devastacijom i siromaštvom.

Uzimajući u obzir sve dimenzije očigledno je da ciljevi politike ruralnog razvoja treba da predstavljaju nastojanja da se otklone uzroci nedovoljnog razvoja ruralnih sredina, siromaštva i izopštenosti ruralne populacije, odnosno, potrebu aktivnog i potpunog uključivanja ruralnih sredina i ruralne ekonomije u globalnu ekonomiju i društvo. Problem je, međutim, što je često „vrlo teško razlikovati simptome i uzroke nedovoljnog ruralnog razvoja jer mnogi uzroci mogu biti smatrani simptomima i obrnuto“ (Skouras 1998: 143).

Ruralni razvoj kao društveni proces zahteva društveni i naučni odgovor. Društvena potreba, kao i postepena aktuelizacija ovog pitanja u naučnom i političkom diskursu razvijenih zemalja, upravo čine okvire koji determinišu i opravdavaju postojanje jedne sociološke discipline koja bi se bavila ovim kompleksim fenomenom zato „što je ruralna problematika generalno na marginama naučnog interesovanja društvenih nauka (Marsden *et al.* 1992: 2, 3).³ Naučna diskusija o ovom pitanju, prema našem mišljenju,

³ Prema mišljenju ovih autora potrebno je da ruralni sociolozi kao „disciplinarna grupa koja se centralno bavi ovim pitanjima, idu dalje od tradicionalnih agrarnih pitanja, koja su se fokusirala na politički i društveni položaj poljoprivredne radne snage. Oni moraju da obuhvate položaj i ulogu ruralne populacije, pitanja ruralnosti u savremenom društvu i procese i strukture kroz koje se *konstruišu pristup i korišćenje ruralnih resursa* (italik D.J.). Ovo su ključna pitanja društvene nauke“ (ibid.).

prevashodno proističe iz društvene prakse i problema razvoja ruralnih sredina, pre nego iz potrebe za teorijskim osvetljavanjem i analizom ovog pitanja (Janković 2012).⁴ Može se slobodno tvrditi da postoji izrazita društvena potreba se se ruralna sociologija i sociologija ruralnog razvoja *razvijaju i aktivno uključe* u analizu i pokušaj rešavanja ruralnih problema, naročito u naučnom i društvenom miljeu jednog osiromašenog društva poput srpskog.

Kao što je već pomenuto, istraživanje društvenog razvoja nije primarno sociološki problem. Kompleksnost pitanja društvenog razvoja dovodi u vezu sociologe, (agro)ekonomiste, demografe, geografe, prostorne planere, politikologe... Sociologija razvoja ili razvojna sociologija, na makro nivou, javlja se kao naučni odgovor na razvojne probleme nerazvijenih društva, krupne socijalne transformacije („tranzicije“) i ideologiju razvoja „zapadnih“ i „ostalih“ društvenih sistema, probleme demografske eksplozije, prehrane stanovništva, borbe protiv siromaštva, zavisnosti itd. Ruralna sociologija pruža svoj naučni doprinos istražujući ruralna društva i pri tome ona svoj fokus polako premešta sa „klasičnih“ (socioloških i ruralno socioloških) tema i *sve više se angažuje u diskusijama o ruralnom razvoju*⁵ (vidi, Shortall 2004: 1; Beetz, Brauer und Neu 2005: 207).

U tom smislu, ovakva sociologija ima jedan težak i ambivalentan zadatak: s jedne strane, u njenom je naučnom interesu da pruži naučno i teorijsko utemeljenje za analizu procesa društvenog-ruralnog razvoja, a, s druge strane, u društvenom-javnom je interesu *da ovakva sociologija ponudi mogućnosti i smernice za adekvatnu operacionalizaciju teorijskih saznanja o društvenom – ruralnom razvoju* do nivoa koji je potreban za usmeravanje delanja odgovornih društvenih aktera, odnosno, nivoa (racionalnih) politika i mera kojima globalno društvo nastoji da usmerava sopstvene razvojne procese (onih politika i mera koje će teorijske argumente uvažavati). U meri u kojoj bi ovi napori izostali, *izostao bi pun doprinos sociološkog angažmana* na ovom kompleksnom problemu, a kojim bi se omogućilo

⁴ Poljski sociolog Boguslav Galeski (Galeski 1972: 152) je pre pet decenija u svom delu „*Basic concepts of rural sociology*“ tvrdio za ruralnu sociologiju: „Pomenute teme u ruralnoj sociologiji... nisu tako atraktivne da se društvene promene u selu istražuju isključivo iz teorijskog interesa. Praktični značaj igra ovde mnogo veću i mnogo direktniju ulogu. Selo i poljoprivreda su objekti aktivnosti dela centralnih institucija koje usmeravaju ekonomski i socijalni život u svojim zemljama i njihove aktivnosti vode do mnogih izuzetno teških problema koji moraju da se rešavaju“.

⁵ Ruralni razvoj, kao složen i dovoljno široko shvaćen proces, pruža širok prostor za zadovoljenje gotovo svih „istraživačkih aspiracija“ ruralnih sociologa.

prevazilaženje redukcionističkih pristupa pojedinih naučnih disciplina (Janković 2012).

Ako bismo ovu diskusiju postavili u okvire „implikacija sociološke reflektivnosti“ u kojima Kolman (Coleman 1990: 610) u delu *Foundations of social theory* raspravlja, mogli bismo reći da u okvirima sociologije ruralnog razvoja sociološka teorija zapravo mora da zadovolji nekoliko osnovnih preduslova: da bude konzistentna i u skladu sa realnošću, ali i da u objašnjenju društvenih promena otvara mogućnosti za korišćenje socioloških saznanja od strane drugih aktera - u smislu uticaja na progresivne društvene promene u ruralnim područjima. Teoretizacija, kao akt sam za sebe, ne pruža mnogo mogućnosti za opstanak ovakve discipline pa čak ni za njena usko disciplinarna istraživanja. S druge strane, sociološka teorija (odnosno sociologija kao teorijska i fundamentalna nauka) u ovom smislu ne može da pretenduje na konsekvence, pošto ona nastaje u pokušaju naučnog objašnjenja društvenih fenomena, a ne aplikativne svrhe i svrhe pozitivističkog oblikovanja budućnosti. Ali, „ukoliko, s druge strane, teorijski pristup prođe ovakav test, ukoliko on u okviru sebe sadrži sredstva kojima bi sociološka saznanja uticala na društvenu stvarnost, tada je on reflektivno konzistentan“, smatrao bi Kolman.

Društvena funkcija ruralnih sociologa nameće potrebu za ovakvom sintezom zato što „primenjena sociologija odvojena od njenih fundamentalnih teorijskih istraživanja vrlo brzo prestaje da bude sociologija (nauka), dok sociološka teorija odvojena od prakse prestaje da ima mnogo značaja“ (Kaleta 1999: 14). Kompleksnost ruralnog i uopšte društvenog razvoja, nalaže već pomenutu interdisciplinarnost u pristupu ovom pitanju.⁶ U kontekstu činjenice da sami (agrarni) sociolozi sve više problematizuju egzistenciju svoje discipline, Herbert Keter (Kötter 1986: 20-29) u analizi zadataka buduće agrarne sociologije još pre tri decenije eksplicitno naglašava da „dopinos sociologije može biti mnogo veći u onoj meri u kojoj se ona otvori za interdisciplinarnu saradnju. Njena šansa ne leži u profesionalnom zatvaranju (separaciji). Specijalizacija istraživanja, koja je s jedne strane omogućila napredak, s druge strane je dovela do toga da su specijalisti izgubili sposobnost da razmišljaju u vidu jedne sveobuhvatne

⁶ Veoma je važan interdisciplinarni pristup u istraživanjima ruralnih problema. Sociologija nema potpune odgovore *na sva pitanja* iz oblasti ruralnog razvoja, iako isticanjem svog globalnog pristupa, drugim društvenim istraživačima često može da odaje takav pomalo pretenciozan stav.

perspektive... kompleksnost društvenih sistema zahteva reintegraciju naučnih disciplina“ (ibid. str. 28).

Kao jedan od svojih značajnih zadataka, sociologija ruralnog razvoja treba da „dekonstruiše i demitologizuje“ planirane društvene intervencije (Long and van der Ploeg 1989) u ruralnim sredinama, koje se ogledaju u separatnim sektorskim merama, projektovanim i programiranim pristupima ruralnom razvoju. Nijedno društvo se ne razvija putem projekata, već dugoročnim strategijama razvoja koje unapređuju ljudski, socijalni, ekonomski, ekološki i svaki drugi kapital, pri čemu se strategije moraju adekvatno operacionalizovati u konkretne programe razvoja. Tehnokratsko verovanje u planiranje društvenih promena i tehnološki napredak kao uslov društvenog napretka, ograničenog su dometa, što sociolozima implicira i „kritiku ekonokratskih i tehnokratskih modela koji i dalje inspirišu i iskrivljuju razvojne intervencije u mnogim agencijama i državnim institucijama“ (Cernea 1993: 2). Održivi razvoj se u najvećoj meri zasniva na socijalnim akterima – ljudima i institucijama.

Dugoročna vera u modernizaciju sektora poljoprivrede, kao *jedinog uslova* napretka ruralnih društava, daleko je od sociološke percepcije ruralne stvarnosti i razvoja ruralnih područja. Ovo ne znači negiranje značaja poljoprivrede za razvoj ruralnih sredina i ruralnu politiku uopšte „jer je ruralna politika bila, trenutno jeste i vrlo verovatno će i dalje biti obojena agrarnom politikom, svakako ne bez razloga“ (vidi, Lapping 2006: 118).⁷ Razvijene zemlje karakteriše sve veći pritisak na ruralne resurse iz različitih pravaca i iz različitih interesa. Minorno učešće farmerske populacije u ukupnoj populaciji govori o tome da poljoprivreda u ruralnim područjima ovih zemalja više ne dominira kao osnovna grana zapošljavanja. Ona, kao privredna grana, ipak predstavlja najvećeg „korisnika“ ruralnih resursa (zemljišta, šuma...) pri čemu se zanatstvo, usluge i turizam u velikoj meri vezuju za poljoprivredu. U ovakvim tendencijama značajnu ulogu ima i povećana briga za ekološka pitanja i očuvanje prirodnih resursa. Ovakvi trendovi postavljaju sve više zahteva pred ruralna područja i funkcije koje poljoprivreda ima (multifunkcionalnost poljoprivrede), što svakako može da im donese koristi u razvojnom smislu, ali i negativne posledice ukoliko

⁷ „Selo ne smije biti zatočenik poljoprivrede. Da bi ruralna periferija bila živa i sve življa, nužno je da se socijalno i gospodarski diversificira, da se u razvoju ne oslanja samo na poljoprivredu...veza sela i poljoprivrede je snažna i nije nestala, *ali kontekst se promijenio*“ (naglasio D.J.) (Štambuk 2003).

ovakvi razvojni trendovi nisu održivi. Poljoprivreda kao deo ruralne ekonomije više ne dominira u razvijenim zemljama, ali ipak zadržava „disproporcijski socijalni i ideološki značaj u oblikovanju socijalnih i ekonomskih promena kroz politički učvršćene pozicije koje imaju farmeri i vlasnici zemlje“ (Marsden *et al.* 1992: 8).⁸ Revitalizacija sela zavisi od porodičnih farmi u mnogo većoj meri nego što to izgleda, pri čemu kvalitet okruženja zavisi uglavnom od farmera i od načina na koji oni organizuju svoje aktivnosti. Isto važi za ruralnu okolinu i kvalitet proizvoda i usluga koje ovi farmeri nude (Kayser 1995: 183).

Sociolog koji se bavi ruralnim društvom, mora da istakne značaj razumevanja ruralnog kao specifičnog društvenog prostora koji karakterišu: heterogenost, različiti akteri, sistemi vrednosti i (značajno tradicionalna) kultura, različiti interesi i resursi (potencijali), specifične strategije preživljavanja, društveni odnosi i način života oblikovan istorijskim, socio-kulturnim, ekološkim i ekonomskim specifičnostima lokalnih seoskih zajednica i njihove veze sa gradom-globalnim društvom. *Ove specifičnosti ruralnih prostora i njihovih stanovnika daju im legitimno pravo da se očuvaju i da žive, uživajući jednaka prava kao i svi ostali građani (i forme organizacije života i naselja) na teritoriji jednog globalnog društva (države).* U suprotnom, moraćemo da odgovorimo na pitanje „da li je selo relikv agrarnih društava u industrijskom društvu“ (Henkel 1984) i da mu na takav način pristupamo. Ovaj stav upućuje na sociološki važnu činjenicu da je budućnost seoskih područja u velikoj meri uslovljena dominantnim socio-ekonomskim i političkim konceptima razvoja društva, odnosno, adekvatnim razumevanjem i politikama razvoja ruralnih sredina. Ti koncepti su u suštini vrednosne pozicije uslovljene političkim stavovima i interesima-ciljevima.⁹

⁸ Ovi autori takođe smatraju da ovo takođe znači „da priroda proizvodnje i potrošnje ruralnih područja oblikuje i oblikovana je istovremeno radnim procesima i organizacijom svojinskih odnosa. Novi tipovi proizvodnje udružuju nove forme radnih odnosa i oba se oslanjaju na promenjenu prirodu svojinskih odnosa. Ovi strukturni mehanizmi su ključni u reprodukciji moći u ruralnim područjima“ (ibid. str. 4).

⁹ Šire o vrednosnim konstrukcijama u vezi sa ruralnim resursima, vidi u Marsden 1999.

3. TEORIJE I PROBLEMI DRUŠTVENOG RAZVOJA

U sociologiji postoji veliki broj pokušaja da se pitanje društvenih promena i društvenog razvoja na adekvatan način objasni. Jedan od objektivnih problema sa kojim se suočavamo je problem klasifikacije brojnih teorija društvene promene i razvoja (Popović i Ranković 1981), tako da svaki pokušaj ove vrste može da sadrži manje ili veće nedostatke. Ova teškoća proizilazi iz raznovrsnosti postojećih teorijskih shvatanja, njihovih međusobnih sličnosti i preplitanja, ali i jedinstvenih kriterijuma na osnovu kojih bi se postojeće teorije klasifikovale (pravci, način, uzroci, indikatori promena itd.) (Janković i Novakov 2019: 25).

Ovde nije cilj sistematičan pregled svih postojećih teorija, već pregled onih teorija koje smatramo relevantim za tematiku kojom se rad u celini bavi. Sa tog stanovišta, krenućemo od makro teorija društvenih promena i razvoja - teorije modernizacije i sa njom povezanih teorija, preko teorija sa drugačijim okvirima analize (teorije socijalnog kapitala, društvenih mreža, teorija razmene i teorija racionalnog izbora). Ovakav prikaz ima za cilj da postepeno usmerava okvire analize ka primeni pomenutih teorija kao konceptualnih i interpretativnih okvira koji mogu da posluže za razumevanje društvenih promena u ruralnim sredinama, odnosno, promena i razvoja lokalnih seoskih zajednica. Ovo znači da je makro pristup samo jedan od okvira analize. Na izvestan način put logike kojom se rukovodimo je od globalne i (ili) makro, preko mezo, do mikro sociološke analize. Kao i u prethodnom slučaju, i ovde svakako postoji opasnost od nedovoljno precizne klasifikacije pojedinih teorija u predloženi logički okvir.

3.1. Teorije modernizacije

Teorija modernizacije je prema broju autora koji su se njom bavili, tematici, analitičkim okvirima i pristalicama jedna od najuticajnijih teorijskih i idejnih orijentacija u okviru neoevolucionizma (Popović i Ranković 1981: 195). S druge strane, česta upotreba pojma modernizacije kao sinonima za društveni razvoj i progres nalaže da sistematičnije razložimo ovaj pojam sa ciljem otkrivanja opravdanosti ovakve njegove upotrebe, kao i da analiziramo aktuelnost ovog procesa u društvu danas. Nemački autor Tomas

Flige (Fliege) smatra da ovaj pojam „iritira... najpre što se pod etiketom „modernizacije” podrazumeva veliki broj procesa i fenomena, a zatim što u društvenim naukama postoji čitav niz teorija, modela i razvojnih koncepcija modernizacije koji se jednim delom u analizi modernih društava, očigledno, međusobno suprotstavljaju. Unutar istraživanja modernizacije ne postoji zatvoren teorijski sistem, već mnoštvo koncepata i predloženih rešenja, koja nastaju usled doprinosa različitih naučnih disciplina” (Fliege 1998: 52). Modernizacija je u kontekstu teme kojom se bavimo jedna od najčešćih pojmovnih konstrukcija prilikom diskusije o razvoju - „modernizaciji” poljoprivrede, sela i nužnoj „modernizaciji” društva uopšte¹⁰. Ona se po automatizmu čini opravdana, bez dubljeg propitivanja njenih teorijskih korena. Da li je ovakva upotreba legitimna, pokušaćemo da odgovorimo u predstavljanju nekih pristupa „modernizaciji”, odnosno, nešto kasnije, primeni pojmovnog okvira „modernizacije” na oblast poljoprivrede.

Kao jedna od najuticajnijih paradigmi, modernizacija je pokušala da pruži objašnjenje promena u savremenom društvu i ona svoju legitimizaciju načešće vidi u linearno shvaćenom procesu razvoja od tradicionalnog ka modernom. Klasična dualistička modernizacijska paradigma je naizgled sasvim logična: razvijanje tradicionalnih, nerazvijenih, premodernih (ruralnih) društava u jedan moderni ili modernizovani segment globalnih društava. U tom smislu, birokratizacija, sekularizacija, individualizacija, razvoj ekonomije, industrijalizacija, razvoj prava i nezavisnog sudstva, demokratskih institucija, slobodnog tržišta, masovnih medija, obrazovanja, komunikacija i infrastrukture... jesu elementi koji predstavljaju „modernizaciju“ društava, ali istovremeno i njihovog (sastavnog) ruralnog segmenta. U svojom prvobitnom značenju, sam pojam „modernizacije“ se javlja sredinom dvadesetog veka u značenju suprotstavljanja tradiciji i koristi se za opisivanje socijalnih i političkih razvojnih procesa u nerazvijenim društvima (Janković i Novakov 2019: 25,26).

Teorija modernizacije pretrpela uticaje od strane čitavog niza teorijskih pravaca i perspektiva, počev od inputa klasičnog evolucionizma i marksizma, preko struktural-funkcionalizma, difuzionizma itd. Osnovne pretpostavke klasičnog evolucionizma, po pravilu su ugrađene u *rane teorije*

¹⁰ Teoriju modernizacije smo nešto šire analizirali u drugim radovima (vidi, Janković, Novakov 2019: 25-49; Janković i Novakov 2018). Zarad sistematičnosti predstavljanja različitih teorijskih stavova koji su od uticaja i u vezi sa ruralnim sredinama i razvojem, ovde ćemo navesti osnovne postavke ove teorije i ponoviti određene zaključke iz pomenutih analiza.

modernizacije, koje su se razvijale do početka šezdesetih godina prošlog veka. Teze o predodređenosti i evolutivnom razvoju društava u dugoročnom i kontinuiranom kretanju i prilagođavanju (kao osnovnom mehanizmu promene), dugo su dominirale teorijom modernizacije. Uticaj klasika sociološke misli, Dirkema, Tenisa, Vebera, a kasnije naročito Parsonsa, na ovakav način razmišljanja bio je dominantan. U skladu sa struktural-funkcionalističkim tezama, društva su opisivana dihotomnim pojmovima tradicionalnog i modernog, pri čemu je zapadni kapitalizam sa svojom tehnologijom, racionalnošću i vrednosnim sistemom smatran dominantnim obrascem razvoja, koji tradicionalna i nerazvijena društva zemalja Trećeg sveta trebaju neumitno da slede. Pojam „vesternizacije” upravo je obojio ovakav pravac razvoja nerazvijenih zemalja i opšta pretpostavka sledila je ideju da se napredak društava od tradicionalnih (preko „intermedijalnih” – Parsons) do modernih, upravo očituje usvajanjem zapadnih („razvijenih”) vrednosnih sistema, racionalnosti, tehnologije, ekspertize itd. Veberov (i kasnije Parsonsov) uticaj dominantan je na polju vrednosnih pretpostavki razvoja modernih društava, dok je Dirkemov teorijski opus uticao na isticanje značaja povećanja društvene diferencijacije, preko podele društvenog rada koja je u predindustrijskim društvima nerazvijena i pretpostavlja superiornost onih društava koja su u takvom evolutivnom razvoju značajno odmakla. Podela rada usložnjava društvenu strukturu, njenu heterogenost (ne samo u ekonomskoj, već i u političkoj, administrativnoj i upravnoj sferi, Dirkem 1972: 84), racionalnost i drugačiju vrstu solidarnosti (kod Dirkema shvaćenu kao vrstu uzajamne zavisnosti), kao i nove funkcije koje određene društvene institucije preuzimaju¹¹.

Paradigma modernizacije upućuje da razvijena društva Zapada treba da posluže kao uzor nerazvijenim društvima. Po toj logici (izjednačavanja modernizacije i razvoja) društveni razvoj i sam postaje ideološki obojen. Teorija modernizacije upravo je, prema mnogim svojim kritičarima, previdela analizu socijalnih, ekonomskih, političkih procesa i potresa koji se dešavaju unutar nerazvijenih i društava u razvoju, a koja se kreću putem modernizacije po zapadnim uzorima (Janković i Novakov 2018: 5), a to je očigledno ukoliko posmatramo procese koji se dešavaju u Evropi poslednjih tridesetak godina (pad Berlinskog zida¹² i priključenje novih država u EU).

¹¹ O idejama Dirkema, Parsonsa, Smeslera i dr. u kontekstu modernizacije, nešto šire u pomenutim radovima (Janković i Novakov 2018).

¹² Harison nas u svojoj odličnoj studiji *Sociologija modernizacije i razvoja* upućuje na političku klimu u kontekstu razvoja modernizacije i inauguraciju američkog predsednika

Ti procesu jednostavno pretpostavljaju koliziju tradicionalnih i modernih obrazaca (i nadmoć ovih potonjih) i čime se naglašava uloga novih društvenih „elita“ kao nosioca razvoja, specijalizacija i strukturna diferencijacija, sposobnost društvenih sistema za usvajanje inovacija, odnosno, prate se odstupanja od implicite sadržanih indikatora modernizacije.

Iako je teško sve različite teoretičare modernizacije¹³ optuživati za ovakav teorijsko-metodološki propust, on se čini kao imanentan ovoj teorijskoj orijentaciji, a naročito struktural-funkcionalistima¹⁴, koji su kritikovani da nisu bili sposobni da se bave društvenom promenom, procesom istorijskog razvoja, sociokulturnim i istorijskim kontekstom i društvenim konfliktima, odnosno, da makro – strukturalno institucionalni – pristup nije dovoljan za analizu ovih procesa. Što se tiče problema mikro i makro translacija u sociologiji, pomenućemo samo rad Kolinsa (Collins) iz 1981. godine, koji predstavlja jedan od najpoznatijih. U svom radu, „u kojem on pokušava da opravda strategiju translacije svih makrofenomena u kombinacije mikro događaja“ (prema, Škorić 2006: 36), Kolins smatra da „strategija mikrotranslacije otkriva empirijske realnosti socijalnih struktura kao obrazaca repetitivnih mikrointerakcija“ (Collins 1981: 985) i shvata distinkciju makro i mikrofenomena kroz vreme i prostor, kao nivoe sociološke analize. Po njegovom mišljenju, „postoje tri osnovne makrovarijable: disperzija individua u *prostoru*; *vreme* u kojem se društveni

Trumana (1949), koji u *Point Four* programu razvojne pomoći ističe „da je politika SAD da pomogne naporima ljudi u ekonomski nerazvijenim područjima da unaprede svoje uslove života“. Ovakav stav, smatra Harrison, „nije dat iz altruizma, već iz opasnosti flerta zemalja Trećeg sveta sa SSSR-om“ i pretnjom sovjetskog uticaja na ove zemlje, ukoliko razvoj – na američki način – ne uspe (Harrison 1997: 8). Upravo je u kontekstu ovakve političke klime nastanka ranih i kasnijih teorija modernizacije sadržana kritika da ona „pati od značajnog nedostatka senzitivosti u odnosu na regionalne specifičnosti i istorijski kontekst promena“... odnosno, „u najgorem slučaju, ona je optuživana da nije bila ništa drugo do intelektualni pratilac američkog imperijalizma posle Drugog svetskog rata“ (Schelkle and Krauth 2000: 25, 31).

¹³ Iako možemo prihvatiti razlikovanje funkcionalističkih i marksističkih teorija modernizacije (Antonić 2007), u sistematičnoj analizi teorija i problema društvenog razvoja (Popović i Ranković 1981), Ranković u pregledu teoretičara modernizacije i njihovih različitih definisanja ovog procesa, razlikuje najmanje „tri kruga“ teoretičara sa preko dvadeset imena, pri čemu i sam navodi da bi se „svi ovi krugovi svakako mogli još dopuniti, a možda i korigovati“ (Popović i Ranković 1981:196-198).

¹⁴ Ricer ističe da Merton ipak odstupa od ovakvog obrasca analize smatrajući da može da postoji nekoliko nivoa funkcionalne analize (na nivou organizacije, institucije, grupa itd.), što, po njegovom mišljenju, i dokazuje na primeru analize ropstva u Južnim zemljama (Ritzer 2008: 117, 118).

procesu odvijaju i broj individua koje su u to uključene“ (ibid. str. 989), pri čemu su „svi makro dokazi ustvari agregacija mikro iskustava“ (ibid. str. 987).¹⁵ Ricer nudi svoj odgovor u vezi sa nivoima socijalne analize koja *uvažava mikro i makro, ali i subjektivni i objektivni kontinuum*. Kod njega se radi o četiri nivoa analize i potrebi fokusiranja na dijalektiku međusobnih odnosa među ovim nivoima, „svi mikro i makro socijalni fenomeni su takođe ili objektivni ili subjektivni“. Makroobjektivni: na primer, društvo, zakoni, birokratija, arhitektura, tehnologija i jezik; makrosubjektivni npr. kultura, norme i vrednosti; mikroobjektivni: na primer, obrasci ponašanja, akcije i interakcije; mikrosubjektivni npr. percepcije, verovanja, različiti oblici socijalne konstrukcije realnosti (Ritzer 2008: 377).

Sa modernizacijom je svakako povezan i pojam/proces globalizacije. Bez namere dalje razrade ovog fenomena, o kojemu je u društvenim naukama već mnogo toga napisano (Gidens smatra da se ovaj pojam pojavio niotkuda, a danas predstavlja nezaobilaznu temu u razmatranju savremenih ekonomskih, političkih i svih drugih procesa), možemo istaći blisku vezu koju ova dva pojma imaju. Kao i modernizacija, globalizacija ima slične ciljeve do te mere da bi ih možda mogli posmatrati kao sinonime, uzimajući u obzir istorijske, ekonomske, kulturološke pa i političke dimenzije. Stiče se utisak da globalizacija danas predstavlja širi kontekst koji olakšava modernizaciju i omogućava njeno brže i delotvornije delovanje i efekte. Treba napomenuti da se u suštinskom smislu može smatrati da se oba ova procesa odvijaju već vekovima (danas očigledno mnogo većom brzinom koji je omogućen pre svega tehnologijama koje ubrzavaju protok informacija), ako ih posmatramo u različitim kulturnim, ekonomskim, političkim i svim drugim uticajima koji su jedna društva i kulture imala (imaju) na druge putem trgovine, ratova, premeštanja stanovništva i sl. U analizi globalizacije najčešće se uočavaju njeni ekonomski aspekti (globalna tržišta i slobodan protok ljudi, robe, kapitala... uticaj multinacionalnih kompanija, ukрупnjavanja kapitala, potrošačkog društva, masovne i medijske kulture itd.), mada je sasvim jasno da se ovaj proces može analizirati i sa stanovišta brojnih nauka zavisno do samog fokusa (sociologije, kulturologije, politikologije, filozofije, antropologije, istorije i drugih disciplina). U jednom kritičkom osvrtu na globalizaciju Tripković (Tripković 2000) ističe

¹⁵ O neutemeljenosti ovog dualizma i potrebi posmatranja mikro i makro kao kontinuuma, vidi šire Ricerovu sistematičnu analizu različitih autora (Ritzer 2008: 374-420).

ideologiju neoliberalizma kao osnovu za ovaj proces koji se u formi slobodnog tržišta

„sveo na političku podršku nacionalnim i nad-nacionalnim elitama u njihovom nastojanju da maksimiraju svoje profite i ostvare najveću moguću kontrolu celokupnog društvenog života i celoga sveta... Kao protivrečan proces spoljašnje unifikacije (prihvatanje univerzalnih ekonomskih, političkih i kulturnih standarda) i unutrašnje diferencijacije (elitizacija unutar društava i između država), globalizacija po definiciji ne trpi nikakav naspramni partikularizam (državni, nacionalni, individualni), niti ima ikakvog razumevanja za otpore unifikaciji. (Tripković 2000: 62, 63)

Tripković globalizaciju analizira preko posledica na tri ravni: ekonomskoj, političko-vojnoj i kulturnoj i posmatra ovaj proces dvostrano: kao proces širenja i prihvatanja univerzalnih tekovina i vrednosti industrijske civilizacije usmerene na povećanje kvaliteta ljudskog života, kosmopolitsko prestrukturiranje sveta i njegove integracije na novim, čoveku primerenijim osnovama, i, sa druge strane, kao proces više ili manje otvorenog i prisilnog nametanja jednog modela tehničko-tehnološkog razvoja, privrednog rasta, političkog sistema, kulturnog modela i celokupnog ustrojstva sveta, s ciljem da se očuvaju i uvećaju postojeće unutar društvene i međudržavne razlike i da se obezbedi potpuna kontrola nad materijalnim, duhovnim i ljudskim resursima na globalnom nivou (ibid. str. 63). Ovaj autor zaključuje o prevazi ove druge dimenzije u globalnim društvenim tokovima danas.

Vrednosna obojenost modernizacije sadržana u pomenutom dualizmu tradicionalnog i modernog (društva se ili modernizuju po zapadnim obrascima ili ostaju tradicionalna-nerazvijena), *a priori* determinaciji „skupa ciljeva koji se treba dostići“ jedan je od osnovnih prigovora koji joj neki autori upućuju: „posmatrač sa tog stanovišta unapred zna kako se promena završava: modernost se dostiže i teoretizacija se razrađuje sa tog stanovišta“ (Smesler 1995, prema Schelke and Krauth 2000: 21).

Za suštinsko razumevanje procesa modernizacije (pa i globalizacije) potrebno krenuti od „razumevanja *promena u društvenim strukturama, kulturnim, ekonomskim i političkim odgovorima postojećeg socio-kulturnog sistema* na čitav niz naglih društvenih promena koje su u ovim društvima na sceni. Sama konstatacija o sukobu tradicionalnog i modernog ne predstavlja značajan sociološki doprinos u objašnjenju društvenih promena „tranzicijskih“ zemalja, već su (između ostalih) esencijalna pitanja: kakav je karakter tog sukoba, kako se odvija usklađivanje „starih“ i „novih“ vrednosnih sistema, kakva je uloga relevantnih društvenih aktera u tom

procesu (razgradnje ili pak izgradnje novih institucija i institucionalnog sistema uopšte), kakav je karakter socijalne i systemske integracije, kakva je uloga socio-kulturnog i političkog (pa i istorijskog) nasleđa u modernizaciji celokupnog društvenog sistema“? (Janković i Novakov 2018: 7, 8).

3.2. Teorije zavisnosti i teorije svetskih sistema

Modernizacija društava je u marksističkoj perspektivi i teorijama zavisnosti (nerazvijenosti i teorijama svetskih sistema) u nekim osnovnim elementima shvaćena drugačije. Klasični marksizam - u svojoj eksplicitnoj evolucionističkoj viziji – smatra se jednom od varijanti teorija modernizacije. Osnovni teorijski interes klasičnog marksizma je analiza razvoja zapadnog kapitalizma koji se vidi kao jedna od faza razvoja društva, koja ima svoju istorijsku ulogu. U unilinearno shvaćenom istorijskom razvoju društava, poznati postulati marksizma pretpostavljali su razvoj društava koja se modernizuju stupanjem na scenu kapitalističkih društvenih odnosa, koji nose industrijalizaciju, razvoj tehnologija, urbanizaciju, razvoj tržišta... ali i kapitalističkih eksploatatorskih odnosa. Zapadni liberalni obrasci kapitalističkog razvoja doprinose modernizaciji društava, ali kao faza u razvoju, moraju biti prevaziđeni u klasnoj borbi za prava potlačenih klasa. U tom smislu, marksisti mnogo više pažnje posvećuju društvenim procesima (evoluciji klasne svesti, klasnim interesima, klasnim borbama, analizi načina proizvodnje, proizvodnih snaga i odnosa), koji su interni društvima koja se modernizuju. Sledeća modernizacijska faza u razvoju društava (nakon socijalističkih revolucija), pored pomenutih procesa, u marksizmu ipak ne podrazumeva razvoj slobodnog tržišta, demokratije, ekonomskih elita, civilnog i građanskog društva – kao osnovnih obeležja zapadnih - kapitalističkih društava. Dominacija ideologije egalitarizma i kolektivizma, obrazaca političke determinacije mnoštva društvenih odnosa, proizvela je kritike na račun marksističke modernizacije kao „parcijalne“ ili „lažne“ modernizacije.¹⁶

¹⁶ Tezu o lažnoj modernizaciji u komunističkim društvima, Antić (Antić 2007: 331) argumentuje na sledeći način: „Komunističke zemlje jesu industrijalizovane. U njima jeste promenjena društvena struktura, pa seljaštvo više nije bilo glavni društveni sloj. Izvršena je široka urbanizacija, izgrađena je savremena saobraćajna mreža, unapređena državna uprava, zdravstvo i školstvo... Ipak, na pojedinim područjima komunističke zemlje su ostale u predmodernom dobu: privreda je težila ideološkim (političkim), a ne proizvodnim svrhama,

Drugačiji smer kritike teorija modernizacije bio je prisutan u teorijama zavisnosti (engl. *dependency theory*), koje mogu da se uzmu kao zajednički imenitelj i za teorije nerazvijenosti (engl. *underdevelopment theory*) i teorije svetskih sistema (engl. *world systems theory*). Teorije modernizacije bile su izazvane ovim teorijskim pravcima koji su se razvijali pedesetih i šezdesetih godina prošloga veka, uglavnom na osnovama analiza nerazvijenosti pojedinih zemalja (naročito zemalja Latinske Amerike). Ove teorije „iako različite po svom cilju, nose prilično sličnu poruku“ (Harrison 1997: 101), koja se ogleda u nerazvijenosti društava kao jednoj od ključnih osobina svetskog kapitalističkog sistema. Ove teorijske perspektive posmatraju *nerazvijenost (a ne razvijenost)* kao konsekvencu širenja zapadnog kapitalizma. Teoretičari zavisnosti – nerazvijenosti i svetskih sistema¹⁷, smatraju da upravo iz razloga inkorporiranja zemalja Trećeg sveta u svetski kapitalizam, ova društva ostaju blokirana u svom razvoju i postaju-ostaju nerazvijena. Suštinska kritika usmerena je na različite varijacije (neo)kolonijalnih odnosa koje zemlje Trećeg sveta ostvaruju sa razvijenim kapitalističkim zemljama. Veze ekonomske prirode (putem tržišta), industrijalizacije i „izvlačenja“ sirovina, transfera tehnologija i kapitalnih investicija od strane razvijenih zapadnih zemalja, samo povećavaju zavisnost nerazvijenih zemalja i ne doprinose njihovom razvoju.¹⁸ Ključnu poziciju

nije bilo duha preduzimljivosti niti etosa rada, nije izvršena podela vlasti, nije uspostavljena vladavina prava, državna uprava je bila neuspešna i preskupa, građani su bili nezaštićeni pred policijom i činovništvom, kultura i nauka su ideološki ograničavane, kolektivizam je daleko nadmašio individualnost... Takva vrsta modernizacije za funkcionaliste je *nakazna* ili *lažna* modernizacija“.

¹⁷ U Sociološkom rečniku (Mimica i Bogdanović 2007: 618-620), u odrednicama *teorije zavisnosti i teorije svetskih sistema* navodi se da su obe varijante neomarksističkih teorija. Za teoriju svetskih sistema ističe se značaj Volerstina i njegove ideje o kapitalizmu kao globalnom svetskom fenomenu, koji u okvirima svetskog sistema različito deluje u okvirima svetskog centra, poluperiferije i periferije (inače pojmova kojima ova teorija operiše), a na principima eksploatacije i nejednake razmene rada. Za teoriju zavisnosti, pored Volerstina, ističe se rad ekonomiste Franka koji je bio zaslužan za definisanje i promociju pojma zavisnosti, pri čemu je ova teorija (nastala na temelju proučavanja društava Latinske Amerike) predstavljala neomarksističku kritiku teorije modernizacije i razvoja. Harison ističe da je Frank „kritikujući teoriju modernizacije kao empirijski invalidnu, teorijski neadekvatnu i politički neefikasnu“ i idealno tipski pristup razvoju (prelazak iz jedne faze u drugu), bio teoretičar teorije svetskih sistema, ali ne i njen tvorac (vidi, Harrison 1997: 78, 81).

¹⁸ Doprinosi ovih teorija mogu se posmatrati u tome što je „rapidan ekonomski rast novih industrijalizovanih zemalja, Brazila, Singapura, Južne Koreje, Tajvana.. postavio pitanje i vodio ka preispitivanju mogućnosti kapitalističkog razvoja u zemljama Trećeg sveta.. ove teorije prenele su naglasak i pažnju mnogih istraživača na internacionalne ekonomske

predstavlja zapravo globalni svetski sistem u kome dominira internacionalno širenje kapitalizma (modernizacija po zapadnom obrascu), a koji se posmatra sa stanovišta analize odnosa moći, nejednake razmene, ograničenih dobara i tome sl.

Pokušaćemo da napravimo sintezu onoga što Harison (Harrison 1997: 101-145), navodeći kritike brojnih teoretičara, zaključuje u vezi sa ovim teorijama:

- one pate od nedostatka senzitivnosti prema specifičnim uslovima koji postoje u različitim zemljama Trećeg sveta, istorijskim specifičnostima razvoja tih zemalja i predstavljaju pojednostavljene redukcije koje ne uzimaju u obzir socijalne i ekonomske strukture, prirodne resurse i geografski značaj pojedinih zemalja;
- pristup je tautološki, ne dozvoljava izuzetke i tvrdi ono što je očigledno – zavisnost („svako društvo je u određenom stepenu zavisno“ u globalnom svetskom sistemu);
- „očigledni zajednički imenilac nije kapitalizam, već jednostavno nejednakost u moći“ tako da bi možda moglo da se govori pre o tipologijama, skalama zavisnosti ili međuzavisnosti;
- ove teorije naglašavaju ekonomske, radije nego sociološke analize, jer se, smatra Harison, „sva društvena delanja, interakcije i kultura svode na izraz ili reprezentaciju neke vrste objektivnih ekonomskih interesa... teoretičari svetskih sistema vrše bajpas sociološkog pristupa i fokusa na socijalno delanje i razmatranje subjektivnog značenja koje je sadržano u delanju individua ili idealno tipskih aktera...ova teorija može dati samo parcijalan doprinos razumevanju razvoja ili nerazvijenosti“.

Teorije modernizacije, kao i teorije koje su nastale kao reakcija na jednostrano shvaćen proces modernizacije, pate od brojnih nedostataka. Pojam modernizacije je, s vremenom, naročito posle šezdesetih godina prošlog veka, ušao u naučnu i svakodnevnu upotrebu, često označavajući neumitan proces koji se podrazumeva u razvoju društava, tako da danas možemo o modernizaciji govoriti sa stanovišta globalnog društva, kao i sa stanovišta individue (na primer, načina života) ili, Ricerovim kategorijalnim aparatom rečeno, od makro i mikro objektivnih do makro i mikro subjektivnih nivoa. U Parsonovom rečniku, razvoj i modernizacija društva se ogleda u kumulativnom povećanju adaptivnih kapaciteta jednog društva,

strukture i vodile su neke istraživače prema istraživanju postojanja klasnih interesa van nacionalnih granica i time povećale interes za pitanja razvoja“ (Harrison 1997: 118, 119).

odnosno, sposobnosti društva da stvara, ali i usvaja inovacije koje dolaze iz razvijenih društava. Nasleđe klasika sociološke misli imalo je za posledicu dihotomni pristup tradicionalnom i modernom (implicitno ruralnom i urbanom) i izjednačavanje modernizacije sa prevazilaženjem tradicije, industrijalizacijom, kapitalizmom i demokratizacijom društava. Proces modernizacije je neizbežan i dihotomije nas upućuju na idealno tipsko shvatanje transformacije društava prema njihovim pojedinim dimenzijama: obrazovanje, pismenost, norme, vrednosti, društvene uloge, tipovi socijalne kontrole, komunikacija, socijalne forme (*Gemeinschaft & Gesellschaft*), razvijenost tehnologije, socijalna mobilnost, politička participacija, socijalna diferencijacija, produktivnost, tipovi naselja, socijalna struktura i dr.

Kao jedan od „izlaza“ iz ovakvih dihotomnih modela nudi se shvatanje odnosa pojmova tradicionalno – moderno u vidu „*relacionih pojmova*“ (npr. Herman Bausinger, prema Fliege 1998) koje podrazumevaju pojmove koji se međusobno ne isključuju, već tvore specifičnu sintezu i simbiozu tradicionalnih i modernih elemenata u društvenim strukturama, pri kojima se (svi) tradicionalni elementi-obraci društvenog života „ne vide kao nedostatak društava već, se otvara mogućnost rekonstrukcije istorijske jasne forme proširivanja i stapanja (amalgacije) tradicionalnih i modernih elemenata društvenog života... Upravo je za analizu seljačkog sveta u kontekstu modernih društava jedna ovakva forma, skiciranog, otvorenog, ideološki neutralnog koncepta modernizacije, od posebnog značaja jer se seljački svet pojavljuje kao jedan poseban spoj (amalgam) tradicionalnosti i moderniteta“ (Fliege 1998: 57).

Na ovaj način bilo bi moguće prevazilaženje automatizma u izjednačavanju tradicionalnog sa konzervativnim (nazadnim) i otvaranje mogućnosti za razumevanje transformacije seljačkih društava u kontekstu „simbioze“ tradicionalnih i modernih elemenata u svim segmentima društvenog života. Glorifikacija tradicionalnog, kao i modernog, nije za sociološku analizu korisna jer se i u primerima procesa modernizacije, kao i obrascima tradicionalnog nasleđa u društvu, mogu pronaći kako pozitivne tako i negativne strane. Obe ove „krajnosti“ moraju se istraživati u kontekstu njihove kompleksnosti i međusobnog uticaja, a ne u kontekstu primera isključivo poželjnog i pozitivno vrednovanog cilja u društvenom razvoju. Naročito je modernizacija u ruralnim područjima interesantna kroz analizu modernizacije poljoprivrede, kao jednog od ključnih segmenata (delatnosti)

koji proizvodi seljački način života¹⁹ i (ili) i dalje značajno utiče na čitav splet društvenih odnosa u ruralnim područjima.

3.3. Teorije socijalnog kapitala

Socijalni kapital je jedan od retkih pojmova u savremenom društvu koji je od strane društvenih naučnika toliko široko prihvaćen i upotrebljavan. Prema nekim shvatanjima (Portes 1998) koncept socijalnog kapitala jedan je od najpopularnijih „izvoznih proizvoda“ (engl. *exports*), koji je iz sociološke teorije prešao u svakodnevni jezik“, ali koji za same sociologe ne predstavlja značajnu novinu u odnosu na njegove izvore u klasičnim sociološkim teorijama. Naravno, reč je pre svega o činjenici da snažnije učešće i integracija pojedinca u društvene mreže i grupe ima pozitivne efekte i na samog pojedinca i na grupu (društvo) u celini. Ovakva saznanja, danas u sociologiji već opšte poznata²⁰, svoje izvore imaju u radovima brojnih autora, od Dirkemovih razmatranja društvenih normi i integracije, anomije, Marksovih shvatanja o problemu otuđenja, klasne integracije i svesti (klasa za i po sebi), do Zimelovih analiza društvenosti, malih grupa, integracije individue u velikim gradovima, Tokvilovih ideja političke filozofije i drugih. Kao jedan od razloga popularnosti socijalnog kapitala, može se navesti i činjenica da je ovaj koncept koristan za mnoge društvene nauke (npr. jednako za sociologe kao i za ekonomiste), ali i da postoji veliki problem sa njegovim definisanjem, tako da „niti jedna društvena nauka nije u potpunosti uspela da nametne definiciju koja bi sadržavala sve ono što različiti društveni naučnici u svojim oblastima (ali i interdisciplinarno) pod ovim pojmom podrazumevaju“ (Durlauf and Fafchamps 2004: 3).

Korisnost koncepta socijalnog kapitala jeste i u tome što on otvara nova polja istraživanja, koja teorije modernizacije i kasnije teorije svetskih sistema nisu uzimale u obzir, između ostalog, iz razloga što su im jedinice analize predstavljale nacionalne države, kao i zbog ideja da „samo

¹⁹ Efekti modernizacije poljoprivrede mogu argumentovano da se posmatraju i u smislu razgradnje seljačkog načina života, u kojem poljoprivreda tradicionalno ima dominantnu ulogu i značajno uokviruje socio-kulturni i ekonomski život sela, odnosno, kako je to smatrao Stojanov: „unutar atara takođe je ispisan pejzaž društvenih odnosa“ (Stojanov 2004: 101).

²⁰ „Uprkos trenutnoj popularnosti, ovaj pojam ne sadržava niti jednu ideju koja je realno nova za sociologe“ (Portes 1998: 2).

sistematsko usvajanje vrednosti, praksi i resursa Zapada može nadjačati prodorno nepoverenje i druge oblike „zaostalih“ ponašanja i na taj način uspostaviti nužne preduslove za veći materijalni prosperitet“ (Woolcock 1998: 153). Patnam (Putnam) vrlo korektno zapaža da se „predlozi za jačanje tržišne ekonomije i demokratskih institucija (u tranzicionim i zemljama u razvoju) baziraju skoro isključivo na nedostacima u finansijskom i ljudskom kapitalu (i prema tome prizivaju kredite i tehničku pomoć). Međutim, nedostaci u socijalnom kapitalu u ovim zemljama su, najblaže rečeno, alarmantni. *Gde su napori da se podstakne „akumulacija-razvoj socijalnog kapitala?“*“ (Putnam 1993: 38; Italik u originalu).

Zasluge za afirmaciju ovog pojma pripadaju Glenu Lorigu (Loury), Burdjeu (Bourdieu) (Kolman 1990: 300), ali i ranijim istraživačima poput Guldnera (Gouldner), Lajdu Hanifenu (Hanifan), Džejn Džejkobs (Jakobs) (Patnam 2000; Woolcock 1998²¹), nemačkom ekonomisti Ekehartu Šlihtu (Schlicht) i Džejmsu Kolmanu, koji „ovaj pojam konačno uključuje u intelektualni program kasnih osamdesetih upotrebljavajući ga da bi ukazao na društveni kontekst obrazovanja“ (Putnam 2000: 19, 20). Svakako, zasluge pripadaju i Nan Linu (Lin), Marku Granoveteru (Granovetter) i drugima (Portes 1998).

Problematika socijalnog kapitala svoju popularnost duguje privlačnosti i naizgled jednostavnosti ovog pojma, kojim se u suštini naglašava značaj socijalnih – ili možda bolje socioloških – aspekata u socio-ekonomskim odnosima, a koji su zanemareni standardizovanim poimanjem ekonomskog (finansijskog), fizičkog i ljudskog kapitala, kao osnovnim gradivnim elementima, pre svega ekonomskih, ali i ostalih tipova društvenih odnosa. Ovaj se pojam stoga sociolozima po prirodi stvari i nasleđu sociološke tradicije čini veoma opravdanim, a ostalim nesociološkim naučnicima i laicima kao jednostavan i prihvatljiv koncept, kojim se izražava nešto što se opravdano čini zanemarnim u analizi funkcionisanja socio-ekonomskih odnosa u društvu. Sa druge strane, svima je poznato da zajedničko delovanje na bazi zajedničkih interesa, normi i poverenja olakšava društvene odnose. Na tom pravcu zaključivanja, mnogi su skloni da u analizi socijalnog kapitala zanemare njegove negativne efekte što je još

²¹ Vuklok u svom radu daje veoma detaljan prikaz oblasti koje su istraživane u vezi sa socijalnim kapitalom i navodi sedam oblasti sa detaljnim navodom relevantnih autora i njihovih radova: 1. porodica i problemi ponašanja omladine, 2. škola i obrazovanje, 3. život zajednica, 4. rad i organizacije, 5. demokratija i uprava 6. problemi kolektivnog delanja-akcije, 7. ostale oblasti (Šire o tome, Woolcock 1998: 193-196).

jedan razlog da se ovaj pojam jasnije predstavi i kritički preispita. O ovome će biti reči kasnije.

Razmatrajući pitanje socijalnog kapitala, Kolman kritikuje nasleđe klasične ekonomske teorije koja datira još od Adama Smita i političke filozofije sedamnaestog i osamnaestog veka koja je proizvela „fikciju u modernom društvu“ i koja se ogleda u uverenju da „se društvo sastoji od skupa nezavisnih individua, od kojih svaka dela da bi ostvarila svoje ciljeve do kojih se došlo nazvisno jedni od drugih, i da se funkcionisanje društvenog sistema sastoji od kombinacije ovih akcija nezavisnih individua. Ova fikcija je izražena u ekonomskoj teoriji savršene kompeticije na tržištu, ponajviše u Smitovom liku „nevidljive ruke“ (Coleman 1990: 300, 301)... Iako je došlo do određenih promena, dominacija individue i samo-interesa (self-interest) u neoklasičnoj ekonomiji je i dalje prisutna, međutim, kako Kolman ističe „individue ne delaju nezavisno, do ciljeva ne dolaze nezavisno i interesi nisu potpuno sebični“ (Ibid.). Pravac ove kritike prisutan je i kod Granovetera (Granovetter) (u ideji „*undersocialised concept of men*“, umreženosti – „*embeddedness*“ i „snazi slabih veza“) (Granovetter 1973; 1983; 1985), dok Nan Lin (Lin 2001: 3-28) iznosi sličnu kritiku nasleđa klasičnih ekonomskih teorija i navodi genezu teorije kapitala: od marksističke teorije kapitala, preko „neo kapitalnih“ teorija (engl. neo-kapital theory) u koju smešta teorije ljudskog, kulturnog i socijalnog kapitala, kao teorija koje su afirmisale značaj drugih tipova kapitala u socio-ekonomskim odnosima.

Ova privlačnost socijalnog kapitala za posledicu ima kritičku raspravu o njegovoj učestalosti i - često pomodnoj i nepreciznoj - upotrebi, ali i pojmovnoj konstrukciji s obzirom na izvore socijalnog kapitala, njegove nosioce (imaoce), koristi i posledice i konačno, funkcije koje on ostvaruje. Kao jedna od osnovnih kontraverzi, javlja se diskusija o socijalnom kapitalu kao individualnom i (ili) kolektivnom dobru, pri čemu se javljaju značajni teorijski problemi u shvatanju socijalnog kapitala kao kolektivnog ili čak javnog dobra (Lin 2001; Portes 1998). Pojedini autori (prema, Woolcock 1998: 155) smatraju „da su sociolozi počeli da se odnose prema skoro svakoj osobini društvenog života kao formi kapitala“. U vezi sa socijalnim kapitalom proizilazi nekoliko poteškoća: vrlo često se pokušava da se objasni mnogo toga sa isuviše malo („*too much with too little*“); problem definisanja socijalnog kapitala otkriva da se mnogo toga podrazumeva pod ovim pojmom i on se često definiše funkcionalno - teško je odvojiti šta on jeste od onoga šta on čini-proizvodi; često se razmatra pitanje nestajanja zajednica

„Gemeinschaft-a“ i kao lek za moderno društvo se evocira ponovno uspostavljanje struktura za posredovanje, civilnog društva i tome sl.; mnoštvo diskusija propagira potrebu za maksimizacijom socijalnog kapitala, koja nema uvek pozitivne konsekvence (Ibid. 155-158).

Lin (Lin 2001: 26) smatra da se socijalni kapital „diskutuje zajedno sa poverenjem, normama i drugim kolektivnim ili javnim dobrima... ono što se u literaturi dogodilo jeste da su neki pojmovi postali alternativa ili zamena pojmu ili indikatorima socijalnog kapitala. Odvojen od svojih korena u individualnim interakcijama i umrežavanju, socijalni kapital postaje samo jedan drugi popularni pojam koji se može iskoristiti ili zloupotrebiti u širokom kontekstu unapređenja ili izgradnje socijalne integracije... on mora biti razlikovan od kolektivnih vrednosti i dobara kao što je to kultura, norme, poverenje itd. Kauzalne veze se mogu formulisati (npr. da kolektivne vrednosti kao što su to poverenje, promovišu odnose i mreže i povećavaju korisnost uklopljenih resursa ili vice versa), ali se ne bi smelo pretpostaviti da su oni svi alternativne forme socijalnog kapitala ili ga definisati nečim drugim (npr. poverenje je socijalni kapital)“.

Prema Portesu (Portes 1998: 2) „novina i heuristička snaga socijalnog kapitala proizilazi iz dva izvora: prvo, koncept pažnju fokusira na pozitivne konsekvence socijabilnosti istovremeno stavljajući na stranu njegove manje atraktivne osobine. Drugo, ove pozitivne konsekvence smešta u okvire šire diskusije u vezi kapitala i usmerava pažnju na to kako nemonetarne forme mogu da budu važni izvori moći i uticaja, kao i veličina (broj) nečijih akcija (deonica) ili bankovnog računa“. Ovaj koncept u suštini naglašava sociološku dimenziju i složenost društvene stvarnosti koja je sociološkom pristupu imanentna, ali koja podrazumeva i vezu socijalnog kapitala i pitanja društvenih nejednakosti (i različitih položaja u društvenoj strukturi), kao i negativne efekte postojanja socijalnog kapitala koji su u analizama često zanemareni. U tom smislu, različiti autori diferencirano analiziraju socijalni kapital, njegove imaoce-nosiocce, izvore i posledice.

Sintetizujući doprinose različitih autora, Portes ukazuje na tri osnovne funkcije koje socijalni kapital može imati u različitim kontekstima: a) socijalna kontrola, b) izvor porodične podrške, c) izvor benefita-koristi kroz vanporodične mreže (Portes 1998: 9). U istom radu, s ciljem izbegavanja ideje o neospornoj poželjnosti mreža u zajednici, socijalne kontrole i kolektivnih sankcija, kao i „moralizirajućih stavova“, on ukazuje i na negativne efekte socijalnog kapitala koji mogu da se očituju u snažnim

unutargrupnim vezama, koje izopštavaju one koji nisu članovi grupe (npr. etničke ili pak profesionalne grupe); u skladu sa tim, ovakve veze i socijalna kontrola (zatvorenost grupe) mogu sprečavati inicijative članova grupe koje se odnose na društvene veze van same grupacije; ovakav tip participacije u grupi ili zajednici nužno zahteva konformističke stavove članova grupe; postoje situacije u kojima je „grupna solidarnost cementirana zajedničkim negativnim iskustvima i opozicijom prema mejnstrim društvu... i u kojima individualni uspjesi potkopavaju grupnu koheziju upravo zato jer je ona izgrađena na navodnoj nemogućnosti ovakvih dešavanja“ (ibid. str. 15-18; slično Woolcock 1998: 164).

Portes socijalni kapital definiše kao „kapacitet individua da upravljaju (engl. *command*) ograničenim resursima na osnovu članstva u mrežama ili širim socijalnim strukturama“ (prema, Woolcock 1998: 189, 190), odnosno, kao „ona očekivanja u vezi delanja u okviru kolektiva, koja utiču na ekonomske ciljeve i ciljno ponašanje njegovih članova (engl. *goal seeking behaviour*), čak i kada ova očekivanja nisu orijentisana prema ekonomskoj sferi“ (Portes and Sensenbrenner 1993: 1323).²² Osnovni elementi za sistematsku analizu ovog koncepta su: a) vlasnici socijalnog kapitala (oni koji zahtevaju); b) izvori socijalnog kapitala (oni koji odgovaraju na ove zahteve); c) sami resursi (Portes 1998: 6). Četiri osnovna izvora socijalnog kapitala, prema njegovom mišljenju, nalazimo u doprinosu klasičnih socioloških teoretičara:

1. *Introjekcija vrednosti* (socijalizacija u kontekstualno uspostavljena verovanja) – Dirkem
2. *Recipročne razmene* (norme reciprociteta u ličnim – face to face – interakcijama) – Zimel
3. *Vezana solidarnost* (situaciono reaktivni sentiment) - Marks i Engels
4. *Primenjivo poverenje* (određene nagrade i sankcije povezane sa članstvom u grupi) - Veber

U brojnim radovima koji se bave socijalnim kapitalom, pored pomenutih, obično se izdvajaju nekoliko ključnih istraživača koji su aktuelizovali ovaj koncept i dali značajne teorijske doprinose njegovom boljem razumevanju. Prikazaćemo neke od najvažnijih predstavnika ovih teorija kao referentan okvir za raspravu o značaju socijalnog kapitala i

²² Ili „kolektivna očekivanja koja utiču na individualno ekonomsko ponašanje (ibid. 1326).

društvenih mreža. Kasnije, analiziraćemo značaj i promjenjivost ovog koncepta za razvoj lokalnih seoskih zajednica, koji je razvijen u okvirima ruralne sociologije i sociologije ruralnog razvoja.

Nekako se čini samorazumljivim da socijalni kapital može da se posmatra na različitim nivoima: od individua, porodice, formalnih i neformalnih grupa, etničkih grupa, zajednice, nacije i društva u celini. Pavićević (Pavićević 2012: 505) ističe da „postojanje tri osnovna nivoa na kojima se generiše društveni kapital (mikroindividua, mezo-grupa i makro-društvo) može izazivati koliziju u ispoljavanju i procenjivanju njegovih efekata. Njihov izbalansiran odnos se čini važnim u pogledu mogućnosti ostvarivanja korisnih efekata društvenog kapitala”. Iako postoje različiti aspekti analize ovog fenomena, važno je na početku pojasniti različite nivoe koje smo pomenuli (šire o tome odličan i vrlo pregledan rad Pavićević 2012):

Nivo pojedinca: socijalni kapital kao atribut individue, sa svojim znanjem, navikama, percepcijama, stavovima, potencijalima da ostvari sopstvene interese, razvije i aktivira društvene mreže/kapacitete i tome sl. Znači, socijalni kapital „kao privatno dobro koje pojedinci akumuliraju i koriste da bi ostvarili sopstvene ciljeve. Ova, reklo bi se, u najvećoj meri, sociološka konceptualizacija društvenog kapitala stavlja u fokus mogućnosti ostvarivanja socijalnog prestiža pojedinca opservirajući njegov položaj u strukturama moći i učešću u neformalnim mrežama razmene“ (Pavićević 2012: 506). Sociološki posmatrano, ova konceptualizacija ukazuje svakako i na ukorenjenost društvenih odnosa individua (ovde i socijalnog kapitala) u determinizam klasno slojne pozicije koju ta ista individua iz brojnih razloga zauzima.

Nivo zajednice: razvijen društveni kapital kao poželjno svojstvo „komunitalne vitalnosti“ (shvaćen kao „moralni resurs zajednice“), kolektivnog delanja, međusobnog poverenja, zarad ostvarivanja kolektivnih i zajedničkih ciljeva. U ruralnoj sociologiji, koja je sklona analizi „*gemeinschaft*“ odnosa, često se nekritički ističe značaj lokalnog konsenzusa, participacije i postojanja nedvosmislenih zajedničkih interesa. Ipak, pojedini autori ističu da „takvo entuzijastičko glorifikovanje lokalnih zajednica i mreža prenebregava prisutne mane izolovanih, parohijalnih i kolektivnih interesa suprotstavljenih grupa (Portes and Landolt 1996). Komunitarna perspektiva često ignoriše opasnosti koje partikularna grupna homogenost može predstavljati za one koji se nalaze izvan nje (kriminalne grupe, rasizam, etnička netrpeljivost, rodna diskriminacija i sl.)“ (navedeno prema, Pavićević 2012: 506).

Nivo institucija: odslikan možda ponajbolje u Patnamovom pristupu socijalnom kapitalu koji ukazuje „da je vitalnost građanskog društva u velikoj meri proizvod političkog, pravnog i institucionalnog okruženja“ (Pavićević 2012: 507). Patnam

indikatore razvijenog socijalnog kapitala vidi u civilnom angažmanu i građanskom povezivanju, odnosno, generalizovanom poverenju koje je odslikano u formalnim i neformalnim tipovima građanskog povezivanja. Iz ovakvog pristupa proizilazi da je “društveni kapital je u ovom slučaju javno dobro koje baštine stabilna društva sa čvrsto uspostavljenim institucionalnim i političkim okvirima” (ibid. str: 508).

Pavićević dalje svoju analizu razvija u pravcu diskusije o socijalnom kapitalu u postkomunističkim društvima, ali podvlači sledeći suštinski problem:

„nedoumice usled neodređenosti i širine pojma društvenog kapitala koji je sazdan od kognitivnih, relacionih i strukturalnih elementa ostavljaju otvorenim suštinski izazov, a to je odgovor na pitanje kako se relacije i razmene na individualnom planu, njihova svojstva i značaj prenose na makro - društveni plan“ (Pavićević 2012: 504).

Robert Putnam pojam socijalnog kapitala shvata u najbližoj vezi sa društvenim mrežama u okviru kojih naglašava značaj poverenja, uzajamne podrške, saradnje među akterima određenog društvenog sistema. Prema Putnamu, suštinska ideja teorije socijalnog kapitala jeste da društvene mreže imaju određenu vrednost, kako za individuu, tako i za grupu. Ukoliko su društvene mreže gusto ispunjene recipročnim odnosima poverenja, podrške i saradnje, tada možemo smatrati da je takvo društvo bogato socijalnim kapitalom. Pod socijalnim kapitalom Putnam podrazumeva osobine/oblike (engl. *features*) društvenog života – mreže, norme i poverenje – koje učesnicima omogućavaju da zajednički uspešnije delaju u cilju ostvarivanja zajedničkih ciljeva (Putnam 1996). Socijalni kapital, dakle, „istovremeno može da predstavlja i „privatno“ i „javno“ dobro“ (Putnam 2008: 22). „Poverenje podmazuje društveni život“ smatra Putnam i istražuje problematiku uspona i pada civilnog – građanskog angažovanja u američkom društvu. Na tom pravcu istraživanja, on se bavi različitim formama učestvovanja koje se kreću od institucionalizovanog učestvovanja formalnog tipa - crkve, klubovi, lokalna udruženja, političke partije, sindikati, profesionalne asocijacije - do učestvovanja i socijalnih kontakata neformalnog tipa – kartaroških partija, društava za igru, prijateljskih neformalnih veza, druženja različitog tipa (druženja na poslu, zabave, piknici, povremena okupljanja različitim povodima i tome sl.).

Metodološki vredna i analitički veoma dokumentovana studija *Kuglati sam – slom i obnova američke zajednice*, razmatra različite efekte tzv. povezujućeg (*bounding*) i premošćujućeg (*bridging*) tipa socijalnog kapitala, koje Putnam dovodi u vezu sa različitim vrstama reciprociteta koji

moгу da se pojave u društvenim odnosima. Njegov stav je da je norma „generalizovanog reciprociteta“ važnija od tzv. „specifičnog reciprociteta“, jer se ovaj prvi gradi na osnovama poverenja da su individue spremne drugima da pomognu, bez konkretnog i istovremenog očekivanja usluge zauzvrat. Dovodeći u vezu ova dva tipa reciprociteta, na tragu Granoveterove ideje o jakim i slabim vezama (i snazi slabih veza), kao i dva tipa kapitala (povezujući i premošćujući), Patnam smatra da „povezujući društveni kapital uspostavlja neku vrstu sociološkog superlepka, dok premošćujući omogućuje sociološki WD 40. Povezujući društveni kapital, time što stvara snažnu odanost unutar grupe, može da dovede i do snažnog antagonizma izvan grupe... povezivanje i premošćivanje nisu „ili-ili“ kategorije u koje bi tačno mogle da se podele društvene mreže, nego predstavljaju „više ili manje“ dimenzije duž kojih možemo da upoređujemo različite oblike društvenog kapitala“ (Ibid. : 27).

Patnamova analiza kreće se u okvirima kontinuuma jakih i slabih veza, povezujućeg i premošćujućeg, formalnog i neformalnog socijalnog kapitala, gustog i tankog poverenja, kao i brojnih uzroka opadanja socijalnog kapitala u američkom društvu. Uzroke opadanja socijalnog kapitala on identifikuje u smeni generacija, pritiscima vremena, novca, zaposlenja, prostornoj mobilnosti, suburbanizaciji, uticaju masovnih medija i dr. Ukazujući uglavnom na efekte socijalnog kapitala, Patnam ističe njegov značaj za dobrobit dece i obrazovanje, zdrava i produktivna susedstva, ekonomski prosperitet, zdravlje i sreću i demokratsko građanstvo i učinak vlasti.

Njegova je analiza zapravo interesantna analiza funkcija socijalnog kapitala i efekata koje društvo i pojedinci bogati socijalnim kapitalom mogu da očekuju. Patnam zapravo i ne razvija suštinsku definiciju socijalnog kapitala, već ovaj koncept jednostavno prihvata i upotrebljava u analizi američkog društva. On ukazuje na njegovo poreklo i funkcije, pri čemu ga vrlo često identifikuje i izjednačava sa postojanjem poverenja i samim građanskim učestvovanjem-angažovanjem bilo formalnog tipa (članstvo u organizacijama), bilo neformalnog tipa, tako da je često veoma teško napraviti granicu između onoga šta prouzrokuje socijalni kapital (ili sa čime je on u pozitivnoj korelaciji) i šta on ustvari jeste. Ovi i drugi oblici društvenih interakcija, koje Patnam navodi, predstavljaju zapravo izvore, a ne sam socijalni kapital. U svakom slučaju, on „kao zastupnik

sociocentričnog koncepta društvenog kapitala posmatra fenomen povezivanja na nivou širih društvenih celina“ (Pavićević 2012: 503).

Prema Portesu (Portes 1998: 19, 20), Patnamova analiza je zapravo tautološka i „(...) pati od logičke cirkularnosti i retrospektivnog-deduktivnog izvođenja zaključaka... kao svojina zajednica i nacija, pre nego individua, socijalni kapital je istovremeno i uzrok i efekat. On dovodi do pozitivnih ishoda, kao što su ekonomski razvoj i smanjeni kriminal i njegovo je postojanje izvedeno iz samih ishoda.“²³

U svom naučnom opusu, Burdje je takođe dao veoma značajan doprinos razumevanju socijalnog kapitala, koji posmatra kao jedan od oblika kapitala - pored ekonomskog i kulturno-simboličkog kapitala (Burdje 1999; Buordieu 1983). On određuje socijalni kapital kao „skup aktuelnih ili potencijalnih resursa koji su povezani sa posedovanjem trajnih mreža više ili manje institucionalizovanih odnosa međusobnog poznavanja i priznavanja – ili drugim rečima, koji su povezani sa članstvom u grupama – koje obezbeđuje svakom od članova podršku kolektivno posedovanom kapitalu, „akreditiv“ koji im daje pravo na kredit, u različitom smislu reči“ (Bourdieu 1983: 51).

Od čega zavisi obim-količina socijalnog kapitala? Po Burdjeu, ona zavisi od veličine mreža ili veza koje pojedinac može da mobiliše i od obima (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog) kapitala koji on poseduje putem onih sa kojima je povezan. Portes ovo naglašava na sledeći način: „Da bi osoba posedovala socijalni kapital, ona mora biti u odnosu sa drugima i upravo su ti drugi (a ne on sam) stvarni izvor njegove ili njene prednosti“ (Portes 1998: 7). Burdjeov je zaključak da, iako je relativno nesvodljiv na ekonomski i kulturni kapital... socijalni kapital nikada nije potpuno nezavisan od njih (Bourdieu 1983: 51).

Kod Burdjea, socijalni kapital povezan je sa drugim oblicima kapitala pri čemu je ekonomski kapital u suštini najznačajniji i u korenu je svih ostalih oblika kapitala. Posmatrajući vezu sa društvenom strukturom, on smatra da je posedovanje (i pristup različitim oblicima kapitala) nejednako

²³ “Gradovi kojima se dobro upravlja i koji ekonomski rastu su takvi jer imaju visok socijalni kapital; siromašni gradovi pate od nedostatka ove građanske vrline...tautologija u njegovoj definiciji rezultira iz dve analitičke odluke: prvo, počinje se sa efektom (i.e. uspešni versus neuspešni gradovi) i analizira se retroaktivno u cilju pronalaženja onoga po čemu se oni razlikuju; drugo, (time se D.J.) pokušavaju objasniti sve posmatrane razlike“ (Portes 1998: 19, 20).

distribuirano, što ukazuje na potrebu analize načina na koji se socijalni kapital može kombinovati i transformisati u druge oblike kapitala. Drugim rečima, nemaju svi isti i privilegovani pristup socijalnom kapitalu i mogućnostima njegovog korišćenja, što ukazuje na jasnu vezu sa klasno-slojnom pozicijom. Kod Burdjea porodica - koja sintetički reflektuje posedovanje različitih oblika kapitala - ima primaran značaj u sticanju i reprodukciji socijalnog kapitala. Generalno, reprodukcija socijalnog kapitala podrazumeva investicije (vremena i energije i – direktno ili indirektno – ekonomskog kapitala) u mrežu odnosa, koja se svesno ili nesvesno (kod pojedinaca ili kolektiva) uspostavlja radi dugoročne koristi, koje ove društvene veze mogu da donesu. Značaj porodice je kod Burdjea istaknut i s obzirom na kulturni kapital koji ona (preko kulturnog nivoa roditelja, generacije i mesta stanovanja, jezika itd) ima u davanju podrške razvoju dece (transmisiji socijalnog i kulturnog nasleđa u školovanje), dok se socijalni kapital praktično odnosi na resurse koji su potencijalno dostupni preko učešća u društvenim mrežama. Kod reprodukcije kulturnog kapitala i stvaranja svojevrsne konstrukcije društvene stvarnosti – habitusa – ta je uloga, pored porodice, pridana instituciji školstva – obrazovanja, koje, po njegovom mišljenju, ima funkciju selekcije i legitimizacije društvenih nejednakosti. Razumevajući ovaj koncept iz Burdjeovog naglaska, veza socijalnog i drugih oblika kapitala, kao i njegova transformacija (sa naglaskom na ekonomski kapital) ukazuje na nezaobilaznu kategoriju društvene moći, posedovanja resursa, odnosno, „društveni kapital kao atribut elite“ (Pavićević 2012: 502).

Značaj porodice i doprinosa socijalnog kapitala u kreiranju ljudskog kapitala, posebno je u svom radu istakao i Džejms Kolman (Coleman 1988; Coleman 1990). On prihvata Lorijevu vezu porodice i resursa koji se vezuju za socijalni kapital: „socijalni kapital je skup resursa, koji su sastavni deo porodičnih odnosa i društvene organizacije zajednice i koji su korisni za kognitivni i socijalni razvoj dece ili mladih osoba“ (navedeno prema, Coleman 1990: 300). Vezu porodice i socijalnog kapitala naglašava i Patnam, tvrdeći da je „misteriozno neangažovanje tokom poslednje trećine veka negativno uticalo na sve elemente našeg društva. Na ovu zagonetku ponuđeno je mnogo mogućih odgovora: zauzetost i pritisak vremena, ekonomske nedaće, prelazak žena u plaćenu radnu snagu i stresovi porodica sa oba roditelja, rezidencijalna mobilnost, suburbanizacija i neplansko širenje gradova, televizija, elektronska revolucija i druge tehnološke promene, promene u strukturi i obimu američke ekonomije, kao što je uspon lanaca

prodavnica, orgranaka firmi i uslužnog sektora, ili globalizacija, raspadanje braka i porodičnih veza, rast države blagostanja, revolucija građanskih prava, šezdesete koje su se većinom dogodile tokom sadamdesetih uključujući Vijetnam, Votergejt i razočaranje u društvo, kulturnu revoluciju protiv autoriteta (seks, droge itd.) (Patnam 2008: 246, 247). Porodica je važna društvena grupa za nastanak i negovanje socijalnog kapitala, ali upućujući na empirijske nalaze, Patnam osporava tezu o osipanju tradicionalne porodice kao značajnom uzroku pada građanskog angažovanja i društvene povezanosti i ističe da se može smatrati i baš suprotno - „do neke mere je smanjenje porodičnih obaveza trebalo da oslobodi vreme za veće društveno i zajedničko angažovanje“ (ibid. str. 366).

U skladu sa teorijom racionalnog izbora, u kojoj određeni akteri imaju kontrolu nad određenim resursima i interese za određene resurse i događaje, Kolman smatra da je socijalni kapital konstitutivni deo resursa koji su na raspolaganju nekom akteru, pri čemu je on definisan preko njegove funkcije koju – kao socijalno strukturni resurs – poseduje: „on nije jedinstven entitet, već varijetet entiteta koji imaju dve zajedničke karakteristike: svi se oni sastoje od nekog aspekta društvene strukture i svi oni omogućavaju-olakšavaju određene akcije individua koje se nalaze unutar strukture“ (Coleman 1988: 98; Coleman 1990: 302). Socijalni kapital je za Kolmana *resurs individue*, čije različite forme mogu nastati u svim društvenim odnosima i društvenim strukturama. Pritom, u skladu sa racionalnim izborima, individue uspostavljaju odnose sa namerom i nastavljaju ih ukoliko im one donose određene koristi. U tom smislu, socijalni kapital, slično kao i fizički i ljudski kapital, olakšava-omogućava produktivne – korisne aktivnosti ljudi (Coleman 1988: 101, 105; Coleman 1990: 302). U poređenju Burdijeovog i Kolmanovog stanovišta Pavićević ističe da „Kolmanova definicija oprezno odstupa od Burdijeovog tumačenja društvenog kapitala kao individualnog resursa koji je određen klasnom stratifikacijom i pozicijom individue u njoj. Burdijeova konceptualizacija društvenog kapitala se ne odnosi na zajedničke investicije i benefit uzajamnosti, dok je kod Kolmana akcenat stavljen na razumevanje načina i mogućnosti da pojedinci kroz pristup i saradnju u grupama ostvaruju svoje individualne interese, bez obzira na nedostatak pristupa drugim socijalnim i ekonomskim resursima“ (Pavićević 2012: 503).

Kao važan resurs koji individue u društvenim odnosima mogu da iskoriste, različiti elementi društvene strukture mogu biti značajan potencijal za stvaranje i održavanje socijalnog kapitala (Coleman 1990: 306-313):

- obaveze i očekivanja ljudi u povezanim strukturama, koji, po mišljenju Kolmana, zavise ponajviše od dva ključna elementa – nivoa poverenja u društveno okruženje (koji podrazumeva očekivanja da će određene obaveze – usluge biti „vraćene“) i „količine“ obligacija koje neko ima;
- informacioni potencijal socijalnog kapitala sadržan u vezama među ljudima;
- norme i efektivne sankcije koje mogu da pospešuju socijalni kapital;
- odnos sa vlastima (nadređenima) kojima se, legitimnom predajom kontrole, predaje i izvesna količina socijalnog kapitala;
- odgovarajuća socijalna organizacija, kao i ciljano kreiranje organizacija u određene svrhe (na primer, finansijske organizacije, dobrovoljna udruženja itd.).

Socijalnom kapitalu, kao i ostalim tipovima kapitala, opada vrednost ukoliko se on ne obnavlja, pri čemu je za njegovo uspostavljanje i održavanje značajano „zatvaranje“ (engl. *closure*) društvenih mreža, stabilnost društvene strukture, kao i ideologija koja može da kreira socijalni kapital, pod uslovom da ona promoviše „altruistička“ osećanja i obaveze individua uključenih u mreže (Ibid. 318-321).

Kakva je uloga socijalnog kapitala u kreiranju ljudskog kapitala? Kolman ovu analizu smešta u okvire porodice, smatrajući da ljudski kapital roditelja, ukoliko nije upotpunjen sa socijalnim kapitalom koji se nalazi u porodičnim odnosima (vreme i intenzitet pažnje koju roditelji posvećuju- ulažu u vaspitanje dece; očekivanja; prisustvo oba roditelja i broj dece itd., Coleman 1990: 596), neće doprineti progresivnom razvoju ljudskog kapitala kod dece. On smatra da: „kakav god da ljudski kapital poseduju roditelji, dete od njega neće profitirati zato što socijalni kapital nedostaje“ (Coleman 1988: 111). U skladu sa idejama o zatvaranju socijalnih mreža i drugim preduslovima za kreiranje socijalnog kapitala, Kolman smatra da socijalni kapital koji se nalazi van porodice, takođe može pozitivno da utiče na formiranje ljudskog kapitala kod dece (npr. bake i dede koji preuzimaju funkciju roditelja, značajni pojedinci, pri čemu socijalni kapital i u lokalnoj zajednici može delimično da kompenzira nedostatak istog u porodici). Ove tvrdnje Kolman ilustruje podacima o napuštanju škole u komparaciji katoličkih škola (po pravilu snažno integrisanih i bogatih socijalnim kapitalom) i ostalih vrsta škola (šire, Coleman 1988). Ovaj odnos ljudskog i

socijalnog kapitala je teorijski veoma značajan, zato što socijalni kapital umnogome pomaže stvaranju ljudskog kapitala. Međutim, ukoliko se ovaj odnos posmatra više u vezi sa društvenom strukturom, odnos ljudskog i socijalnog kapitala upućuje na to da „ljudski kapital doprinosi većem indukovanju socijalnog kapitala jer se bolje obrazovane individue kreću u društvenim krugovima koji su bogati resursima“ (Lin 2001: 97), između ostalih i socijalnim kapitalom.

U analizi u afirmacije koncepta socijalnog kapitala, Portes pridaje Kolmanu veći značaj nego Patnamu, ali mu slično zamera pomalo nejasnu definiciju socijalnog kapitala. Istovremeno, on smatra da Kolmanova analiza ne uspeva da dovoljno dobro razgraniči mehanizme koji generišu socijalni kapital, posledice posedovanja socijalnog kapitala i „odgovarajuću“ društvenu organizaciju koja obezbeđuje kontekst u kojem se izvori i efekti socijalnog kapitala materijalizuju (Portes 1998: 5).

Slično kritici koju je upućivao na račun Patnama, Lin (Lin 2001: 28) navodi Kolmana kao primer „funkcionalističkog pristupa koji može da implicira tautologiju: socijalni kapital je identifikovan onda i ukoliko ostvaruje svoju funkciju; potencijalno kauzalno objašnjenje socijalnog kapitala može se sagledati samo kroz njegove efekte; ili, da li se radi o investiciji, zavisi od povraćaja za specifičnu individuu u specifičnoj akciji. Prema tome, kauzalni faktor je definisan sa faktorom efekta“.

Nan Lin pripada plejadi od nekoliko teoretičara koji su među prvima dali teorijske i empirijske (istraživačke) doprinose problematici socijalnog kapitala i društvenih mreža. Lin socijalni kapital prvenstveno vezuje za pojam *kapitala*, koji u ovom slučaju predstavlja „kapital sadržan u društvenim odnosima“ i kao takav, on predstavlja investiciju u društvene odnose koja „funkcioniše“ iz razloga što (Lin 2001: 19, 20):

1. olakšava tok *informacija*,
2. pruža veću ili manju mogućnost *uticaja* u društvenim odnosima (zavisno od strateških mesta i društvenih položaja),
3. socijalne veze se mogu smatrati sertifikatima *socijalnog kredibiliteta*,
i
4. od socijalnih odnosa se očekuje da pojačavaju *identitet* i (društveno) *priznavanje*.

Linov fokus u shvatanju socijalnog kapitala nije u smislu individualnog dobra, već „resursa kojima se pristupa putem direktnih ili indirektnih veza, pri je čemu pristup i korišćenje tih resursa privremeno i pozajmljeno, u tom smislu što ih akteri ne poseduju (podrazumeva se ova veza sa reciprocitetom i kompenzacijom)“ (ibid. str. 21). U tom smislu, iako se – posmatrano sa stanovišta individua – na tom nivou socijalni kapital može posmatrati kao „investicija koja se čini od strane individue, sa očekivanim povraćajem (benefitom) za samu individuu... ključne tačke za analizu u okvirima ove perpektive su : 1. kako individue investiraju u društvene odnose i 2. kako one zadržavaju ukorenjene resurse u odnosima radi generisanja povraćaja-benefita“ (Ibid. str. 56). Lin stoji na stanovištu da socijalni resursi daleko nadmašuju lične resurse u njihovoj potencijalnoj koristi za individue.

„Socijalni kapital predstavlja resurse ukorenjene u društvenoj strukturi, kojima se pristupa i/ili se koriste u nameravanim akcijama“. (Lin 2001: 29).

Suštinska tri elementa na kojima se gradi ova definicija jesu: 1. resursi, 2. ukorenjenost u društvenoj strukturi, 3. akcija. Teorija socijalnog kapitala, prema Linu, treba da objasni tri stvari: prvo, kako resursi dobijaju vrednost i kako su vrednovani resursi distribuirani u društvu – strukturalna ukorenjenost resursa. Drugo, treba da pokaže kako individualni akteri, kroz interakcije u društvenim mrežama imaju različit pristup ovakvim strukturalno ukorenjenim resursima – struktura prilika. Treće, treba da objasni kako ovakvi društveni resursi mogu da se mobilišu radi sticanja dobiti – proces aktivacije.

Linova definicija indikuje pokušaj premošćavanja makro i mikro aspekata, koje se odvija sistematskim razlaganjem koncepta socijalnog kapitala na makro aspekte ovog odnosa (hijerarhije i društveni položaji, kao i pripadajući im resursi) i mikro aspekte – nameravana akcija-delanje koje individua preduzima. Značaj naglašavanja akcije-delanja prisutan je i u teorijama ljudskog kapitala, a posebno u teorijama socijalnog kapitala. Upravo ovo, u Linovom shvatanju, predstavlja vezu između (odnosa) kapitala (kao vida investicije) i društveno vrednovanih resursa, jer se „nameravana akcija inicirana od strane aktera čini kao osnovna motivišuća sila koja stoji iza investicije i mobilizacije resursa kao kapitala. Nameravane akcije/delanja, mogu biti ograničene strukturalnim pozicijama ili pozicijama u mrežama, ali u ovoj koncepciji, čak ni oni akteri koji zauzimaju

privilegovane pozicije i lokacije, ne mogu imati koristi od ovih pozicija ukoliko ne iniciraju akciju koja će im doneti željene rezultate“ (ibid. str. 52).

Iako privilegovani društveni položaji direktno, *ali i indirektno* donose određene društvene benefite (bez obzira na nameravano delanje - investiranje resursa), Lin ovde s pravom argumentuje stav različit od, na primer, Kolmanovog stava, koji pod socijalnim kapitalom podrazumeva resurse individue čije različite forme mogu nastati u svim društvenim odnosima i društvenim strukturama. Lin aspekt akcije čini mnogo eksplicitnijim i, iz perspektive resursa (i socijalnog kapitala), naglašava njen značaj i pridaje joj jednaku važnost u odnosu na strukturu. „Motivisana akcija vodi interakcije“, smatra Lin, pri čemu razlikuje instrumentalne (delanja zarad ostvarivanja određenih ciljeva, potrage i sticanja novih vrednih resursa, npr. pronalaženje posla) i ekspresivne akcije (motivi za održanjem vrednih resursa, akcije su istovremeno i sredstvo i cilj).²⁴ Instrumentalne akcije Lin (i drugi teoretičari društvenih mreža) više vezuje za heterofilne, a ekspresivne za homofilne interakcije.²⁵

3.4. Teorije razmene; teorije društvenih mreža; teorije racionalnog izbora

Kao što se iz ovog kraćeg pregleda može zaključiti, socijalni kapital kao koncept, prilično je široko i različito definisan kod brojnih autora, kako sociološke, tako i nesociološke provinijencije. To, s jedne strane, otkriva bogatstvo ovog koncepta koji nastoji da objasni veze aktera i njihove pozicije u društvenoj strukturi, vrednosti, poverenje, razmenu, solidarnost itd. S druge strane, problem definisanja socijalnog kapitala za posledicu ima mnoštvo nepreciznih („fleksibilnih“) upotreba ovog pojma, kako od sociologa, tako i od drugih društvenih naučnika (naročito ekonomista, kojima je ovaj pojam privlačan zbog potrebe da se čisto ekonomski odnosi – racionalnih izbora na tržištu – nadomeste nedostajućom komponentom socijalnog kapitala - pored kategorija ekonomskog-finansijskog i ljudskog kapitala).

²⁴ Ova podela se očigledno jednim delom zasniva na Veberovoj tipologiji ciljno racionalnog i vrednosno racionalnog delanja.

²⁵ O ovome će biti više reči kasnije.

Ideja socijalnog kapitala suštinski je povezana sa činjenicom da društvene mreže imaju važnu ulogu u društvenom životu i da funkcije društvenih mreža, kao i posledice posedovanja socijalnog kapitala (i njegove eventualne mogućnosti konverzije u druge tipove kapitala) mogu da budu veoma značajan deo objašnjenja društvenih procesa. Pojmovi poput vezane solidarnosti, (primenjivog) poverenja (Portes and Sensenbrenner 1993; Patnam 2008), reciprociteta i kompenzacije (Lin 2001; Patnam 2008), ukorenjenosti u društvene mreže i odnose (engl. *embeddedness*) (Portes and Sensenbrenner 1993; Woolcock 1998; Granovetter 1985) i drugi pojmovi u vezi sa socijalnim kapitalom, ukazuju na važnu vezu sa teorijama razmene, društvenih mreža (engl. *network theory*) i teorijama racionalnog izbora.

Autori koji se bave socijalnim kapitalom često se dele po različitim osnovama, pri čemu je jedna od podela usmerena na shvatanje socijalnog kapitala kao kolektivnog (holistički) ili individualnog dobra. Iako se utemeljenje za ovakvu distinkciju može pronaći u samom pristupu i definisanju ovog fenomena, autori zapravo vezuju suštinu ovog tipa kapitala (njegov *socijalni* aspekt) sa društvenim odnosima pojedinaca, grupa, značaja različitih pozicija u društvenoj strukturi, a time i društvenim mrežama.

Značajne teorijske osnove za razumevanje interakcije u društvenim mrežama – koja se u suštini zasniva za zajedničkim emocijama – postavio je Homans (Homans) u istraživanju malih primarnih grupa (Homans 1958). Homans je, zajedno sa Piterom Blauom (Blau) i Ričardom Emersonom (Emerson) predstavnik teorija razmene (engl. *exchange theory*). Prema Homansu, društveno ponašanje je razmena dobara, materijalnih i nematerijalnih, kao što su simboli potvrđivanja ili prestiža. On je postulirao recipročne i pozitivne odnose između tri faktora - interakcije, sentimenta i aktivnosti:

„...što je grupa kohezivnija, to znači, što je vredniji sentiment ili aktivnost njenih članova u razmeni jedni sa drugima, veća je prosečna frekvencija interakcija članova“ (Homans 1958: 599, 606) .

Suštinska hipoteza odnosi se na pozitivnu vezu između sentimenta i interakcije. Prirodni nastavak ove sentiment interakcione hipoteze, smatra Lin, je hipoteza homofilije koja znači da se socijalne interakcije dešavaju između individua sa slični životnim stilovima i socio-ekonomskim osobinama. Prema tome, Homansova sentiment-interakciona hipoteza postaje sentiment interakciona resurs hipoteza (Lin 2001: 37, 39). Homofilne reakcije su odnosi između aktera koji imaju slične resurse, koji mogu da

uključuju bogatstvo, reputaciju, moć i životni stil, dok heterofilne karakterišu odnose između aktera sa različitim resursima. Pošto princip homofilije povezuje sentiment, interakciju i sličnost resursa u recipročnim odnosima aktera, homofilne reakcije su češće, dok heterofilne zahtevaju više truda, pošto partneri u interakciji, svesni nejednakosti u različitoj kontroli nad resursima koje mogu upotrebiti-vesti, moraju da imaju volju da se angažuju u razmeni (ibid. 47).

Teorije razmene zapravo se u velikoj meri zasnivaju na psihološkim pretpostavkama. Značajan uticaj na biheviorističke stavove ovih teorija izvršio je Skinner (Skinner) svojim istraživanjem ponašanja golubova. Rezultati ovakvih eksperimenata (slično i Pavlovljevi eksperimenti) doveli su bihevioriste do shvatanja da se ponašanje životinja, ali i ljudi, može objašnjavati jednostavnim mehanizmom stimulacije i odgovora na stimulaciju (uslovljavanje i nagrađivanje). Ovakva stanovišta, tipično individualistička, davala su prednost psihološkim objašnjenjima ponašanja ljudi, mnogo više nego sociološkim i naišla su na opravdanu kritiku sociologa. Ipak, „Homans nije smatrao da su individue izolovane, odnosno, prihvatao je da interakcijom ljudi nastaje nešto novo. Ipak, u skladu sa svojim psihologizmom, smatrao je da se te osobine koje se javljaju mogu objasniti psihološkim principima, pre nego sociološkim (Ritzer 2008: 285). On je ustvari eksplicitno isticao da njegova teorija razmene proizilazi iz bihevioralne psihologije i elementarne ekonomije (teorije racionalnog izbora), pri čemu je „žalio što je ona označena „teorijom razmene“, jer je on vidi kao bihevioralnu psihologiju primenjenu na specifične situacije“ (ibid.).

Homansova individua je racionalni akter koji se ponaša u skladu sa principima koji su vrlo slični onima koje je psihologija istraživala na životinjama. Ponašanje se razume u odnosima maksimizacije dobiti i minimizacije troškova, nagrada i kazni, stimulacija i odgovora u čemu je očigledna veza između njegove teorije razmene i teorija racionalnog izbora. Homansa interesuju elementarne forme ponašanja individua, odnosno, „šta se dešava kada su dve ili tri osobe u poziciji da utiču jedna na drugu, nešto od čega su velike strukture zvane „klase“, „firme“, „zajednice“, i „društva“ konačno sastavljene“ (Homans 1958: 597). U tom smislu, na pretpostavkama teorije racionalnog izbora i psihologije, on u svom delu „*Elementary forms of social behaviour*“ iz 1974. godine, iznosi nekoliko tvrdnji želeći da objasni svakodnevnu socijalnu interakciju i društveno ponašanje. On deduktivno objašnjava ponašanje izvođeci ga iz tvrdnji koje povezuju uspeh, stimulacije,

imitacije, vrednosti, gubitke i zasićenost, agresiju i odobravanje i racionalnost sa ponašanjem individua.

Teorija razmene Pitera Blaua (Blau) je slična Homansovoj²⁶, mada je u nekim idejama više sociološka i nadilazi je u tome što Blau uvažava značaj socijalnih struktura, podele rada i tome slično, kao elemenata koji utiču na ponašanje. Njegovo definisanje procesa društvene razmene je prilično individualističko sa racionalnim i egoističkim interesima koje vode individuu: „„Društvena razmena“ kao pojam koji ovde koristimo, odnosi se na dobrovoljne akcije individua koje su motivisane povraćajima koji se od njih (akcija D.J.) očekuju i obično dobijaju od strane drugih“ (Blau 1964: 91).

Po njegovom mišljenju, društvene razmene se razlikuju od ekonomskih jer sadrže „nespecifične obligacije“, a ne formalno ugovorne, kakav je to slučaj kod ekonomskih razmena. Samo socijalne razmene, za razliku od ekonomskih, rađaju osećanja lične obaveze, zahvalnosti i poverenja (Blau 1964: 93, 94). Isticanjem ovih razlika, Blau proširuje značaj socijalne razmene, u smislu društvenih odnosa, koji imaju uticaja na oblikovanje društvene strukture. „Blau je proširio svoju teoriju na nivo društvenih činjenica. On je smatrao, na primer, da ne možemo analizirati procese socijalne interakcije nezavisno od društvenih struktura koje ih okružuju“ (Ritzer 2008: 292). Time je Blau barem delimično napravio iskorak ka više sociološkoj percepciji ovih pitanja, jer je pokušao da razume društvenu strukturu kroz procese koji upravljaju odnosima između ljudi, kao i učvršćivanje tih odnosa u složenijim strukturama. Njegova intencija je bila da prevaziđe Homansova interesovanja za elementarne forme društvenog života, jer se „razumevanjem međusobnih odnosa omogućava bolje razumevanje društvene strukture“ (Blau 1962: 41). Ipak, prema nekim autorima (Ritzer 2008: 295), pokušavajući da proširi teoriju razmene dalje od Homansovog individualizma, Blau je bio prisiljen da prizna da su procesi na društvenom nivou fundamentalno različiti od onih na individualnom nivou, naročito *face to face* odnosa koje je teorija razmene proučavala.

Ričard Emerson je, za razliku od Homansa i Blaua, u teorijama razmene video širi okvir za proučavanje odnosa moći i zavisnosti (engl.

²⁶ Homans i Blau se smatraju predstavnicima individualističke teorije razmene, dok u kolektivističke spadaju Klod Levi Stros i Marsel Maus.

power-dependence relations). Za Emersona „moć je osobina društvenih odnosa, ona nije osobina aktera“ (Emerson 1962: 32). Proučavanje odnosa moći i zavisnosti, u okvirima društvenih mreža i društvenih odnosa, značilo je ustvari akcenat na društvenim strukturama i na taj način, prevazilaženje Homansovog redukcionizma. On je eksplicitno pokušavao da napravi mikro i makro vezu preko odnosa razmene i strukture mreža (Ritzer 2008: 297). Moć i zavisnost su nužno povezane kategorije. Moć implicitno počiva na nečijoj zavisnosti, smatra Emerson (Emerson 1962: 32).

Za razliku od teorija razmene, teorije društvenih mreža mnogo više pažnje posvećuju socijalnoj strukturi i njenim elementima, proučavajući interakcije *koje su proizvod tih socijalnih struktura*, u tom smislu, da one zapravo ograničavaju ponašanje aktera u društvenim mrežama. Teorije razmene, kao jedan od svojih nedostataka, imaju zasnovanost na atomizovanim individuama, koje racionalno delaju na osnovu potencijalnog benefita (odnosa troškova i koristi). Najveća kritika ovim teorijama je upućena upravo zbog stanovišta koje implicira da su društvene strukture zapravo *konsekvenca individualnih izbora i ponašanja, a ne njihove determinante, što bi predstavljalo jasnu sociološku vizuru ovih pitanja*.

Već prethodno pominjan pojam ukorenjenosti (engl. *embeddedness*) ukazuje na to da su sve forme razmene u društvu ukorenjene u socijalne odnose.²⁷ Ova ukorenjenost može imati različite forme, socijalne veze, kulturnu praksu i npr. politički kontekst, što sve ima uticaja na oblikovanje prilika i prepreka individuama i grupama u socio-ekonomskom okruženju; mnoge prednosti ukorenjenosti u nekoj mreži, praćene su i mogućim posledicama (troškovima tj. negativnim aspektima socijalnog kapitala i ukorenjenosti u društvene mreže) (Woolcock 1998: 163, 164). Socijalna interakcija i postojanje jakih i slabih socijalnih veza i mreža odnosa, ključni je akcenat kod Granovetera, kao jednom od reprezentativnih predstavnika teorije društvenih mreža.²⁸ Njegova osnovna teza je u suprotnosti sa ustaljenim razumevanjem slabih veza kao uzroka otuđenja među ljudima (npr. Tenis, Virt). Granoveter naglašava kohezivnu moć slabih veza iz razloga što se:

²⁷ Zapravo teško je u stvarnosti razdvojiti koje su razmene ekonomskog, a koje socijalnog tipa, jer proces razmene uključuje i ekonomske (npr. bogatstvo) i socijalne aspekte (npr. socijalni status).

²⁸ Slično ovoj tezi, Patnam govori o „gustom“ i „tankom“ poverenju (Patnam 2008: 178), odnosno, povezujućem (engl. *bounding*) i premošćujućem (engl. *bridging*) socijalnom kapitalu (Patnam 2008: 27).

„... većina modela društvenih mreža implicitno bave sa jakim vezama pri čemu se njihova primenljivost ograničava na male, dobro definisane grupe. Naglasak na slabim vezama otvara diskusiju u vezi odnosa među grupama i analizi segmenata socijale strukture, koji se ne mogu lako definisati u terminima primarnih grupa”. (Granovetter 1973: 1360)

Na ovaj način Granoveter naglašava i nužnost povezivanja mikro i makro nivoa u sociološkoj teoriji, koje on pokušava da ostvari analizom međuljudskih interakcija u društvenim mrežama. Slabe veze predstavljaju značajan aspekt interakcije individua u društvenim mrežama, iz razloga što one obezbeđuju informacije koje prevazilaze socijalne krugove jakih veza neke individue. U primarnim društvenim grupama i krugu prijatelja postoji kohezija i jaka motivisanost da se pojedincu pomogne. Međutim, u takvom krugu ljudi - koji su po mnogim karakteristikama, društvenim iskustvima, informacijama i vezama slični- postoje brojna preklapanja i ograničenost u vidu istih ili sličnih socijalnih iskustava i informacija koje nam mogu biti od pomoći (npr. pri traženju posla). Upravo slabe veze omogućavaju pristup *novim informacijama i vezama*, koje su različite i zato korisnije od informacija koje postoje u primarnim socijalnim krugovima. Kohezivna moć slabih veza je naglašena s obzirom na njihovu premošćavajuću i integrativnu funkciju *različitih društvenih grupa* u mrežama, dok jake imaju tendenciju da se koncentrišu *u okvirima određenih grupa*. Granoveter ukazuje na ovu funkciju slabih veza zarad individualnih, ali kolektivnih benefita: „razloga zbog kojih se neke zajednice lako i efikasno organizuju u vezi sa zajedničkim ciljevima, dok se neke čine nesposobnim da mobilišu resurse, čak i protiv opasnih pretnji“ (Granovetter 1973: 1373). Njegova se teza o slabim vezama odnosi na funkcije onih slabih veza koje imaju ulogu *mostova* između različitih malih grupa – ukoliko ove veze nisu mostovi, ona neka lokalna zajednica i dalje može da ostane fragmentirana.

Prema njegovom shvatanju lokalni mostovi su „veze između dve osobe koje su najkraća (i često jedino moguća) ruta, kojom informacije mogu da putuju među onima koji su povezani. Smatrao sam da pošto ne moraju sve slabe veze da budu lokalni mostovi, svi takvi mostovi trebaju da budu slabe veze – argument koji je centralan u stavu da slabe veze služe ključnim funkcijama u povezivanju inače nepovezanih segmenata mreže“ (Granovetter 1983: 217).

Teoretičari društvenih mreža nastojali su da se distanciraju od atomističkih socioloških orijentacija, koje društvo vide kao skup individua

koje donose racionalne odluke. Umesto toga, oni se orijentišu ka obrascima i vezama koje povezuju članove društva. Velman (Wellman) ukazuje na to šta teoretičari društvenih mreža zapravo proučavaju:

„Teoretičari društvenih mreža žele da proučavaju pravila po kojima se ljudi i kolektiviteti ponašaju, radije nego pravilnosti i verovanja o tome kako oni trebaju da se ponašaju. Prema tome, oni pokušavaju da izbegnu normativistička objašnjenja društvenog ponašanja. Oni odbacuju kao ne-strukturalno svako objašnjenje koje socijalne procese tretira kao zbir ličnih osobina individualnih aktera i internalizovanih normi“. (Wellman 1983: 162)

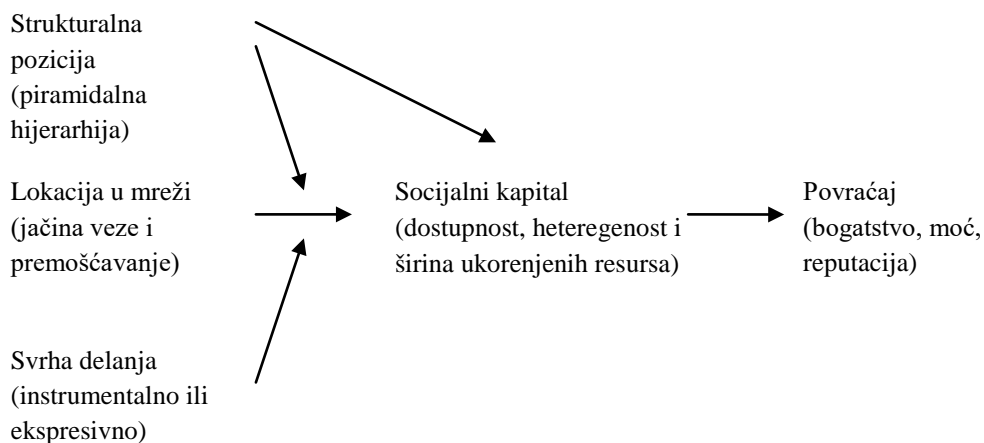
Značaj teorije društvenih mreža je u uvažavanju društvene strukture koja se proučava putem analize načina na koji su članovi društva povezani, obrascima koji se kriju „ispod kompleksne površine socijalnih sistema... Akteri i njihovo ponašanje se vide kao ograničeni ovim strukturama. Prema tome, težište analize nije na dobrovoljnim akterima, nego na strukturalnoj ograničenosti“ (Wellman 1983: 156, 157).

Operacionalizacija socijalnog kapitala²⁹ se upravo vrši najčešće preko analize društvenih mreža. Mostovi u društvenim mrežama³⁰ (kao funkcija slabih veza), značajni su za diskusiju o socijalnom kapitalu, pošto su neki autori (npr. Kolman) smatrali da je potrebno da postoji gustina ili zatvorenost društvenih mreža, kao pretpostavka postojanja i ostvarivanja funkcije socijalnog kapitala. Lin ne smatra ovaj zahtev za gustinom mreža ili njihovom zatvorenošću nužnim niti realističnim, jer su istraživanja socijalnih mreža naglasila značaj mostova u mrežama, u olakašavanju toka informacija i uticaja. Smatrati zatvorenost ili gustinu kao preduslov za socijalni kapital, značilo bi negirati značaj mostova, strukturalnih rupa ili slabih veza, smatra Lin (Lin 2001: 27).

²⁹ U empirijskom istraživanju socijalnog kapitala upravo njegova operacionalizacija, odnosno, svođenje na realne pokazatelje i indikatore putem kojih bi on mogao empirijski da se istražuje, predstavlja jedan od značajnijih teorijsko–metodoloških problema. Problematika definisanja i operacionalizacije „neuhvatljivog“ i „samorazumljivog“ fenomena socijalnog kapitala je jedna strana problema, a teorijska pretpostavka da li je moguće iste indikatore primenjivati na različite društveno-ekonomske i političke kontekste istraživanih društva, druga, možda još veća dilema.

³⁰ „Socijalni mostovi se mogu definisati kao veza između dva individualna aktera u socijalnoj mreži, u nedostatku koje bi došlo do razbijanja klastera u dva odvojena klastera, gde svaki od njih ima dva ili više individualna aktera. Koncept strukturalnih rupa (Bart) se fokusira na nepostojanje pristupa među ovim akterima, a koncept socijalnih mostova ukazuje na pristup između klastera preko (skoro praznih) rupa. Pritom, koncept strukturalnih rupa prebacuje formulaciju socijalnih mostova na lokacije u mreži, umesto na Granoveterov fokus na snagu veza“ (Lin 2001: 70, 71).

Socijalni kapital je ukorenjen u društvenim mrežama (postojećim ili socijalno konstruisanim za određene potrebe), u kojima „interesi povezuju različite delove mreže u čvorove (nodove). Biti u čvoru mreže direktno ili indirektno obezbeđuje potencijalni pristup drugim čvorovima (akterima) u društvenoj mreži. Resursi koji su ukorenjeni u ove čvorove postaju nečiji socijalni kapital” (Lin 2001: 38). Prema Linu, benefit strateške lokacije, kao što je most u socijalnoj mreži, takođe zavisi od resursa kojima se može pristupiti. Pristup boljem socijalnom kapitalu ima tendenciju da se dešava tamo gde individua ima lokaciju bližu mostu koji povezuje aktere sa onima koji imaju relativno više hijerarhijske položaje (ibid. str. 72). S obzirom na to da definiše socijalni kapital kao *resurse ukorenjene u društvenim strukturama*, Lin insistira da se interakcije moraju analizirati i razumeti, ne samo kao obrasci odnosa između individualnih aktera ili nodova, već, mnogo važnije, „kao obrasci resursa koji su povezani u/sa obrascima interakcije” (ibid.).

Slika 1. Model teorije socijalnog kapitala. Izvor, Lin 2001: 76.

Na najopštijem nivou, korisno je razlikovati tri vrste mreža: egocentrične, sociocentrične i mreže otvorenog sistema (Wellman 1983, prema, Škorić 2006: 48). Egocentrične su one koje su povezane sa jednim čvorom (npr. „*moji* dobri prijatelji” i tome sl.); sociocentrične mreže su mreže „u kutiji” (povezanost između dece u učionici, radnika u organizaciji itd); mreže otvorenog sistema su one u kojima granice nisu jasne, jer one

nisu „u kutiji” (mreža elite u SAD ili veze između korporacija ili lanac uticajnih ljudi koji donose određene odluke itd). (Ibid.)

Bart (Burt), kao jedan od značajnih teoretičara društvenih mreža, pokušao je da integriše delanje aktera i ograničavajući uticaj društvenih struktura, u jedan „integralan pristup umesto u još jednu formu strukturalnog determinizma” (Ritzer 2008: 304). Akteri delaju ciljno racionalno-svrhovito (engl. *purposive*), pod ograničenjima društvene strukture, jer ona definiše njihove društvene sličnosti, koje zauzvrat oblikuju njihove percepcije o prednostima koje imaju preduzimajući različite alternativne akcije. Istovremeno, sposobnost da se preduzimaju akcije, pod direktnim su uticajem pozicije aktera u društvenim strukturama. Prema Bartu, „akcije koje se preduzimaju su zajednička funkcija aktera koji sprovode svoje interese do limita svojih mogućnosti, gde su i interesi i mogućnosti oblikovani društvenom strukturom. Konačno, akcije koje se preduzimaju pod strukturalnom ograničenošću mogu da modifikuju samu društvenu strukturu i te modifikacije imaju potencijal da kreiraju nova ograničenja sa kojima će se suočiti akteri unutar strukture” (Burt 1982, prema Ritzer 2008: 305).

Proširivanje teorije razmene i teorije mreža, prema Ricerovom mišljenju, je u teorijama mrežne razmene (Network Exchange Theory – NET), koja proširuje dijadne lične odnose (teorije razmene). Teoretičari društvenih mreža proučavali su različite tipove društvenih odnosa u mrežama, dok su NET teoretičari bili zainteresovani samo za odnose razmene u mrežama, pri kojima je pojam *centralnosti u mreži* bio jedan od najvažnijih. Imati poziciju centralnosti u mreži bitno utiče na moć koju ta pozicija nosi. Time je očito da postoji veza između strukturalne centralnosti i uticaja na odvijanje grupnih procesa (vidi, Ritzer 2008: 305-307). Međutim, „u poslednje vreme javljaju se studije koje ovu pretpostavku dovode u pitanje (npr. Miyuchi and Potts 1998) ... pošto „nisu svi tipovi centralnosti u korelaciji sa statusom i uticajem (Freeman *et al.* 1979)” (navedeno prema, Škorić 2006: 49).

Teorije racionalnog izbora su svakako inkorporirane u teorije razmene i teorije društvenih mreža. Još od Homansa, individue koje racionalno delaju u odnosima društvene razmene, izgrađujući društvene mreže, rukovode se racionalnim izborima. Ti racionalni izbori su u suštini orijentisani na sticanje koristi, odnosno, maksimizaciju dobitaka i minimizaciju gubitaka. Prema Linu, minimizacija gubitaka i maksimizacija dobitaka su dve različite funkcije, pre nego inverzna funkcija jedne i druge, i

one formiraju sistem rangiranih akcija, pre nego dihotomiju. Zavisno od konteksta, akteri preduzimaju akcije sa ciljem da se ostvare oba motiva. Ipak, ukoliko akter mora da napravi izbor, prednost se daje održavanju resursa: veći prioritet se daje kalkulaciji minimizacije gubitaka (Lin 2001: 131). U suštini, radi se o metodološkom individualizmu, koji sa stanovišta psihologije posmatra društvene aktere, prvenstveno kao ekonomske aktere (*homo economicus*), a manje kao socijalne aktere (*homo sociologicus*). Skot i Maršal (Scott and Marshall 2005:546) smatraju da je teorija racionalnog izbora „teorija akcije, koja vidi pojedinačni samo-interes kao osnovni ljudski motiv i sve društvene aktivnosti svodi na akt racionalne kalkulacije i donošenja odluka za koje se pretpostavlja da su ih proizvele”. Pojedini autori (Krstić 2020) ističu najčešće kritike ove teorije u pravcu: psihologizma, individualizma i redukcionizma, odnosno, pogrešne pretpostavke koje mnogi autori uočavaju da je teško pretpostaviti društvene aktere (u vidu „idealnih tipova“) koji se uvek ponašaju racionalno (znaju šta je najbolje za njih), objašnjenja se zasnivanju zapravo na mentalnim stanjima individualnih aktera, pri čemu su grupe i institucije celine sastavljene od individua. (ibid. Str. 40-41)

Ovakvo teorijsko stanovište imalo je mnoge pristalice, među kojima je i Džejms Kolman³¹ sa svojim delom *Foundations of social theory*, ali je svakako imala i brojne kritičare u sociologiji. Sociolozi su odavno prepoznali ideje da se društveni akteri u svom ponašanju mogu rukovoditi racionalnim izborima, ali su isto tako prepoznali i tradicionalno i afektivno (emocionalno) delanje (Veber), značaj društvenih struktura, poverenja, normi, reciprociteta, dužnosti i tome slično, koje značajno određuju ljudsko ponašanje. Slično Linovom povezivanju delanja aktera i resursa u diskusiji o socijalnom kapitalu (Lin 2001), Kolman objašnjava interakciju individualnih aktera, koja vodi ka poimanju društvenog sistema putem njihovog angažovanja u skladu sa interesima u vezi sa resursima koje poseduju. U takvoj strukturi, oni delaju svrhovito sa ciljem maksimizacije svojih interesa, što ih čini međusobno povezanim i zavisnim, odnosno, njihovom delanju daje sistemski karakter, koje se očituje i u tome što su, na taj način, njihova delanja i pod kontrolom drugih aktera (Coleman 1990: 29). Kolman ne pristaje na *homo sociologicus*-a, jer on ne daje slobodu individua da (slobodno) delaju, i suprotstavlja mu viziju *homo economicus*-a, za koju

³¹ Kolman je čak osnovao žurnal „*Rationality and Society*“ koji je bio posvećen širenju radova iz perspektive racionalnog izbora (prema, Ritzer 2008: 308).

smatra da pruža bolje mogućnosti analize društvenog delanja u okvirima socijalnog sistema (Ritzer 2008: 315). Kolmanovo teorijsko stanovište u svakom slučaju predstavlja jedno od najznačajnijih reprezenata teorije racionalnog izbora, međutim za potrebe ovog rada ono je isuviše obimno i kompleksno da bi se u kraćim crtama iznelo (takav pokušaj nužno nosi opasnost pojednostavljivanja i lošeg nesistematičnog prikaza njegovog, u sociologiji, veoma značajnog dela). Iz tih razloga, navešćemo samo neke od ključnih karakteristika teorije racionalnog izbora.

Teoretičari racionalnog izbora su – skloni (mikro)ekonomskom redukcionizmu – sva ljudska delanja upravo sveli na racionalnu kalkulaciju, koja obuhvata čak i iracionalno delanje pojedinaca. Individualizam se zasniva praktično na tome da elementarne racionalne forme ljudskog ponašanja mogu poslužiti kao sredstvo za objašnjenje složenijih društvenih fenomena. „Ono što razlikuje ekonomiju od drugih društvenih nauka nije korišćenje „racionalnog izbora”, već njeno korišćenje načina analize koje dozvoljava kretanje između nivoa individualne akcije i nivoa funkcionisanja sistema. Praveći dve pretpostavke, da osobe delaju racionalno i da su tržišta perfektna sa potpunom komunikacijom, ekonomska analiza je sposobna da poveže makro nivo funkcionisanja sistema sa mikro nivoima individualnih akcija“ (Coleman 1994, prema Ritzer 2008: 311). Praktično, mikro društveno delanje određuje makro društvene strukture, koje se – shodno tome – mogu svesti na ove prethodne. Prema Ricerovom mišljenju, postoje najmanje tri osnovne slabosti u Kolmanovom stavu: prioritet se daje mikro – makro pitanjima, pri čemu se malo pažnje pridaje drugim vezama; ignoriše se makro-makro pitanje; kauzalna putanja ide samo u jednom smeru, drugim rečima, ignoriše se dijalektički odnos između mikro i makro fenomena (Ritzer 2008: 312).

Sa druge strane, suštinski je teško pretpostaviti apstraktni model idealno-racionalnog aktera koji bi se - u Veberovim kategorijama idealnih tipova - odlučivao o svojim postupcima onako kako bi to činili idealni akteri, sa idealnim kognitivnim sposobnostima, informacijama, jasnom prepoznatim interesima i mehanizmima delovanja i tome sl. Ove teorije praktično smeraju objašnjenje društvenog sistema (kao kompleksnog makro fenomena) uz pomoć elementarnih oblika ljudskog delanja. Društveni akter, čovek, je prema tom shvatanju, racionalan i svestan u svojim izborima, nastojeći da u procesima društvene razmene ostvari svoje interese. Ovakav psihološki redukcionizam svoje korene ima u Skinnerovim istraživanjima ponašanja

golubova, koji u skladu sa principima stimulacije i odgovora služe za objašnjenja procesa društvene razmene (društveno međudelovanje je proces razmene). Prema nekim mišljenjima (Scott 2000), „tri povezana problema su osujetila pokušaj prezentacije teorije racionalnog delanja kao opšte teorije društvenog delanja. To su problemi kolektivnog delanja, društvenih normi i društvene strukture”. Neki od ključnih problema ovakvog pristupa jesu:

- kako objasniti kolektivno delanje (grupe, asocijacije, zajedničku kooperaciju u različitim formama zajedničkog delanja), koje često ne donosi direktnu korist samim akterima ili im može donositi korist, čak i ukoliko nisu direktno uključeni (npr. društva za zaštitu potrošača, ekološki pokreti itd.)? Problem je u tome da li je moguće kolektivne forme društvenog delanja svoditi na pojedinačne kalkulacije svakog aktera? (Šire o tome, Scott 2000);
- kako objasniti altruističko i nesebično ponašanje, koje često može da bude i normativno, kao način posvećenja i dužnosti? (Ibid.);
- pretpostavka racionalnog delanja zahteva individuu koja na osnovu informacija sa kojima raspolaže, dela racionalno, kalkulišući korist koju može da ostvari. Problem je u tome što individue nemaju uvek sve potrebne informacije ili, iz određenih razloga, informacije nisu u potpunosti tačne („savršene”) ili se one tumače i prihvataju na različite načine (npr. kognitivna disonanca);
- u vezi sa prethodnim je i zanemarivanje socio-kulturnih i istorijskih činilaca (Mouzelis 2000: 62) kao okvira (konteksta) ljudskog delanja koje mora da se razume pod uticajem ovih činilaca. Društvene pojave i delanja su kumulativni i međusobno povezani, oblikovani interesima, normama i vrednostima, manifestnim i latentnim funkcijama;
- teorije racionalnog izbora upravo i imaju problem sa time kako objasniti norme i interese na bazi individualnog, svrhovitog delanja pojedinaca. „Uprkos središnjem položaju koji imaju interesi u njegovoj cijeloj teoriji, nedostavno se raspravlja o tome kako su oni konstruirani ili pak kako se odnose spram drugih osnovnih značajki društava (institucija, društvene strukture, uloga itd.). Budući da takva rasprava nedostaje, nije iznenađujuće što Coleman nema pravog odgovora na prigovor da su interesi društveno konstruirani, te da su norme i normativne orijentacije od središnje važnosti za njihovo konstruisanje”. (Mouzelis 2000: 67)

- racionalno društveno delanje - ekonomistički pojednostavljeno - pretpostavlja perfektno tržište, savršene informacije i otvorenu konkurenciju, koje često ne postoje u stvarnosti;
- kako, konačno, objasniti društveno delanje koje nije racionalno (afektivno, tradicionalno), a koje je svakog trenutka sastavni deo društvenog života;
- da li društveno delanje, u skladu sa racionalnim izborima, pretpostavlja samo ekonomske razmene, materijalne ili i one druge, nematerijalne (socijalni status, poštovanje, društveno priznavanje itd.)?

Odgovor na ovu dilemu pokušava da nam pruži Lin, tvrdeći da je i materijalna i nematerijalna korist deo racionalne kalkulacije individue. Navodimo argument (citat) u potpunosti:

„Racionalnost se može primeniti na socijalnu razmenu, ali postoje racionalni principi koji su drugačiji od individualnog traženja profita-zarade. Upravo iz razloga što ljudi uzimaju u obzir međusobne interese u interakcijama i razmeni, odnosi se mogu održavati radi akumulacije ove racionalnosti. Postoje mnogi subargumenti u prilog ovome. Dva su najznačajnija. Prvo, postoji argument da su društveno priznavanje (engl. *approval*), poštovanje, privlačnost i tome slično značajni motivi za razmenu. ... u ovom slučaju, ove simboličke nagrade, pre nego materijalne nagrade (i njihov generalizovani medijum, novac), obično identifikovane sa ekonomskom razmenom, konstituišu značajne-smislene nagrade. Ipak, za Homansa, Blaua i Kolmana, ovakve nagrade su različite po vrsti, ali ne po prirodi. Da li je u pitanju materijalna ili simbolička (nagrada), dokle god ona predstavlja vrednost (ili profit ili interes), one su delovi racionalne kalkulacije... jednostavno, razmena je proces angažovanja dva aktera čije su akcije zasnovane na kalkulaciji dobitaka i gubitaka i na alternativnim izborima u odnosima i transakcijama. Sve dok ovakve kalkulacije i izbori postoje (se čine), proces se smatra racionalnim“. (Lin 2001: 147, 149)

Slično Linovom stavu, Granoveter ističe da ekonomisti retko vide socijalne ciljeve društvenog delanja (socijabilnost, priznavanje, status, moć), kao racionalne“ (Granovetter 1985: 506).

Teorija racionalnog izbora pokušala je da pruži odgovore na ova pitanja u skladu sa svojim osnovnim polaznim pretpostavkama, pri čemu je naišla na „snažnu vatru (kritike D.J.) u sociologiji... jer je bila i suviše ambiciozna želeći da zameni sve druge teorijske perspektive“ (Ritzer 2008: 316). Navodeći Tilijs (Tilly) Ritzer ističe njegove oštre kritike na račun Kolmanove teorije: 1. zanemarivanje da se specifikuju kauzalni mehanizmi;

2. promocija nekompletnih i prema tome, zavaravajućih psiholoških determinizama; 3. predstavljajući se u formi opšte teorije – analiza racionalnih izbora – je jedno vreme zavodila društvene naučnike u slepe ulice, u kojima su lutali bez cilja, padajući kao žrtve lokalnih razbojnika i poverenika, koji su prodavali različite oblike individualnih redukcionizama (ibid.).

Jedan od najvećih problema koji suštinski proizilazi iz stanovišta racionalnih izbora je problem mikro i makro veza. Mouzelis smatra da se u stvarnim životnim situacijama „mikro akteri ne ponašaju onako kao to pretpostavljaju teoretičari racionalnog izbora te su stoga neminovno nedostatne teorije, koje pokušavaju objasniti konkretne makro fenomene idealtipskim racionalnim ponašanjem aktera” (Mouzelis 2000: 57). Iako Kolman tvrdi da makro fenomeni nisu samo agregacije mikro fenomena i da ovaj prelaz sa mikro na makro nivo, nosi kompleksne metodološke, ali i suštinske probleme (Coleman 1990: 21), Mouzelis smatra njegovu argumentaciju „nedovoljnom „sociopsihologijskom vježbom” koja nastoji pokazati kako različiti makro faktori utiču na okruženje u kojima pojedinci donose odluke (Mouzelis 2000: 61). Ističući značaj nepovezanosti mikro i makro analize Mouzelis smatra da to u sociologiji nameće potrebu „... da se oba nivoa posmatraju i iz perspektive sistemskog/institucionalnog, ali i iz perspektive agencije... drugo, proučavanje moramo započeti promatranjem makro aktera i njihovih načina povezivanja s takvim strukturama; tek se tada možemo „spustiti” niže kako bismo razmotrili mezzo ili mikro aktere. Drugim riječima, (parafrazirajući Durkheimovo pravilo da se društvene činjenice moraju objasniti drugim društvenim činjenicama), „makro činjenice” se u prvom redu moraju objasniti drugim „makro činjenicama” (ibid. str 53, 54).

Predstavljene teorije društvenih promena predstavljaju neke od značajnih okvira koji mogu da posluže za bolje teorijsko utemeljenje analize društvenog – ruralnog razvoja, odnosno, socioloških aspekata razvoja lokalnih seoskih zajednica. Sociološki doprinos ovom pitanju svakako mora da se tiče socijalnih aspekata ovog procesa (kao i veze sa ostalim aspektima u društvu) i svoje utemeljenje mora da nađe u nasleđu klasičnih i novijih socioloških teorija. Izostanak ove veze je verovatno i doveo do situacije u kojoj društvena (a time i sociološka) teorija danas nije uspela ostvari

dovoljno sistematsko naučno i teorijsko utemeljenje za objašnjenje ruralnog razvoja.

Primena različitih elemenata pomenutih teorija može da se odvija na različitim nivoima analize ruralnog razvoja. U našoj koncepciji odlučili smo se za makro, mezo i mikro okvire. U tom kontekstu, teoriju modernizacije poljoprivrede smo - za ove potrebe – posmatrali kao okvir za makro analizu/pristup ruralnom razvoju. U sklopu modernizacije poljoprivrede, a u skladu sa osnovnom temom ove studije, osvrnućemo se i na socijalni kapital farmera – poljoprivrednika.

Nasleđe teorija socijalnog kapitala, društvenih mreža i socijalne participacije, smestili smo u mezo i mikro nivoe analize razvoja lokalnih seoskih zajednica, odnosno, tematike koja se ne tiče direktno poljoprivrednika/farmera, već svih aktera u ruralnim područjima.

4. MAKRO NIVO RURALNOG RAZVOJA

4.1. Modernizacija u poljoprivredi i socijalni kapital farmera

Modernizacija srpskog društva, kroz sve „talase” kroz koje se manifestovala (Antonić 1999), provocira pitanje da li se zapravo radi o „ograničenoj” i (ili) „periferijskoj” modernizaciji koja u velikoj meri ima specifičan pravac, tok i brzinu društvenih promena koje se dešavaju? Pitanje je, takođe, gde se nalaze uzroci ovakve periferne modernizacije i da li je ona implicirana strukturnim osobinama (tradicionalnih) društava, koja treba da se modernizuju ili se uzroci ovakvih obrazaca modernizacije kriju upravo u modernim društvima, koja oblikuju ova druga upravo prema svojim potrebama (kako to impliciraju teorije zavisnosti i svetskih sistema)?

Ovo su velika pitanja za društvenu teoriju i prevazilaze ciljeve ove studije. Međutim, u kontekstu ruralnog razvoja, znamo da se modernizacija poljoprivrede i seljaštva kod nas odvijala drugačije nego u drugim zemljama „istočnog bloka” i da su seljaci u Srbiji, bez obzira na ideološke pritiske, ipak bili seljaci koji su slobodno obrađivali svoju zemlju (a ne radnici kolhoza) i da se među njima u toku vremena segmentirala (društvena) grupacija koja se uz sva ograničenja polako transformisala u pravcu farmerskih gazdinstava zapadnog tipa (šire, Šljukić 2009). Danas eksplicitnih ideoloških ograničenja za razvoj farmerskog sektora nema (naprotiv), ali strukturna ograničenja i stanje društvene krize utiču na to da se farmerizacija u Srbiji dešava poprilično stihijski i bez značajnije podrške društva (relativno stabilne, finansijski jake i adekvatne agrarne politike), ali i bez razvoja zadružnog sektora kao indikatora modernosti (i ugovornog načina povezivanja proizvođača – vidi, Šljukić 2009) koji je od velikog značaja za modernizaciju u poljoprivredi.

Kada posmatramo razvoj seoskih sredina u Srbiji, možemo reći da su sela u Srbiji uz sve talase modernizacije napredovala u odnosu na stanje sa kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, ali svakako nedovoljno u odnosu na razvijene zemlje i u odnosu na neke zemlje bivše SFRJ (na primer Slovenije). Pritom, uvažavajući heterogenost ruralnih područja, postojali su i danas postoje značajni regionalni dispariteti i razlike, kako unutar Srbije, tako i unutar pojedinih država i regiona bivše SFRJ (Slovenija, Vojvodina,

delovi Hrvatske). Ovi regioni oblik i tok svog razvoja jednim delom duguju i istorijsko-kulturološkim faktorima (uticaj Habzburške, naspram uticaja turske vladavine³²), koji su uticali na to da oni dožive veći stepen razvoja i modernizacije, mada svakako ne onakav razvoj kakav je bio rezervisan za centre te modernizacije. Zato i u tom smislu možemo da govorimo o „perifernoj modernizaciji“ (Šljukić 2009).

Ukoliko modernost posmatramo preko političko-institucionalne razvijenosti i spremnosti određenog društva za modernizaciju, onda ruralni razvoj u Srbiji treba da posmatramo kao nameravano i organizovano nastojanje unapređenja kvaliteta života seoske populacije i značaja ruralnog za društvo u celini. Pitanje je za diskusiju u kojoj se meri on u poslednjih dvadesetak godina ostvaruje, a u kojoj meri se radi o manje više stihijskim društvenim promenama. Te društvene promene oblikuju ruralnost u Srbiji i razvoj koji iščekuje prelivanje modernizacijskih efekata društva, a koje i samo iščekuje „četvrti talas“ modernizacije i dolazak nekog „tranzicionog“ sutra. U nedostatku adekvatnih strategija (i/ili njihovog sprovođenja), institucija i političke volje, a uz prisustvo skupe i neefikasne državne uprave (administracije), odusustva adekvatne demokratske decentralizacije i razvoja civilnog društva, iščekivanje da se ruralni razvoj u Srbiji konačno postavi na dnevni red postaje sve teže.

Brojna teorijska stanovišta u vezi modernizacije i modernizacije u poljoprivredi različitih autora generalno otkrivaju određenu vrstu traganja za ujedinjujućom teorijskom perspektivom koja bi pokušala da pruži objašnjenje problematike ruralnog razvoja. Ovaj problem se, naravno, ne odnosi samo na pitanja ruralnog, već i društvenog razvoja uopšte i mogućnosti sociologije da pruži celovito teorijsko objašnjenje pitanja društvenih promena i društvenog razvoja uopšte, što je povezano sa suštinskim pitanjima razvoja sociologije kao nauke.

Osvrnućemo se na nekoliko suštinskih i danas veoma aktuelnih pitanja u teoriji ruralnog razvoja sa osvrtom na proces modernizacije

³² Mada je i među društvima pod dominacijom Otomanske imperije bilo je veoma bitnih razlika. Primera radi, dok su centralna Srbija i Bugarska bile u svakom pogledu izrazito seljačke zemlje, bez maltene nikakvog feudalnog nasleđa, Rumunija je zahvaljujući vazalnom odnosu prema Turskoj, sačuvala mnogo od feudalnih struktura (vidi, Šljukić 2009: 15, 16).

poljoprivrede.³³ Analiziraćemo karakteristike modernizacije - u skladu sa njenim, prethodno pomenutim, opšte teorijskim obeležjima - u kontekstu modernizacije poljoprivrede, kao jednog od najvažnijih procesa, odnosno, sektora u ruralnim područjima. U vezi sa modernizacijom, po prirodi se nameće pitanje osobina, izvora i pravaca ovakvih društvenih promena, što nas u sledećem koraku nužno vodi ka analizi endogenih i egzogenih modela ruralnog razvoja. Nakon toga, ukazaćemo na suštinsku vezu između savremenih teorijskih rasprava u vezi sa konceptima razvoja ruralnih područja i konceptom teritorijalnog razvoja, koji danas, možemo slobodno reći, sve više uzima maha u politici i praksi ruralnog razvoja. Razumevanje ruralnog razvoja kao mere regionalne, a ne sektorske politike, od velikog je značaja za uvažavanje heterogenosti ruralnih područja, odnosno, od značaja za makro strategije ruralnog razvoja, koje ovu heterogenost treba da imaju u vidu. Ovde zapravo sistematičnijiju razradu sapojedinih makro aspekata ruralnog razvoja, a koji treba da posluže kao širi teorijski okviri za raspravu o mezo i mikro aspektima ruralnog razvoja.

Proces modernizacije društva podrazumeva složene društvene promene u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom tkivu svakog društva. Ovi složeni procesi obično podrazumevaju postepeno napuštanje dotadašnjih (tradicionalnih) modela organizacije i funkcionisanja društva i njegovih različitih podsistema. U vezi sa ruralnim područjima, koja su predmet ovog rada, modernizacija je u najvećoj meri, kako u teoriji, tako i u istraživačkoj praksi, ponajviše povezana sa modernizacijom poljoprivrede. Modernizacija u poljoprivredi donela je nebrojene pozitivne aspekte, poput rešavanja problema ishrane stanovništva (kako ruralnog, tako i urbanog), povezivanja lanca ishrane i njegovu kontrolu (putem kontrole kvaliteta i sigurnosti hrane), povećanja dohodaka na poljoprivrednim gazdinstvima i smanjivanja radne intenzivnosti i mukotrpnosti, kao karakteristika seljačkih radova i tome slično. U smislu opšte modernizacije ruralnog života, blagodeti civilizacijskih dostignuća iz razvijenijih društava i urbanih područja prelivaju se u seoska područja i povećavaju kvalitet života kroz infrastrukturno, transportno, telekomunikacijsko i svako drugo povezivanje sa globalnim društvom, povećavanje kvaliteta življenja (stanovanja, ishrane, odevanja...), kao i socijalne, zdravstvene i zaštite za seosku populaciju (Šljukić i Janković 2015: 251).

³³ Deo ovih pitanja elaboriran je i u ranijim radovima, međutim, za potrebe sistematičnosti u analizi koja sledi u ovoj monografiji, prikazaćemo neke od najvažnijih zaključaka iz tih radova: vidi, Janković 2012; Šljukić, i Janković 2015; Janković i Novakov 2018; 2019.

Majkl Vuds (Woods 2005: 303) modernizaciju poljoprivrede vidi kao državni i politički projekat u razvijenim zemljama koji je doveo do nekih strukturnih promena, a koje su zajedničke za nacionalne ekonomije i društva razvijenih zemalja:

- Poljoprivreda više nije delatnost usmerena na samodovoljnost i preživljavanje i preživljavanje (autokonzumni karakter poljoprivrede), već je ona komercijalna delatnost uključena u globalna ekonomska kretanja i tržišta.
- Komercijalizacija poljoprivrede, u okvirima njene modernizacije, odvijala se u okvirima kapitalističke ekonomije, koja je podrazumevala tržišne uslove i povećanje njene konkurentnosti.
- Gotovo sva ruralna područja opremljena su osnovnom infrastrukturom, koja uključuje struju, vodu itd, pri čemu je država/društvo pokušala da obezbedi univerzalno pravo svima da imaju pristup javnim uslugama na celoj teritoriji države.
- Društvo, kao celina, ima određeni nivo javne svesti i pozitivne percepcije o značaju ruralnih sredina koja se, između ostalog, reprodukuje i putem masovnih medija, literature itd.
- Sve to dovodi do toga da se ruralna ekonomija sve više razvija, bilo putem prodaje lokalnih tradicionalnih proizvoda ili putem „prodaje“ (kreiranja privlačnosti) ruralnih područja za potrebe stanovanja, investicija u nove pogone ili uslužni sektor, rekreacije, turizma itd.

Modernizacija poljoprivrede značila je jednu veoma dinamičnu orijentaciju ka modernim, inovativnim tehnologijama i organizaciji koja je trebala da zameni „zaostale“ tradicionalne strukture i procese koji su vekovima bili prisutni u ruralnim područjima. Time je i ona sama svoje korene imala u akterima i institucijama, koji su bili „eksterni faktori“ u odnosu na proizvođače (seljake) i poljoprivredni sektor kao takav, što je uglavnom značilo „suštinski raskid sa postojećom praksom i tipovima diskursa u vezi sa ruralnim područjima“ (Ploeg and Long 1994: 2). Navedeni autori, u vezi ovog procesa, ističu sledeće:

„Praksa modernizacije je bila (a i dalje je) oblikovana nizom eksternih intervencija, najčešće centralizovanih u državnim agencijama sa ciljem da se uvedu novi organizacioni modeli za bavljenje poljoprivredom, nove međusobne veze između poljoprivrede, tržišta i tržišnih agencija, nove tehnološke inovacije smišljene da zamene postojeće tehnike i znanje, nove forme socijalizacije i tehno-ekonomskog treninga, i poslednje, ali ne i najmanje važno, novi modeli za definisanje uloga i identiteta farmera i njihovih supruge“. (Ibid)

Ovakvi modeli intervencije, po njihovom mišljenju, implicirali su povećanje stepena diskontinuiteta *vis-à-vis* postojećih praksi, odnosa i uloga; selektivnost ovih modela pokazala je da je, u određenim uslovima, modernizacijske projekte lakše primeniti i usvojiti nego u nekim drugim uslovima (naročito u odnosu na heterogenost farmera, njihovih porodica i čitavog socio-ekonomskog i kulturnog konteksta). Ovo znači „da je praksa modernizacije veoma diferenciran fenomen“ i prema tome, „modernizacija nije samo reprodukovala postojeće razlike, već je značajno generisala svoje sopstvene razlike i nejednakosti. Na taj način, modernizacija je rezultirala rastom, kao i nedovoljnim razvojem i marginalizacijom“ (ibid. 2, 3). Izlaz iz ove krize, prema nekim autorima (Wiskerke 2004: 47) zapravo se vidi u refleksivnoj analizi uticaja modernizacijskih procesa u poljoprivredi.

Modernizacija u poljoprivredi implicirala je tzv. produktivizam, kao dominantni trend od kraja Drugog svetskog rata pa sve do kasnih osamdesetih godina prošlog veka. Modernizaciju na severno američkom kontinentu možemo vezivati za osnivanje tzv. Land Grant koledža, savetodavnih službi, podrške udruživanjima farmera itd. U Evropi, ona se suštinski vezuje za kreiranje Zajedničke agrarne politike 1957. godine, Ugovorom iz Rima, čime se kreiralo slobodno tržište poljoprivrednim proizvodima unutar Evropske zajednice i uspostavila protekcionistička politika koja je garantovala farmerima dovoljna primanja i izbegavanje konkurencije iz drugih zemalja, garantujući cene poljoprivrednih proizvoda. Modernizacija je, kao uostalom i ZAP (Zajednička agrarna politika EU), imala za cilj povećanje *produktivnosti poljoprivrede, tehnički progres, intenzifikaciju* (veću produktivnost, investicije u mehanizaciju i infrastrukturu, hemizaciju itd.), *koncentraciju* (maksimizaciju dobiti i smanjivanje troškova, povećavanje poseda, marketing proizvoda) i *specijalizaciju* proizvodnje. Intenzivna modernizacija i produktivizam doveli su do istiskivanja značajnog dela populacije iz sektora poljoprivrede, gubitaka radnih mesta, ali i stvaranja novih, kako u gradovima, tako i u ostalim segmentima ruralne ekonomije (npr. prerađivačka industrija, industrija inputa i tome sl.).

Poljoprivreda je, kao delatnost u globalnim i ruralnim ekonomijama razvijenih zemalja, izgubila na značaju koji je nekada imala. Međutim ona i dalje vrši veliki uticaj na ekonomiju i razvoj ruralnih područja, bez obzira na mali udeo farmerske populacije. Njen značaj leži pre svega u proizvodnji hrane (kao trajnoj i nužnoj aktivnosti i funkciji poljoprivrede i ruralnih

sredina), u oblikovanju ruralnog-prirodnog prostranstva i njenog uticaja na ekologiju življenja u ruralnim područjima, ali i u delatnostima direktno ili indirektno vezanim za poljoprivredu. U svakom slučaju, veliki deo ruralnog prostranstva podrazumeva obradive površine koje poljoprivreda koristi, *što implicira značaj zemlje (šuma i voda), kao prirodnog, ali i ekonomskog resursa*, koji upućuje na nezaobilazan značaj *svojinskih-zemljišnih i drugih odnosa* koji u velikoj meri mogu da profilišu određene tendencije razvoja u ruralnim područjima.³⁴ Zbog svega ovoga, ne čudi činjenica da se ruralni razvoj i dalje značajno razmatra u odnosu na poljoprivredna gazdinstva i njihov razvoj, kao i njihov direktan ili indirektno uticaj na ruralnu ekonomiju (sastavljenu od poljoprivrednih i nepoljoprivrednih delatnosti) i ruralno-prirodno okruženje (kao jednog od najznačajnijih resursa ruralnih područja).

Modernizovana poljoprivreda, kao agrobiznis i delatnost uklopljena u globalnu trgovinu i podelu rada, podrazumeva mnoge druge aktere osim farmera: zadruge, korporacije, proizvođače inputa, opreme, mašina, banke, osiguravajuće kuće, berze, trgovačke lance i maloprodaju, transportna preduzeća, univerzitete (nauku i obrazovanje) i mnoge druge. Na globalnom nivou, u smislu osnovnog cilja povećanja poljoprivredne proizvodnje, „produktivizam se nedvojbeno smatra uspehom“ (Woods 2005: 51), jer je rešio pitanje proizvodnje hrane za naraslo stanovništvo. Međutim, na mnogo drugih nivoa, negativne posledice modernizacije u poljoprivredi u velikoj meri dominiraju diskusijama u vezi sa agrarnom politikom i budućim trendovima razvoja poljoprivrede, koje se često nazivaju postproduktivizmom.³⁵ Kao neke od negativnih posledica modernizacije u poljoprivredi mogli bismo navesti: ekološke probleme, probleme u vezi sa bolestima životinja i ljudi (na primer, bolest ludih krava, ptičiji i druge vrste gripa itd), neusaglašenost stavova oko GMO tehnologije, istiskivanje radne snage (i dohodaka porodica u ruralnim područjima) usled nemogućnosti da se održi korak sa konkurencijom i zahtevima tržišta (nužnost da trajno isprati

³⁴ Agrarni, svojinski-zemljišni odnosi kao možda najznačajniji elemenat agrarne strukture praktično su oblikovali život sela kroz vekove, naročito kroz posledice agrarnih reformi i ideološkog upravljanja razvojem poljoprivrede i sela kod nas. Posledice ovakvih istorijskih činjenica osećamo i danas, a naročito kroz ponovne, najčešće „brze i diskutabilne“ svojinske transformacije (privatizacije) prerađivačke industrije i velikih zemljišnih kompleksa bivših kombinata, koji u velikoj meri oblikuju život sela zahvaćenih ovim procesima. Isto se može reći i za zadruge, koje su u svakom selu gde su postojale vršile veliki uticaj na ekonomske odnose i razvoj sela kao lokalne zajednice (šire o tome, Mitrović 2006).

³⁵ Mada se mora pomenuti da je i sama ideja „postproduktivizma“ takođe izložena kritici (vidi, Woods 2005: 54-57).

i sustigne ubrzana modernizacija farmi po principu „ekonomije obima“, sve veća zavisnost farmera od eksternih inputa i tokova novca - kredita, subvencija...) i ranjivost ovog sektora (od opšteg – javnog značaja za svako društvo) na opasne fluktuacije na nacionalnim i globalnim tržištima itd. Smanjivanje udela farmerske populacije, kao posledica modernizacije, „preoblikovalo je farmere u „agrarne preduzetnike“ koji se upravljaju prema logici tržišta“ (van der Ploeg *et al.* 2000: 401).

Neke od vrlo ozbiljnih kritika posledice modernizacije i tehnološkog, ekonomskog i strukturalnog determinizma, danas su prisutne u društvenim naukama razvijenih zemalja koje se bave poljoprivredom i ruralnim razvojem. Neosporna je činjenica da se – u skladu sa principima modernizacije – tehnološki, ekonomski i politički-institucionalni modeli razvoja nameću nedovoljno nerazvijenim poljoprivrednim sistemima i društvima. Međutim, sve su učestalije kritike makro trendova u razvoju poljoprivrede, u smislu tzv. „kulturno ofanzivnog širenja avangardnog bavljenja poljoprivredom (velike farme), koje se postavljaju kao normativni model“ (van der Ploeg and Saccomandi 1995: 10) za sve one koji žele da učestvuju u postojećoj agrarnoj areni. Sve više i istraživači iz zemalja Centralne i Istočne Evrope naglašavaju različite socio-ekonomske i političko-institucionalne kontekste koji su prisutni u razvijenim zemljama Evropske unije, novim članicama i zemljama u „tranziciji“.

Po mišljenju nekih autora (van der Ploeg 2003), uslovi koji su stvoreni kao posledica modernizacije u poljoprivredi doveli su do neke vrste ponovnog „poseljačivanja“ farmera, koje se posmatra kao odbrambena reakcija farmera na ovakve uslove (van der Ploeg 2003; van der Ploeg *et al.* 2000; van der Ploeg 2008). Ova Plegova teza u suštini se zasniva na Gidensovoj koncepciji ekspertskeg sistema („kao sistema tehničkih dostignuća i profesionalne ekspertize koja organizuje široke oblasti materijalnog i socijalnog okruženja u kojem danas živimo“ (Giddens 1991, prema van der Ploeg 2003: 8) i ovo Pleg naziva tzv. „carstvom“ (engl. *empire*), koje u formi tehnoloških, ali i socio-ekonomskih i političkih režima reguliše, restrukturira i reprodukuje odnose (slično Burdjeovom „habitusu“), kao što i reorganizuje poljoprivredu u skladu sa modelima koji su razvijeni od strane ekspertskeg sistema u i oko poljoprivrede. Ovakva konstrukcija je, po njegovom mišljenju, u oblasti poljoprivrede proizvela tzv. „virtuelnog farmera“, koji je metafora za viziju *optimalnog farmera*, viziju koja je stvorena na aksiomima ovakvog sistema. Virtuelni farmer je metafora za

poljoprivredu u celini, koja na projektu modernizacije stvara jedan normativni svet, „jedan jedini mogući racionalni model prema kojem moraju da se upravljaju akcije čitavog niza aktera, vlade, banaka, agro-industrije, farmera, njihovih supruga, savetodavnih službi, istraživačkih centara... virtuelni farmer definiše mreže, virtuelne mreže. Ipak, one ne sadrže balans između realnosti i mogućnosti, one su potpuno virtuelne“ (van der Ploeg 2003: 22). Preko ove složene ideje, Pleg izvodi suštinsku kritiku projekta modernizacije poljoprivrede, kao jednog od makro (mega) projekata, u okvirima kojeg nedavna agrarna istorija (od Drugog svetskog rata pa naovamo) pokušava da se opiše kao nužna i neizbežna, kao strukturalno determinisana, kao razvoj „koji se desio na određen način i on nije mogao da se desi drugačije“ (Ibid. str. 36)³⁶.

Teza o ponovnom poseljačivanju farmera, koju ovaj autor izvodi istražujući jedan od najrazvijenijih poljoprivrednih sistema (Holandija i Evropa uopšte), predstavlja kritiku modernizacije kroz analizu reakcija farmera na modernizacijske procese koje nameće „carstvo“ - „ekspertski sistem“, nastojeći da normira i formira „virtuelnog farmera“ putem *kontrole njegovog razvoja i delanja*. Jedan od ključnih odnosa koji se analizira je, s jedne strane, odnos nesigurnosti i *zavisnosti* koji proizvodi ovakav sistem i sa druge strane, *autonomije* za koju se farmeri bore (kao vid reakcije na nametanje modernizacijskih modela razvoja). Modernizacijska paradigma u poljoprivedi ili nestanak seljaštva – raz-seljačivanje (engl. *de-peasantiation*) ima(la je) sledeće tendencije (van der Ploeg 2005): sistem integracije koji zamenjuje borbu za autonomijom; razvoj resursne baze u skladu sa zavisnošću od tržišta i eksternim nalogima i sankcijama; „poveštačenje“

³⁶ Iako proces modernizacije ne mora da se posmatra isključivo kao politički projekt, već proces strukturalnog prilagođavanja poljoprivrede opštim trendovima ekonomskog razvoja, npr. agrarni razvoj kao prilagođavanje na tržišne integracije i uvođenje novih tehnologija, Pleg stoji na stavu da se upravo radi o političkom projektu. Pleg modernizaciju u poljoprivedi, između ostalog, kvalifikuje kao „tragičnu epizodu državno iniciranog socijalnog inženjeringa“ (van der Ploeg 2005). „Modernizacija je bila moćan politički i ekonomski projekat u kojem su država, nauka i agrobiznis imali centralnu ulogu. Indikator koji o tome verovatno najviše govori je da gde god i kada god je to bilo potrebno, država je bila ta koja je aktivno prilagođavala i menjala relativni faktor cena radi olakšavanja određenog obrasca razvoja koji je bio krucijalan za dominantne interese tog vremena“ (van der Ploeg 1995: 140). Po njegovom mišljenju trenutno postoji jasna hijerarhija „najrazvijenijih“ poljoprivrednih sistema i manje ili više „nerazvijenih“ poljoprivrednih sistema: „(...) tehnologije ovih prvih postavljaju se kao normativni okvir oko kojeg poljoprivredna praksa ovih drugih mora da se reorganizuje. „Područja koja zaostaju u razvoju“, termin koji se često koristi u EU, je jasan izraz toga“ (van der Ploeg 2003: 44).

procesa proizvodnje, koji uključuje sve veće udaljavanje od prirode. Gde god ove tendencije prevladaju, nastaje preduzetnički ili korporativni način poljoprivredne proizvodnje³⁷, koji je potpuno različit od seljačke.

Pleg tvrdi da „holandski farmeri nisu toliko preduzetnici koliko bi trebali da budu u skladu sa ekspertskim poljoprivrednim sistemom, već seljaci“ (van der Ploeg 2003: 41). Seljačku logiku, on pronalazi u njihovoj borbi za autonomiju i nezavisnost od logike tržišta, odnosno, jačanju i reprodukciji sopstvenih resursa koji su potrebni da se preživi, diverzifikaciji delatnosti na farmi, u vezi sa proizvodnjom na farmi i van nje, razvijanju novih formi kooperacije i tome slično³⁸, nužnih zbog pritiska i ograničenja kojima su izloženi (povećanja troškova i stagnacija i(ili) smanjenje cena poljoprivrednih proizvoda - prihoda). Različite forme „poseljačivanja“ mogu se analitički objasniti počevši od osnovne pretpostavke da je „bavljenje poljoprivredom uvek proces konverzije (inputa u autpute) zasnovano na dvostranoj mobilizaciji resursa. Resursi se mogu mobilizovati sa određenog tržišta (i prema tome, ući u proces proizvodnje kao roba) ili mogu biti proizvedeni i reprodukovani u okvirima same farme (ili u okvirima šire ruralne zajednice). To implicira da „autputi“ takođe mogu biti orijentisani na dva načina: prema tržištu ili prema ponovnom korišćenju (možda nakon socijalno regulisane razmene) na farmi“ (van der Ploeg 2008: 152). Tzv. „tehnološki mlin“ je mehanizam kojem su izloženi farmeri i njihova gazdinstva. Međutim, opcija modernizacije i uvećanja farmi su se pokazale kao prilično neefikasne (ako ne čak i kontraproduktivne) zbog visokih troškova i kretanja na tržištu (u vezi sa liberalizacijom i globalizacijom) (van der Ploeg 2005). Ideja „optimalne farme“ je, po Plegovom mišljenju, takođe ideološka konstrukcija koja je prouzrokovala pritisak na veliki broj „malih farmera“ da napuste poljoprivredu, iako ovaj pritisak nije bio opravdan, što dokazuje veliki broj „malih farmi“ koje su uspešno reprodukovane tokom perioda od nekoliko decenija posle Drugog svetskog rata (van der Ploeg 1995: 141). S druge strane, opšti društveni uslovi i razvojni trendovi (takozvani *pull* faktori, urbanizacija, nova radna mesta u gradovima itd), doprineli su napuštanju „malih farmi“. Međutim, „egzodus“ (pojam koji i

³⁷ U prilog ovoj tezi stoji i činjenica da najveći iznosi subvencija, kako u Evropi, tako i u Americi idu u ruke malog broja farmi i poljoprivrednih preduzeća.

³⁸ Za detaljniji opis „seljačke logike“ kod Plega, vidi radove van der Ploeg 2005; 2003; 2008. Karakteristika njegovog stanovišta je i da kritikuje tradicionalna određenja seljaštva (Šanin) kao nekompletna i (u svom dualizmu) nedovoljna za objašnjenje onoga što se kasnije (u toku modernizacije) dešavalo sa seljacima (vidi, van der Ploeg 2008: 21, 22).

Pleg upotrebljava, *ibid.* str 141) pojačan je institucionalnim merama agrarne politike, koje su dovele do toga da se pritisak na ove kategorije farmera reflektuje preko njihovih naslednika, koji odustaju od poljoprivrede, smatrajući da u tom sektoru (sa takvim farmama) nemaju budućnosti. Ovome bi sigurno još morali pridodati sveukupnu neatraktivnost, marginalizovanost, socijalnu izopštenost i druge, često prisutne karakteristike poljoprivrede i ruralnih područja (kao i druge faktore koji na ovo utiču).

Druga opcija u ovom procesu bila je upravo ponovno poseljačivanje (engl. *re-peasantiation*) i borba za autonomiju, koju Pleg³⁹ uočava i koja se „simultano konvertuje u nove forme razvoja, nove dodate vrednosti, veće prihode, veće zaposlenje i veću autonomiju“ (*Ibid.*). Ovakvi procesi koji karakterišu evropsku poljoprivredu, nisu toliko transformacija koja je isključivo politički rukovođena (na nivou agrarne i ruralne politike), već se može reći da ovi društveni procesi predstavljaju reakciju samih farmera, kao nužni izlaz iz ograničenja koja im nameće modernizacijski model u poljoprivredi, koji je dosegao svoje limite u ekonomskom, socijalnom, kulturnom i političkom smislu te reči (vidi npr., van der Ploeg *et al.* 2000; O'Connor *et al.* 2006).

Refleksivna kritika negativnih modernizacijskih efekata u poljoprivredi, u ruralnoj sociologiji praktično je inicirana tzv. pristupom koji je orijentisan na aktere (engl. *actor-oriented approach*) koji svoje korene ima u sociologiji i antropologiji kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka i koji pravi otklon od strukturalne analize (Long 2006: 13). Karakteristika ovog pristupa jeste da pokušava da objasni različite odgovore na slične strukturalne uslove, čak i ukoliko se uslovi pojavljuju kao relativno homogeni (*Ibid.*). Ruralno sociološka kritika modernizacije ukazuje da „farmeri definišu i operacionalizuju svoje ciljeve i prakse upravljanja farmom na bazi različitih kriterijuma, interesa, iskustava i perspektiva. To znači da farmeri, s vremenom, razvijaju specifične projekte i prakse u vezi sa time kako će proizvodnja biti organizovana“ (Long and van der Ploeg 1994, citirano prema Wiskerke 2004: 47). Ovakav pristup doveo je do istraživanja različitih načina/stilova poljoprivredne proizvodnje (engl. *styles of*

³⁹ Plegova teza o virtuelnom farmeru, ponovnom poseljačivanju farmera i različitim odgovorima na ekonomiju obima od strane holandskih i evropskih farmera, veoma je kompleksna (i empirijski dokumentovana) i ovde se njome ne možemo detaljnije baviti. Šire o tome videti navedene radove ovog autora.

farming).⁴⁰ Istraživanja „stilova“ poljoprivredne proizvodnje na gazdinstvu, zapravo predstavlja kritiku modernizacijskih trendova u poljoprivredi jer se dokazuje da tržište i tehnologija (kao dva osnovna determinišuća faktora u neoklasičnom ekonomskom shvatanju modernizacije) ne moraju uniformno da determinišu oblik, sadržaj, smer i tempo razvoja poljoprivrede. U okviru ovih faktora:

„(...) konstituiše se prostor za manevar... sami farmeri, kao socijalni akteri, sposobni su da definišu i utiču na način na koji se njihova farmerska aktivnost odnosi prema tržištu i tehnologiji. Distanciranje od i/ili integracija u tržište i tehnologije, naravno, nije pitanje kapriciozne odluke. To je pitanje strateškog rezonovanja, koje je ukorenjeno u lokalnu istoriju, ekologiju i preovladavajuće političko-ekonomske odnose“ (van der Ploeg 1994: 9).

Ovaj pristup naglašava procese rada i upravljanja farmom, specifičnosti mobilizacije i konverzije resursa na farmi, kao i prodaje (komercijalizacije) proizvoda. Interesantno je da se ovaj pomak holandske ruralno sociološke škole (koja je danas jedna od najaktuelnijih u evropskoj ruralnoj sociologiji) od strane drugih autora, na primer, Marsdena (koji pripada engleskoj ruralno sociološkoj školi) ocenjuje kao „ključni korak unapred, koji je rezultirao u revitalizaciji, demarkaciji, specifikaciji i teorijskoj zasnovanosti ruralne sociologije“ (Marsden 1990; slično 2006). On, međutim, ističe da je u ruralnoj sociologiji potrebno prevazići tradicionalnu centralnu podelu koja je imala fokus, s jedne strane, na istraživanje modernizacije u poljoprivredi i, s druge strane, istraživanje ruralnih zajednica. Nije dovoljno više, smatra on, kritikovati modernizaciju, već je potrebno da ruralni istraživači primene svoja znanja u ponovnoj izgradnji ruralnog života i ruralne politike (Marsden 1999: 5).

Sve navedeno ukazuje na to da društvena teorija razvijenih zemalja uočava da modernizacijska paradigma u poljoprivredi razvijenih zemalja, u određenim aspektima, već odavno doživljava svojevrsnu krizu (Janković i Novakov 2019: 39; Šljukić i Janković 2015: 253). Ova paradigma obeležena je pomenutim egzogenim i sektorskim pristupom, sa naglaskom na specijalizaciji u poljoprivredi, zemljišnoj politici (ukrupnjavanje poseda), konceptu usvajanja novih tehnologija, podsticanju mobilnosti radne snage i kapitala sa farmi koje se ne smatraju više „optimalnim“ za dominirajuće

⁴⁰ Ovakav istraživački program najpre je postavljen od strane prof. Hofstea (Hofstee) u posleratnom periodu, a kasnije nastavljen od čitave plejade ruralnih sociologa iz Wageningena, među kojima je i van der Pleg, Viskerke i ostali.

razvojne trendove (Šljukić i Janković 2015: 253). Kriza ovakve razvojne paradigme naslutila se već osamdesetih godina prošloga veka, pojavom značajnih viškova hrane i nestabilnosti agrarnih tržišta, kao posledica „modernizovane i globalizovane“ poljoprivrede. Otada počinju socioekonomska promišljanja budućnosti evropske poljoprivrede i njene izmenjene uloge u savremenom evropskom društvu. Ova uloga sada se promišlja sa aspekta otklona od produktivizma u poljoprivredi koji se praktično posmatra kao sinonim za posleratni modernizacijski model. Postproduktivistička tranzicija nameće drugačije trendove: ekstenzifikaciju, diverzifikaciju, očuvanje ruralnih područja (prirode, pejzaža), povećanje vrednosti poljoprivrednih proizvoda (vidi, Woods 2005: 54-59).

Mnogi autori (van der Ploeg *et. al* 2000; O'Connor *et al.* 2006; Brunori and Rossi 2000; Wiskerke 2004 i dr.) smatraju da se tu zapravo radi o dvema različitim paradigmama: s jedne strane, *paradigmi modernizacije poljoprivrede*, koja se ogleda u principima „ekonomije veličine“ („economy of scale“), „*koja je dosegla svoje intelektualne i praktične limite*“ i s druge strane, *paradigmi ruralnog razvoja*, koju ovi autori posmatraju mnogo šire od prostog dodatka postojećem obrascu razvoja (modernizacije) poljoprivrede. Referentna grupa autora (van der Ploeg *et al.* 2000: 391) tvrdi da je „paradigma modernizacije, koja je svojevremeno dominirala politikom, praksom i teorijom, zamenjena paradigmom ruralnog razvoja“. I drugi autori (O'Connor *et al.* 2006: 3) ističu nove razvojne trendove: „Na mnogim različitim, ali snažno međusobno povezanim nivoima, Evropa pravi otklon od modernizacije u poljoprivredi ka ruralnom razvoju. Ovaj drugi model polako se utemeljuje kao vodeći princip u formulaciji politika, razvoju preduzeća i kreiranju novih institucionalnih uređenja“.

Na osnovu čega pomenuti autori izvode ovakve zaključke?

Pomenuti efekti modernizacije doveli su do krize u poljoprivredi i njenoj vitalnosti kao sektora. Farmeri se suočavaju sa povećanim troškovima, sa jedne i stagnirajućim ili čak opadajućim prihodima, sa druge strane. Prouzrokovan je pritisak na farmere, koji su, posmatrano iz ugla modernizacije, morali da povećavaju obim proizvodnje, tehničku efikasnost, ubrzano usvajaju nove tehnologije i prilagođavaju marketing strategije i strategije upravljanja farmom. Prehrambena sigurnost i samodovoljnost u poljoprivredi mnogih zemalja (izuzimajući nerazvijene zemlje) odavno je dostignuta, što znači da su viškovi hrane i borba za tržišta već odavno prisutni. Pored toga, nestabilna tržišta, drugačije preferencije potrošača

(naglasak na „kvalitetnoj hrani“ i sumnja u prehrambenu sigurnost proizvoda proizvedenih na konvencionalan, intenzivan način), ekološki pritisci i pitanja dobrobiti životinja⁴¹, i (za državu) visoki troškovi izvoznih subvencija, doveli su do ovakve situacije. Ovaj problem se, naravno, nije javljao svugde, u svim granama poljoprivredne proizvodnje na isti način i u isto vreme, ali možemo tvrditi da je ovaj trend u poljoprivredi širom sveta generalno prisutan (Janković i Novakov 2019: 40).

Istraživači već nekoliko decenija unazad primećuju da farmeri pokušavaju da odgovore na ovakvu krizu tako što traže izlaze u nekoliko različitih oblika generisanja novih prihoda. Ovde se po mišljenju pomenutih autora, upravo radi o formama (i praksama) *ruralnog razvoja*, posmatranih u vezi sa poljoprivredom, odnosno, posmatranih na nivou farme (odnosno porodičnog gazdinstva i domaćinstva kao celine).⁴² Razvojni trendovi ili struktura ruralnog razvoja na nivou farme, odnosno, tri osnovna tipa odgovora na postojeću krizu u poljoprivredi su: 1. diverzifikacija aktivnosti i prihoda van farme (mešovita gazdinstva) (engl. *pluriactivity*), odnosno, reutemeljenje resursa (engl. *regrounding*)⁴³; 2. proširivanje (engl. *broadening*)⁴⁴; 3. produblјivanje (engl. *deepening*)⁴⁵ (van der Ploeg *et al.* 2000; van der Ploeg 2004; 2008; Wiskerke 2004; O'Connor *et al.* 2006; Knickel and Renting 2000 i dr.).⁴⁶

⁴¹ Ovi pritisci su (gledano kroz prizmu opštih interesa), doduše kompenzovani podrškom za „dobru poljoprivrednu praksu“, organsku i integralnu proizvodnju, subvencije za programe konzervacije zemljišta i tome sl.

⁴² Podrazumeva se da konsekvence ovakvih praksi prevazilaze nivo farme i uključuju farmu (farmere i njihove aktivnosti) u tržišta, nove odnose i socio-ekonomske mreže i šire ruralno i urbano okruženje.

⁴³ Mešovita gazdinstva: prva strategija u okviru ovog tipa jeste *sticanje prihoda van farme* (ovo se najdirektnije odnosi na ono što se podrazumeva pod pojmom „pluriactivity“) koji mogu da posluže ili za potrebe domaćinstva ili za ulaganja u farmu. Druga i drugačija strategija usmerena je na nove načine mobilizacije i korišćenja resursa u okviru porodičnog gazdinstva i domaćinstva, ali i ruralne zajednice. Na ovaj način jača se vitalnost farme i njeno održanje.

⁴⁴ *Proširivanje* se odnosi na sve češću pojavu da se jedan deo prihoda domaćinstva ostvaruje iz nepoljoprivrednih aktivnosti (odnosno onih prihoda i aktivnosti koje nisu direktno u vezi sa proizvodnjom hrane), a koje se realizuju u okvirima same farme: agroekološke mere, agroturizam i nove forme aktivnosti na farmi.

⁴⁵ *Produblјivanje* se odnosi na transformaciju poljoprivrednih aktivnosti koja ima za cilj da se ostvari veći prihod, odnosno, veća dodata vrednost po jedinici proizvoda. Znači, umesto prodaje sirovine prerađivačima, farmeri „iza svojih kapija“ sami prerađuju svoje proizvode i na taj način imaju aktivnu ulogu u definisanju specifičnog kvaliteta proizvoda sa farme.

⁴⁶ Više o empirijskim istraživanjima u vezi pomenutih strategija farmera u vezi ruralnog razvoja, vidi: Šljukić i Janković 2015; Janković i Novakov 2019.

Na koje zaključke nas upućuju ovi pravci razmišljanja? Pre svega, radi se o aspektima ruralnog razvoja koji su suštinski vezani za *poljoprivedna gazdinstva, iako mnogi od ovih aspekata nadilaze samu farmu kao proizvodno-potrošačku jedinicu. Znači, ruralni razvoj se posmatra u formi rekonstrukcije poljoprivrede i ruralnih područja.* Pomenuti tipovi ruralnog razvoja, iako vezani za gazdinstva, nadilaze ovaj nivo zbog toga što su suštinski povezani sa regionalnom, ruralnom, ali i nacionalnom ekonomijom. Ovaj pristup se pokazao kao odlična polazna tačka za analizu ruralnog razvoja kao *multisektorskog procesa, sa mnogo aktera i nivoa analize* (Knickel and Renting 2000⁴⁷; slično, van der Ploeg *et al.* 2000). Na svakom od ovih nivoa mogu se pronaći međusobne veze i mreže odnosa koji povezuju različite aktivnosti i aktere. Iz ovoga sledi da su održivost (kako farme, tako i domaćinstva) socio-ekonomskih aktivnosti na nivou regionalne i globalne ekonomije i kreiranje sinergije ovih efekata, neki od ključnih ciljeva ruralnog razvoja. Postizanje sinergije efekata i aktivnosti podrazumeva kolektivnu akciju, lokalna i regionalna partnerstva, socijalne mreže, dobro upravljanje lokalnom i regionalnom ekonomijom, adekvatnu ruralnu politiku itd. Upravo iz ovih razloga, u teoriji i praksi ruralnog razvoja, sve se više naglašava potreba, kako multisektorskog, tako i teritorijalnog (lokalnog, regionalnog) pristupa u planiranju.

Ovakav teorijsko-metodološki okvir kod pomenutih autora pokazuje sposobnost da se prevaziđu manjkavosti sociološkog pristupa koji nije (bio) sposoban za mikro-makro translacije, naime, za sveobuhvatnu analizu struktura / institucija i procesa / interakcija (vidi npr. Mouzelis 2000). U ovom kontekstu, to se odnosi na analizu globalnih procesa, struktura i institucija modernizacije u poljoprivredi i individualnih farmi, farmera i njihovih reakcija (odgovora) na takve uslove. Pomenute reakcije aktera ovih procesa (farmera), delimično vođene strukturama, a delimično i autonomne, iznova rekonstruišu postojeće institucije, profilišu ih na drugačiji način i pokazuju da oni nisu samo pasivni primaoci i žrtve etabliranih struktura i procesa koji su na delu. U tom smislu, pomenuti tipovi praksi ruralnog razvoja, posmatrani od nivoa gazdinstva pa sve do regionalnog i globalnog nivoa, otkrivaju mikro i makro, ali i makro-makro relacije ovih fenomena. Multifunkcionalnost poljoprivrede je jedan od veoma aktuelnih pojmova, koji na neki način može da objedini ovakvu složenu analizu, sa napomenom

⁴⁷ Nikel i Renting upravo ukazuju na ovo, navodeći različite nivoe analize ruralnog razvoja: 1. nivo gazdinstva (farme), 2. nivo domaćinstva, 3. regionalni i 4. globalni nivo. (Knickel and Renting 2000: 514)

da ona (multifunkcionalnost) mora da bude shvaćena dovoljno široko i uvek odnosu na društveni kontekst za koji nastoji da važi. Mešovita gazdinstva, naravno, nisu fenomen novijeg datuma.⁴⁸ Međutim, „ono što je novo, jeste promenjena uloga ovakvih aktivnosti u procesu ruralnog razvoja“ (Knickel and Renting 2000: 527). Mešovita gazdinstva su dugo vremena posmatrana „kao izraz seljaštva koje nestaje... kao izraz siromaštva“ (van der Ploeg 2008: 33, 159). U razvijenim poljoprivrednim sistemima, prema mišljenju pomenutih autora „to sada predstavlja mehanizam putem kojeg se seljaštvo iznova rekonstituiše“ (ibid. str. 159). Renting i saradnici (Renting *et al.* 2008: 370) smatraju da su ovakva gazdinstva „mnogo više od tranzicionog fenomena u modernizaciji poljoprivrede, ali ostaje otvoreno pitanje: da li ona istrajavaju u svom postojanju, jer po sebi predstavljaju vitalnu i održivu strategiju sticanja sredstava za život ili se radi o farmama-farmerima koji su na putu da napuste poljoprivredu. Pitanje je znači, kakva je dugoročna ekonomska održivost ovakvih praksi, s obzirom na trendove globalizacije i liberalizacije tržišta“.

Jedan od aspekata održivosti gazdinstava jeste i njihovo udruživanje, naročito u današnje vreme moderne poljoprivrede i agrobiznisa koji je povezan sa svim globalnim ekonomskim i društvenim tokovima. Povodom toga važno je imati u vidu socijalni kapital farmera kao jednu od pretpostavki njihovog udruživanja, iako ne smemo zaboraviti snagu tog socijalnog kapitala koja je kod seljaka postojala u ranijim vremenima i koja je dominantno bila radno orijentisana, odnosno, bila preduslov života same lokalne seoske zajednice na predmodernom stepenu istorijskog razvoja. Kada empirijski analiziramo socijalni kapital⁴⁹ farmera kao društvene grupe u lokalnim seoskim zajednicama, on se može posmatrati sa mnogo aspekata. Navešćemo samo neke: socijalni kapital u kontekstu mogućeg udruživanja kao jedne od (ekonomskih) strategija opstanka gazdinstava na tržištu; socijalni kapital u kontekstu socijalnog održanja farmera uopšte – kao stanovnika ruralnih područja i njegove vitalnosti; razvijenost socijalnog kapitala kao potencijala za delotvorniju participaciju i odlučivanje farmera kao važne društvene grupe u lokalnoj zajednici.

Problem empirijskog istraživanja socijalnog kapitala uočen je davno u sociologiji i bliskim disciplinama i uglavnom se oslanja na kritike indirektnog merenja (indirektnih indikatora) i tautoloških objašnjenja. Kako

⁴⁸ Seljaci „polutani“ odavno su objašnjeni u ruralno sociološkoj teoriji i kod nas i u svetu.

⁴⁹ Vidi vrlo pregledan rad na tu temu, Durlauf 2002.

je to Kolman smatrao: socijalni kapital je identifikovan onda i ukoliko ostvaruje svoju funkciju, odnosno, kauzalni faktor je definisan sa faktorom efekta. Znači, iako popularan i široko upotrebljavan pojam, socijalni kapital kao društveni fenomen nije lako empirijski analizirati. Italijanski autori (Nardone et. Al 2010) u svom radu kritikuju indirektno indikatore socijalnog kapitala i problem tautologije. Oni u svojoj analizi identifikuju pet direktnih indikatora i smeštaju ih u okvire o strukturalne dimenzije (indeks gustine mreža i indeks reprezentativnosti upravnog odbora udruženja/zadruga/asocijacije), relacione dimenzije (relacioni indeks gustine mreža poverenja), kognitivne dimenzije (relacioni indeks gustine mreža afiniteta i indeks efikasnosti toka informacija) i globalne dimenzije (globalni indeks – sintetički) socijalnog kapitala. Oršot i saradnici (Oorschot et. al 2006) svoje istraživanje na primeru 33 zemlje u Evropi izvode na bazi tri osnovne dimenzije socijalnog kapitala: društvenih mreža, poverenja i građanske osobine (engl. *civism*). U svakoj od ovih dimenzija razlikuju po dva indikatora:

Tabela 1. Socijalni kapital: dimenzije i indikatori

Dimenzije	Indikatori
(DRUŠTVENE) MREŽE Participacija u dobrovoljnim organizacijama Socijabilnost	Pasivna participacija (sum scale) Aktivna participacija (sum scale) Socijalizacija sa prijateljima (trostepena skala) Socijalizacija sa porodicom (trostepena skala)
POVERENJE Generalizovano poverenje Poverenje u institucije	Opšte poverenje u druge ljude (jedna stavka) Poverenje u institucije države (blagostanja) (Likertova skala)
GRAĐANSKE OSOBINE Pouzdanost Političko angažovanje	Građanska posvećenost i moral (Likertova skala) Praćenje i diskusija o političkim pitanjima (Likertova skala).

Izvor: Oorschot et. al 2006: 153.

U jednom drugom istraživanju koje cilja na razumevanje i merenje socijalnog kapitala autori (Grootaert and van Bastelaer 2001) ukazuju na opšti okvir za razmišljanje o socijalnom kapitalu koji je izgrađen oko dve ključne dimenzije: njegovog obima (mikro, mezo i makro) i njegovih oblika

(kognitivni i strukturalni) i tretiraju socijalni kapital kao “istinsko bogatstvo koje zahteva ulaganja koja se akumuliraju i to stvara čitav tok benefita”.

Slika 2: Dimenzije socijalnog kapitala

MAKRO	
Državne institucije Vladavina prava	Governance
STRUKTURALNO	KOGNITIVNO
Lokalne institucije, mreže	Poverenje, Lokalne norme i vrednosti
MIKRO	

Izvor: Grootaert and van Bastelaer 2001: 20.

U kontekstu povećane svesti o vrednosti ljudi i svakodnevne interakcije EU je preko Eurobarometra⁵⁰ bila zainteresovana za istraživanje i merenje brojnih pitanja, pa i nivoa mreža socijalnog kapitala u Evropskoj uniji. U tu svrhu se u vezi sa socijalnim kapitalom izvelo istraživanje na preko 25 hiljada ispitanika u EU (2004. godine). Radi ilustracije, navodimo dimenzije i indikatore:

- Kontekst i odrednice društvenog kapitala: lično zadovoljstvo glavnim društvenim, ekonomskim i političkim domenima, kao i zadovoljstvo ličnim poljima
- Poverenje i socijalizacija: generalizovano poverenje i neformalna socijalizacija (vreme provedeno u druženju sa prijatelji, komšije i radne kolege)
- Neformalni društveni kapital
- Mreže i udružene aktivnosti
- Socijalni kapital i politička i građanska posvećenost
- Briga o starijim osobama.

Empirijska istraživanja socijalnog kapitala farmera u Srbiji nisu brojna. U našem istraživanju socijalnog kapitala udruženih i neudruženih

⁵⁰ Special Eurobarometer 223: Social Capital. Internet stranica: https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S443_62_2_EBS223

farmera u Vojvodini⁵¹ osnovna je ideja bila da razvijen socijalni kapital i socijalne mreže pojedinaca (i grupa) predstavljaju jednu od važnih osnova za udruživanje kao formu zajedničkog nastupa na tržištu, zajedničku borbu za ostvarivanje interesa, zajedničku solidarnost i podršku, bolju informisanost i širenje znanja i tehnologija u proizvodnji, jačanje savetodavnih funkcija i sl. Korišćeno je više različitih dimenzija i indikatora socijalnog kapitala. Osnovni smisao ovakvog okvira bio je da se kroz analizu karakteristika socijalnog kapitala i mreža analiziraju proizvođači koji su članovi udruženja i oni koji nisu članovi udruženja, kako bi se izvršila uporedna analiza njihovih karakteristika, specifičnosti stavova i sl. Istraživanje je – između ostalog - pokazalo⁵² da postoji statistički značajna veza između:

- tipa gazdinstva i članstva u udruženju: više je članova udruženja iz mešoviten gazdinstava i onih koji (iz različitih razloga) diverzifikuju svoje prihode⁵³
- sa druge strane, ispitanici sa ovih gazdinstava imaju i veći stepen obrazovanja (ne nužno u poljoprivredi). U istraživanju (Panić 2014) se ipak pokazalo da obrazovanje u poljoprivredi nema direktne veze sa socijalnim kapitalom, merenim preko indikatora članstva u udruženju.
- članovi udruženja kao razlog članstva u udruženju navodili edukacije koje se organizuju u okvirima udruženja, širenje kvalitetnih informacija, često od priznatih stručnjaka koji drže predavanja, obuke, demonstracije itd. Prema rezultatima našeg istraživanja ovo je jedan od najvažnijih razloga udruživanja. U poređenju dve varijable, izvora informacija koje koriste i članstva u udruženju, pokazalo se da postoji značajna

⁵¹ Projekat pod nazivom *Istraživanje socijalnog kapitala i socijalnih mreža sa ciljem unapređenja udruživanja poljoprivrednih proizvođača* finansijski je podržao Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo. Rukovodilac projekta je bio dr Marko Škorić, a članovi istraživačkog tima dr Dejan Janković, dr Srđan Šljukić i master sociolog Aleksej Kišjuhas. Rezultate istraživanja navodimo uz dozvolu rukovodioca projekta, na bazi izveštaja o projektu koji je 2014. godine podnet Pokrajinskom Sekretarijatu za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo APV.

⁵² Navodimo samo deo neobjavljenih rezultata istraživanja, na bazi pomenutog izveštaja i dozvole rukovodioca projekta.

⁵³ Ipak, u drugom istraživanju koje je izvedeno na metodološki vrlo sličnim osnovama (istraživano je 20 udruženih i 20 neudruženih farmera), dobijen je drugačiji rezultat: ukrštanjem varijable pripadnosti udruženju i varijable tipa gazdinstva uočilo se da postoji statistički značajna veza između ovih varijabli, odnosno, članovi čisto poljoprivrednih gazdinstava skloniji ka udruživanju od članova ostalih gazdinstava. Izvor: Jelena Panić (2014). *Socijalni kapital i udruživanje poljoprivrednih proizvođača*. Odbranjen diplomski rad. Biblioteka Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu. Mentor: prof. Dr Dejan Janković.

povezanost pripadnosti udruženju i korišćenja udruženja kao značajnog i redovnog izvora informacija za unapređenje proizvodnje na gazdinstvu. I u drugom istraživanju (Panić 2014) pokazalo se da ispitanici koji imaju jači socijalni kapital (u našem slučaju članovi udruženja) više koriste određene izvore informacija, odnosno, da postoji statistički značajna razlika u korišćenju određenih izvora informacija za potrebe unapređenja proizvodnje na gazdinstvu između članova i nečlanova u slučaju sledećih izvora: poljoprivrednih savetodavaca, udruženja poljoprivrednika, odgajivačkih organizacija i internet stranice udruženja poljoprivrednika.

- Kada je reč o ispitivanju poverenja *među poljoprivrednim proizvođačima*, postavljeno je pitanje o tome da li bi ispitanici, uopšteno govoreći, rekli da se ljudima može verovati ili da treba biti oprezan kada se sa njima saraduje. Stav da se može verovati samo manjem broju ljudi iznela je značajna većina poljoprivrednih proizvođača, njih 74,2%. Tvrdnju da se većini ljudi može verovati iskazalo je 13,4%, a stav da nikom ne treba verovati 12,4% poljoprivrednih proizvođača. Ovi podaci ukazuju na već dokazanu pretpostavku da je, na ovaj način mereno (relaciona dimenzija), nivo poverenja, a time i socijalnog kapitala, generalno nizak. U drugom istraživanju (Panić 2014), u senzitivnijoj analizi udruženih i neudruženih farmera, dobijeni su nešto drugačiji rezultati: članovi udruženja su bogatiji socijalnim kapitalom i da imaju veći stepen poverenja u ljude, više veruju ljudima i lakše ostvaruju kontakte. Postoji statistički značajna zavisnost u pitanju da li ljudima treba verovati i pripadnosti udruženju ($\chi^2 = 23,579$ ($p = 0.000$)) i ta je zavisnost jaka ($C = 0,609$).
- U slučaju poljoprivrednih proizvođača koji se nalaze u nekom udruženju, postavljeno je pitanje o stepenu međusobnog poverenja u tom udruženju u poslednjih deset godina. Tvrdnju da se ovaj stepen poverenja poboljšao iznelo je 46,7% proizvođača, a tvrdnju da je on ostao otprilike isti 48,9% proizvođača. Samo 4,4% proizvođača je istaklo da se stepen međusobnog poverenja u udruženju kojem pripadaju pogoršao.
- U drugom istraživanju (Panić 2014) dokazalo se da udruženi farmeri imaju poverenja u institucije društva, odnosno, da postoji statistički značajna razlika u stepenu poverenja u institucije sistema (od lokalne zajednice do državnih institucija) između ispitanika koji su članovi udruženja i onih koji nisu članovi u slučaju: poverenja u predstavnike sela u kojem žive (veliki uticaj), predstavnike opštinskih organa vlasti (veliki uticaj), predstavnike republičkih organa vlasti (srednji uticaj),

policiju (srednji uticaj), vojsku (srednji uticaj), versku zajednicu kojoj ispitanici pripadaju (srednji uticaj), komunalna preduzeća i njihovo funkcionisanje (veliki uticaj), sudstvo (srednji uticaj). Uticaj je meren preko *effect size r*, odnosno, značaja uticaja. Ove korelacije potvrdile su u hipotezu ovog istraživanja da su ispitanici bogatiji socijalnim kapitalom istovremeno i skloniji udruživanju (u ovom slučaju, članovi udruženja proizvođača). U skladu sa teorijom socijalnog kapitala i pretpostavkama njegove operacionalizacije (u ovom slučaju preko indikatora *poverenja*), ti ispitanici pokazali veći stepen poverenja u navedene institucije i društvo u celini.

- Kada je reč o aktivizmu poljoprivrednih proizvođača, većina ispitanika u našem istraživanju (58%) se do sada angažovala u inicijativama za rešavanje nekih problema u njihovom selu ili mestu u kojem žive. Međutim, čak 78% poljoprivrednih proizvođača bilo bi spremno da se angažuje u nekoj aktivnosti za rešavanje navedenih problema. Rezultati ovog istraživanja nisu pokazali statistički značajnu vezu između ovako formulisanog aktivizma i pripadnosti (članstva) u udruženjima.
- U istraživanju iz 2014. godine (Panić 2014). na pitanje da li su se do sada angažovali u nekoj aktivnosti za rešavanje određenih problema u selu, su najviše bili oni u udruženju i to svih 20 ispitanika, dok je 50% ispitanika koji nisu članovi udruženja to takođe činio. Ovo ukazuje na to da je građanski aktivizam (kao indikator putem kojeg se često operacionalizuje i meri socijalni kapital) i u ovom istraživanju (uzorku) obeležje socijalnog kapitala jer postoji statistički značajna veza pripadnosi udruženju i civilnog angažmana (vrednost hi kvadrata $V=13,333$, $p=0,000$), kao jaka veza između ova dva indikatora: vrednost koeficijenta kontingencije $C=0,500$, a Kramerovog testa $V=0,577$)
- Veći socijalni kapital uslovljava veći stepen prisnosti, osećaj vezanosti i zajedništva među ljudima. U istraživanju iz 2014 (Panić 2014) pretpostavljeno je da taj socijalni kapital imaju članovi udruženja pa je izvršeno ukrštanje osećanja zajedništva u selu/mestu sa pripadnošću udruženju: dobijeni su statistički značajni rezultati koji ukazuju na to da članovi udruženja osećaju veći stepen zajedništva i imaju jači socijalni kapital od ispitanika koji nisu članovi udruženja (nije loše pomenuti da je prema Koenovom kriterijumu uticaj pripadnosti udruženju na osećanje zajedništva u selu veliki).
- Situacija je veoma drugačija kada je reč o proceni osećaja zajedništva u udruženju kojem poljoprivredni proizvođači pripadaju. U našem

istraživanju broj proizvođača koji su osećaj zajedništva u udruženju opisali kao prilično jak je čak 40,8% ispitanika, a kao veoma jak njih 6,1%. Slično ovom rezultatu je i rezultat iz istraživanja iz 2014. godine (Panić 2014) prema kojem velika većina ispitanika misli da je osećanje zajedništva u udruženju prilično jako (65 % ispitanika).

- Poljoprivredni proizvođači su bili upitani i da li su u proteklih 12 meseci sarađivali sa ljudima iz svog udruženja sa ciljem da urade nešto u korist tog udruženja. Većina udruženih proizvođača (67,3%) na to pitanje je odgovorila potvrdno, što implicira određeni nivo aktivizma onih ispitanika koji su članovi udruženja, što bi moglo da se tumači možda i kao njihova pripadajuća (čak možda i imanentna osobina) koja ukazuje na izraženi aktivizam udruženih ispitanika. Slično ovome, i podaci iz istraživanja iz 2014. godine (Panić 2014) ukazuju da je jedan od bitnih aspekata socijalnog kapitala upravo spremnost ljudi da pomognu drugima u nekim životnim situacijama. U ovom istraživanju se pokazalo da sa jačim socijalnim kapitalom postoji i jaka spremnost da se uradi nešto u korist udruženja sa drugim članovima. Na pitanje da li su u zadnjih 12 meseci sa članovima udruženja uradili nešto u korist udruženja potvrdno je odgovorilo čak 90% što je veoma značajno za dalji razvoj socijalnog kapitala.

Oba ova naša istraživanja potvrdila su u više dimenzija veze između socijalnog kapitala i pripadnosti udruženju farmera, što je i bila polazna teorijsko-metodološka pretpostavka prilikom samog kreiranja istraživanja. Ovu generalnu pretpostavku potvrdila su i druga istraživanja. Rad Bokan i sar. (Bokan et.al 2019) analizira socijalni kapital udruženih farmera u organskoj proizvodnji smatrajući da je saradnja i udruživanje poljoprivrednika ključni preduslov za razvoj organske poljoprivrede i njenog tržišta. U ovoj studiji autore je zanimalo koliko su razvijene dve suštinske komponente socijalnog kapitala - poverenje i saradnja farmera u organskoj proizvodnji. Testirajući razlike u nivou poverenja između ispitanika koji žele da sarađuju sa drugim „organskim“ farmerima i onih koji to ne čine, pokazalo se da oni koji žele saradnju imaju veće poverenje u druge organske farmere i lokalnu samoupravu u poređenju sa onima koji ne žele da sarađuju. Sa druge strane, autori zaključuju da ovo pokazuje da učesnici prepoznaju važnost uloge lokalne uprave i njihove podrške u lobiranju, koordinaciji i povezivanju sa relevantnim akterima na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou (Bokan et. al 2019.)

Autori Flanigan i Saterlend (Flanigan and Sutherland 2015) istraživali su značaj i ulogu socijalnog kapitala u formiranju zadruga farmera za mašinske prstenove u Škotskoj i zaključuju da je implicitno ili eksplicitno u ovim aktivnostima mobilizacija socijalnog kapitala veoma važna za postizanje ekonomskih ciljeva. Oslanjajući se na Bourdjevovu konceptualizaciju razmene kapitala, analizirali su uspostavljanje, formalizaciju i komoditizaciju različitih kapitala ugrađenih u mašinske prstenove i dokazuju različite vrste kapitala i njihov značaj u svakoj fazi razvoja mašinskog prstena, omogućavajući da se razvijaju u odnosu na promene koje utiču na poljoprivrednu industriju u Škotska. U vezi sa ranim usvajanjem naprednih informacionih tehnologija i mobilizacijom mrežnih resursa kroz formalizaciju zadruga/mašinskog prstena, takav vid saradnje je postao izvor ljudskog, socijalnog i ekonomskog kapitala – kojem su mogli pristupiti (imati) novi članovi zadruga/mašinskog prstena. Ovaj proces formalizacije je, po mišljenju autora, na kraju doveo do uspostavljanja prstenova kao ekonomski održivog biznisa, ali i do promene identiteta i naglaska - sa saradnje farmera u pružanje komercijalnu usluge mašinama (šire, Flanigan and Sutherland 2015).

Za socijalni kapital i društvene mreže interesantan je primer Danske, zemlje sa velikim brojem udruženja farmera i poznatom tradicijom udruživanja građana, koju analiziraju autori Svendsen i Svendsen (Svendsen and Svendsen 2000) na bazi Patnamove ideje socijalnog kapitala kao “superlepka” u društvenim odnosima. Oni analiziraju razvoj kooperativa u sektoru mlekarstva i zaključuju o snažnom razvoju socijalnog kapitala još od kraja devetnaestog veka u formi poverenja i njegove formalizacije u dansku kooperaciju u mlekarstvu koji je doveo do saradnje i ekonomskog rasta u ruralnoj Danskoj uprkos međunarodnoj ekonomskoj krizi. Međutim, prikazujući genezu razvoja i posledica razvijenog socijalnog kapitala, umreženosti i međusobnog poverenja farmera i socijalnim kapitalom bogatog života lokalnih seoskih zajednica, autori ukazuju da je on ostvaren između ostalog na bazi osnovnih principa: demokratije, poverenja i jednakih šansi svih učesnika da ostvare profit kao i razvojem socijalnih mreža na regionalnom i nacionalnom nivou (ibid.: 82). Istovremeno, razvoj kooperacije u sektoru mlekarstva je, na bazi pomenutih principa, omogućavao farmerima da: zajednički koriste mašine i opremu u proizvodnji (time smanjujući potrebu angažmana sopstvenog fizičkog kapitala), da koriste povoljne kreditne inpute na bazi dobrovoljnog učešća u kooperaciji (ne samo za potrebe gazdinstva, već i domaćinstva) kao i da se u okviru

kooperacije i lokalne zajednice ravnopravno koriste zajednička dobra poput pašnjaka, vodnih resursa i sl. (ibid. Str. 74,75). Ovako razvijen socijalni kapital, formalizovan u kooperativni model, doprineo je ekonomskom rastu sektora. Ipak, sa druge strane, ekonomski rast sektora proizveo je posledicu centralizacije mlekerskog sektora/proizvodnje koji je sa druge strane, deduktivno posmatrano, doveo do erozije postojećeg socijalnog kapitala gašenjem manjih mlekara u lokalnim seoskim zajednicama. Demokratski elementi i pozitivni rezultati socijalnog kapitala i uspostavljenih mreža među farmerima u kooperacijama – otvoreno članstvo, demokratsko udruživanje, podeljena ekonomska odgovornost – su polako nestajali i svedeni su na ekonomske odnose između individualnih proizvođača i monopolnu organizaciju (ibid. str. 82). Ipak, autori zaključuju da „su pod uticajem novopridošlih članova ruralnih zajednica, zalihe socijalnog kapitala bazirane na radnim odnosima, pretvorene u kooperativne ljudske odnose“ i da se „novi krug i zalihe socijalnog kapitala ponovo pojavljuju“ pod drugačijim odnosima u novom vremenu.

4.2. Problemi razvoja ruralnih područja: od agrarne ka ruralnoj politici i multifunkcionalnoj poljoprivredi

Heterogenost ruralnih područja, u smislu njihovih karakteristika, prednosti i nedostataka, treba da bude veoma važan faktor prilikom analize mogućnosti njihovog razvoja. Takve analize trebale bi da se odnose, kako na prirodne uslove i različitu ekonomsku dinamiku i vitalnost područja, tako i na infrastrukturnu opremljenost, socijalne, kulturne i dr. karakteristike. U transformaciji politike ruralnog razvoja, u teoriji je opšte prihvaćeno stanovište da sektorska (naročito agrarna) politika nije uspela da odgovori na složene probleme razvoja ruralnih područja i da teritorijalni razvoj predstavlja jedan od odgovora na ovu krizu politike ruralnog razvoja. I pored ovakvog shvatanja, sektorska politika danas i dalje dominira u politici ruralnog razvoja, delom zbog određene inercije u politici ruralnog razvoja, a delom i zbog nedovoljnog poznavanja sistematskih mera *alternativne* politike ruralnog razvoja, koja ni sa aspekta političke prakse niti sa teorijskog aspekta nije dovoljno sistematična i konzistentna.

Problem dominacije agrarne politike nad ruralnom politikom, na dnevni red dolazi i zbog promenjenog odnosa poljoprivrede i globalnog

društva. S jedne strane, državni intervencionizam i javno finansiranje dolaze pod veliku kritiku javnosti, u skladu sa neo-liberalnim pristupima i idejom slobodnog tržišta. U ovom kontekstu, postavlja se pitanje da li sektor poljoprivrede (danas velikog agrobiznisa) treba da bude javno finansiran? S druge strane, pitanje troškova koje evropski poreski obveznici imaju prema poljoprivredi⁵⁴, disproporcije u obimu korišćenja podrške među gazdinstvima i liberalizacija tržišta poljoprivrednih proizvoda, takođe predstavljaju neke od promenjenih diskursa u vezi sa poljoprivredom. Istovremeno, postavlja se opravdano pitanje težišta razvoja ruralnih područja tj. centralnosti „farme(ra)“ i (ili) „ruralnog“ u Zajedničkog agrarnoj politici Evropske unije.

Ipak, pitanje finansiranja poljoprivrede i njenog značaja mora se posmatrati u kontekstu *multifunkcionalnosti poljoprivrede*, a ne samo sektorski (poljoprivreda kao sektor ekonomije). Iako je sama ideja da poljoprivreda ima (manifestne i latentne) funkcije, koje nadilaze proizvodnju hrane poprilično samorazumljiva i nije nova u agrarnoj ekonomiji i društvenoj teoriji uopšte, novina jeste ukazivanje na *značaj* različitih posledica aktivnosti i procesa, direktno ili indirektno povezanih sa poljoprivredom. Pojam multifunkcionalnosti postao je, poslednjih decenija, veoma popularan u naučnom i istraživačkom diskursu, međutim pitanje je koliko je multifunkcionalnost poljoprivrede realno uvažena i operacionalizovana putem mera u agrarnoj i ruralnoj politici (naročito manje razvijenih zemalja koje teže ka ubrzanom modernizaciji poljoprivrede). Koncept multifunkcionalne poljoprivrede, od početka devedesetih godina prošlog veka, ima sve značajniju ulogu u raspravi o budućnosti poljoprivrede i ruralnom razvoju (Renting *et al.* 2009: 112), iz prostog razloga što poljoprivreda doprinosi, kako proizvodnji hrane i ekonomskom razvoju, tako i društvenom, ekološkom, kulturnom razvoju pa čak sadrži i etičke aspekte (dobrobit životinja, fer trgovina) (Renting *et al.* 2008: 363). Prema ovoj grupi autora (Renting *et al.* 2008) potrebno je razlikovati najmanje dva pristupa: uži i širi pristup, „uži“ pristup koji se fokusira na nepoljoprivredne

⁵⁴ Specijalan tretman poljoprivrede i pokušaji liberalizacije svetskog tržišta poljoprivrednih proizvoda decenijama su „vruća tema „u vezi sa GATT- WTO pregovorima (Dilonska, Kenedijeva, Tokijska, Urugvajaska runda pregovora...) (šire o tome, Bogdanov 2004). Međutim, svetska ekonomska kriza pokazala je jedan paradoks: upravo je bankarski-finansijski sektor (kao jedan od najmoćnijih sektora) nužno morao da dobije ogromne finansijske „injekcije“ da bi preživeo i pokazao se isto tako (ako ne čak i više) ranjiv u odnosu na sektor poljoprivrede koji je, opravdano, permanentno zaštićen različitim instrumentima podrške.

aktivnosti i javna dobra koja obezbeđuje poljoprivreda, i „širi“ pristup, koji pozicionira preorijentaciju na multifunkcionalnu poljoprivredu u okvirima opštijih transformacija u odnosu poljoprivrede i društva“ (Renting *et al.* 2008: 364).

Obično se za pomenuti uži pristup vezuju analitički okviri koje je postavio OECD (OECD 2001) i koji konceptu multifunkcionalne poljoprivrede pristupa sa stanovišta *tržišnih odnosa*. Prema ovom stanovištu, „ključni elementi multifunkcionalnosti su: 1) postojanje različitih robnih i ne-robnih outputa, koji se zajednički proizvode od strane poljoprivrede, 2) činjenica da neki od ovih ne-robnih outputa imaju karakteristike javnih dobara, a tržišta za ova javna dobra ne postoje ili loše funkcionišu“ (OECD 2001: 7). U okviru ovakvog pristupa, relevantne funkcije poljoprivrede se analiziraju uglavnom sa stanovišta pozitivnih posledica (biodiverzitet, prirodni pejzaži, upravljanje vodnim resursima itd) ili negativnih posledica (zagađivanje životne sredine, erozija tla itd.), koje ima poljoprivreda i koje, iako predstavljaju javno dobro (javni interes), nisu dovoljno uzete u obzir u regulativnim mehanizmima na tržištu roba. Osnovna ideja je kako ostvariti „nadoknadu“ za proizvodnju takvih dobara, odnosno, definisanje kriterijuma radi opravdavanja legitimnosti javne podrške poljoprivredi koja proizvodi ova dobra (Renting *et al.* 2008: 364). U tom smislu, multifunkcionalnost je karakteristika poljoprivredne delatnosti, ali, istovremeno, i njen cilj i vrednost po sebi, što znači da cilj politike treba da bude dostizanje što je moguće većeg stepena multifunkcionalnosti poljoprivrede (naravno u kontekstu njenih pozitivnih posledica). (OECD 2001: 9)

„Širi pristup“, za koji se zalažu pojedini autori (Renting *et al.* 2008)⁵⁵, obuhvata pozicioniranje multifunkcionalne poljoprivrede u širi kontekst (pored tržišta), što podrazumeva analizu opštijih promena u odnosu između poljoprivrede, ruralnog društva i društva uopšte. Ovo znači da se značaj multifunkcionalne poljoprivrede sagledava u odnosu na društvo u celini (i negativne posledice produktivističkih agro-industrijskih modela

⁵⁵ Za nešto detaljniju analizu pristupa multifunkcionalnosti, pogledati rad ove grupe autora. U ovom radu, oni ukazuju na četiri konceptualna pristupa koji u istraživanju i teoriji naglašavaju određene aspekte multifunkcionalne poljoprivrede: 1. pristup sa stanovišta regulativnih mehanizama tržišta; 2. pristup sa stanovišta korišćenja zemljišta; 3. pristup sa stanovišta orijentacije aktera; 4. pristup sa stanovišta javne regulacije (politike, institucija, upravljanja). Nakon izlaganja specifičnosti ovih pristupa, ali i njihovih nedostataka, autori se argumentovano zalažu za integrativni tranzicioni okvir za proučavanje multifunkcionalne poljoprivrede.

razvoja poljoprivrednih gazdinstava i domaćinstava). U okviru ovakvog pristupa prevazilazi se sama funkcija proizvodnje hrane i javnih dobara i ukazuje se na sledeće funkcije poljoprivrede:

1. „*proizvodnja hrane*, uključujući distinktivne kvalitativne osobine prehrambenih proizvoda (zanatski/tradicionalni, regionalni/lokalni, specifični način proizvodnje itd);
2. *obezbeđivanje dobara i usluga za ne-prehrambeno tržište* (turizam, rekreacija, staranje o životnoj-prirodnoj sredini, obrazovanje, energija, sirovine za ne-prehrambenu preradu itd.);
3. *ekološke funkcije* (biodiverzitet, pejzaži, upravljanje vodnim resursima, ruralne specifičnosti itd);
4. *kulturne funkcije* (identitet, nasleđe itd.);
5. *socijalne funkcije* (sigurnost ishrane, socijalna kohezija, obrasci naselja(vanja), zaposlenost itd.);
6. *etičke funkcije* (fer trgovina, dobrobit životinja itd.)“ (Renting *et al.* 2008: 366).

Pomenuti autori posebno naglašavaju da se ove funkcije poljoprivrede moraju posmatrati u specifičnom agro-ekološkom, socio-kulturnom kontekstu, mogućnostima integracije određenih funkcija u postojeće načine proizvodnje, ali i spremnosti proizvođača za ovakve aktivnosti, zahteve potrošača i artikulisanost ovih potencijala na tržištu. Pritom, oni ukazuju na različite aktere u ostvarivanju multifunkcionalnih ciljeva: pored čistih poljoprivrednih gazdinstava, to mogu biti i mešovita gazdinstva, zatim gazdinstva koja su već diverzifikovana (npr. agroturizam), potom mala gazdinstva sa proizvodnjom za sopstvene potrebe, ali i mala i srednja poljoprivredna preduzeća.

Ukoliko multifunkcionalnost proširimo sa fokusa gazdinstva na teritoriju, onda dobijamo čitav „kulturni repertoar“ jednog područja, koji može da se ogleda u tradicionalnim prehrambenim proizvodima, očuvanim prirodnim resursima i tradicijom, turističkim potencijalima, specifičnom identitetu, društvenim mrežama itd. U suprotnosti sa modernističkim razumevanjem poljoprivrede kao ekonomske delatnosti koja donosi profit, multifunkcionalni okvir pruža mogućnost integracije različitih i specifičnih aktera i njihovih funkcija, u ruralnom društvenom prostoru, koje se moraju pozitivno vrednovati, s obzirom na javni interes očuvanja prirodnih resursa i specifičnosti ruralnog prostora. Zapravo je svaki poljoprivredni proizvođač,

mali ili veliki, mogući činilac očuvanja vitalnosti ruralnog prostora, bilo kroz robnu poljoprivrednu proizvodnju, bilo kroz mešovita gazdinstva, mala gazdinstva ili hobi poljoprivrednike. Svaki od ovih aktera ima sopstvene razloge iz kojih se bavi poljoprivredom i delatnostima oko nje (ekonomski razlozi, tradicija, životni stil, hobi itd.), a svi oni mogu da doprinesu specifičnom identitetu i vitalnosti ruralnog prostora zajednički proizvedenog u interakciji čoveka i prirode.

U razvijenim zemljama se, već godinama, potvrđuje činjenica da „*ruralno više nije u monopolu farmera*“. Ovo znači upravo da su očekivanja od poljoprivrede u poslednjim decenijama postala drugačija. Činjenica je da se ruralne sredine više ne mogu posmatrati u okvirima (produktivističke) funkcije obezbeđivanja jeftine hrane i da modernizovana i specijalizovana poljoprivreda ima umanjenu, ali i dalje značajnu ulogu u ruralnoj ekonomiji.⁵⁶ Identitet ruralnih sredina se značajno (mada ne potpuno) udaljio od agrarnog, učešće farmera u ukupnoj populaciji je malo, skoro nezatno. Ove sredine sve više stiču atribut mesta pogodnog za kvalitetan život različitih kategorija stanovništva⁵⁷ (naspram sredine iz koje se nekada migriralo u gradove).

Ruralna područja suočena su sa novim „nematerijalnim“ očekivanjima, ona preuzimaju i funkcije mesta za odmor, rekreaciju, turizam, lov, uživanje u prirodnim lepotama, mesta za privremeni ili trajni „povratak“ urbanog čoveka prirodi.⁵⁸ Ove i druge funkcije sve više pretvaraju ruralna područja u *mesta potrošnje*, a ne isključivo mesta proizvodnje. U meri u kojoj ruralno bude privlačilo više pažnje i interesa za relevantne društvene aktere, veće su šanse da će ono doživeti određenu razvojnu dinamiku. Ključno je i da ruralno postane atraktivno brojnoj urbanoj populaciji (značaj zdrave hrane, direktna prodaja sveže i zdrave

⁵⁶ Značaj poljoprivrede je veliki, u smislu njenih funkcija, kako za ruralno, tako i za globalno društvo. Međutim, u njeno učešće u bruto domaćem proizvodu u razvijenim zemljama je veoma malo, zahvaljujući ekonomskoj snazi drugih sektora.

⁵⁷ Migracije grad-selo, u velikoj meri se mogu posmatrati kroz prizmu klasno-slojnih pravilnosti. Npr. kod nas, radi se često o penzionerima i pripadnicima nižih društvenih slojeva, koji usled gubitka posla ili potrebe preživljavanja (npr. izbegla i raseljena lica) imaju potrebu za tom vrstom migracija. U Velikoj Britaniji, npr., ovakve migracije značajno su vezane za pripadnike srednjih društvenih slojeva (šire, Woods 2005: 72-90).

⁵⁸ Povratak na selo ili kontra-urbanizacija, karakteristična je za neke evropske regione i zemlje, na primer Velika Britanija, u kojoj su ovi procesi prilično izraženi i dovode do veoma visokih cena nekretnina u ruralnim područjima. Sličan primer, u nekim regionima, mogu biti i Italija, Francuska i druge.

hrane i agro (ruralni) turizam, zabava, rekreacija i odmor u ruralnim područjima, viši nivo ekološke svesti, podrška države investicijama u ruralna područja itd.), jer bi se time stvorili uslovi za svojevrsnu ruralnu „renesansu“, koja bi mogla da pokrene neku vrstu revitalizacije ovih područja.⁵⁹

Ovakvi trendovi prisutni su u razvijenim zemljama već nekoliko decenija i u njima uticaj potrošača – konzumerizma – ima značajnu ulogu u ekonomskoj dinamici ruralnih područja. Kako ističe Dejvid Klark (Clarke 1998: 251), potrošnja se istovremeno predstavlja kao forma zadovoljstva, ali istovremeno i kao forma *socijalne kontrole*, systemske dimenzije društva, preko koje „kapitalizam ostvaruje sopstvenu reprodukciju“. Postmoderno društvo je značajno potrošačko društvo. U razvijenim zemljama ruralna ekonomija je značajno diverzifikovana, a agrobiznis generalno daleko prevazilazi granice primarne proizvodnje i prestaje da bude isključivo ruralnog karaktera. On povezuje sektore usluga, turizma, industrije, povezuje *urbano i ruralno na kvalitativno drugačiji način*. Prevazilaženje naturalnog karaktera i uključivanje poljoprivrede u (potrošačku) tržišnu ekonomiju, dovodi do situacije u kojoj „ona svoje postojanje duguje zahtevima koji su potrošačke prirode i koji leže daleko izvan ruralnih područja“ i pod uticajem je „polivalentnije ruralne scene i regulativnih struktura“ (Marsden 1999: 507; Marsden 1998). Ovakav stav Marsdena upućuje na nužnost da se u kreiranju ruralne politike uvažavaju mnogi zahtevi, a pre svega napuštanje sektorskog pristupa (poljoprivreda, stanovanje, transport, ekologija...). Potrebna je „mnogo kreativnija interakcija u ruralnom planiranju, teorijskom uvidu u socijalnu ekonomiju ruralnih promena i empirijska procena ruralnih trendova“, ističe on (Marsden 1999: 504) i u ovoj činjenici takođe vidi nužnost izgradnje *novijih teorijskih okvira za ruralnu sociologiju*, koji bi bili adekvatniji savremenim uslovima i koji bi „ovu disciplinu postavili u središte široke debate u okviru društvenih nauka“ (ibid. str. 502). Ovo implicira i zahtev za boljim teorijskim utemeljenjem ruralnog razvoja, što, između ostalog, znači i prevazilaženje specijalizovanog usko disciplinarnog pristupa i zahtev za interdisciplinarnošću u naučnom istraživanju i objašnjenju ovih procesa. Kod Marsdena, zahtev je eksplicitan i u kontekstu *uloge društvene nauke*, koju on posmatra u sintezi njenog „interpretativnog“ i

⁵⁹ Iskustva bivših zemalja kandidata ukazuju na to da pomenuti fondovi Evropske unije za ove namene mogu da budu jedan od generatora revitalizacije ovih područja, pre svega, u smislu ekonomskog i infrastrukturnog razvoja i modernizacije.

„legislativnog“ angažovanja zarad pomoći u konceptualizaciji ruralne politike.

Poljoprivreda se, u kontekstu razvoja, pored svoje uobičajene uloge značajno uključuje i u proces formiranja lokalnog-teritorijalnog identiteta, preko prepoznatljivih tradicionalnih proizvoda, koji nastaju u zajedničkom delovanju tradicionalnog umeća proizvodnje hrane i lokalnih kulturnih obrazaca. Na taj način, nastaju savremeni „brendovi“, kako hrane, tako i samih lokalnih sredina i regiona⁶⁰, što govori u prilog činjenici da se preko poljoprivrednih proizvoda – hrane, može inicirati revitalizacija tradicije u formi različitih kulturnih obrazaca koji objedinjuju obrasce tradicionalne proizvodnje hrane i specifičnih socio-kulturnih odnosa koji ove obrasce prožimaju. Često prisutna ekstenzivnost u ovakvom tipu proizvodnje, nadomešta se konkurentskom prednošću ovih proizvoda na tržištu, u smislu potrošačke percepcije u vezi sa njihovim kvalitetom i tome slično (što svakako predstavlja jedan od uticaja njihovog „brendiranja“). Kompenzacija moguće ekstenzivnosti ili preduslova za njihov kvalitet, materijalizuje se u njihovoj prodajnoj ceni, ali i eventualnoj prednosti koju pojedina ruralna područja mogu da iskoriste u formi, na primer, agro i ruralnog turizma. Šire posmatrano, radi se o trendu koji je paralelan sa postojanjem globalnih tržišta (standardizacija i homogenizacija) i predstavlja svojevrstan odgovor na procese globalizacije u formi kreiranja tržišta i potražnje za regionalnim i lokalnim tradicionalnim proizvodima. Ovakvi proizvodi u sebi nose specifičnost lokalnog znanja i umeća i - možda još važnije za komponentu regionalnog-lokalnog razvoja - u najvećoj meri koriste sirovine i zapošljavaju radnu snagu iz lokala-regiona (čime ostvareni prihodi ipak cirkulišu u okvirima određene teritorije i njene ekonomije).

Ukoliko prihvatimo značajan uticaj konzumerizma na ruralna područja (i njegovu osobenost kao formu „socijalne kontrole“), moguće je izvoditi tezu o socijalnom konfliktu između potrošačkih zahteva, regulacije i kontrole ovakvih procesa u ruralnim područjima od strane potrošački usmerenog tržišta, s jedne, i agro-ekoloških principa koji nastupaju sa stanovišta zaštite prirodnih resursa ruralnih područja, s druge strane. Marsden ovu tezu obrazlaže kroz identifikaciju tri idealno tipski shvaćena

⁶⁰ Odličan primer su, na primer, italijanski tradicionalni način proizvodnje *Parmigiano-Reggiano* sira, brojni svetski poznati brendovi francuskih i holanskih sireva, francuskih, italijanskih vina; kod nas, na primer, tradicionalni proizvodi, poput njevuške ili zlatiborske pršute, užičkog i zlatiborskog sira i kajmaka, futoškog kupusa, turističke kobasice i tome slično.

modela razvoja: agroindustrijski, post-produktivistički i agroekološki (ekološka modernizacija) (šire o tome, Marsden 2003). Važno je napomenuti da je prisustvo ovih različitih modela, implicitno poređanih u nekoj formi evolutivne linije, diktirano heterogenošću ruralnih područja i njihovim distinktivnim karakteristikama.

U prvom, agroindustrijskom modelu, ruralni prirodni resursi su marginalizovani kroz proizvodne procese reflektovane u ekonomiji veličine i produktivizmu.

Postproduktivistički model prevazilazi prethodni u odnosu prema prirodnim resursima, ali to čini u okvirima materijalističke potrošačke koncepcije, u kojem su ruralno i prirodni resursi podvrgnuti mehanizmima kontrole od strane potrošačke logike. Marsden (Marsden 2003: 160) smatra da „postproduktivistička paradigma ne pokušava da radikalno reši problem agroindustrijalizma. Umesto toga, ona značajno deluje kao polovična paradigma, tako što ga sadrži. Ona ne postavlja pitanje različitih održivih mogućnosti poljoprivrede. Radije, ona sugerise potrošački pristup koji se kreće oko patoloških osobina ovog pristupa“.

Treći, agroekološki model, kao centralno mesto ima potencijalne vrednosti agro-ekološke prakse kao novih uslova ruralne održivosti. Ruralni razvoj, u tom smislu, zahteva da se priroda, region, kvalitet i vrednost rekonfiguriraju oko karaktera i oblika ruralnih resursa (ibid. str. 19). Ova Marsdenova distinkcija, ukazuje na gradualno postavljanje koncepta održivosti i očuvanja prirodnih resursa u sam centar ruralnog razvoja, iako je teško pretpostaviti kakvi su ekonomski aspekti ovakvog modela i kako je on, u čisto ekonomskom smislu, uopšte održiv, ukoliko u ovakvu analizu ne uključimo makro-makro odnose i osnove funkcionisanja tržišta i ekonomije uopšte.

4.3. Endogeni i egzogeni modeli ruralnog razvoja: put ka teritorijalnim principima i politikama ruralnog razvoja

Analiza koja dalje sledi biće usmerena na problematiku *egzogenosti i endogenosti* u ruralnom razvoju, kao opšteg teorijskog okvira za analizu „mezo“ nivoa u ruralnom razvoju, a koji se odnosi na regionalni ruralni razvoj, decentralizaciju, kao i pitanje značaja i uloge lokalnih samouprava u

razvoju lokalnih seoskih zajednica. U skladu sa opštim trendovima u teoriji ruralnog razvoja, akcenat će upravo biti na aspektu teritorijalnog ruralnog razvoja, koji dobija sve veći značaj u reformama mera agrarne, odnosno politike ruralnog razvoja u Evropskoj uniji. Aktuelno problematizovanje pitanja ruralnog razvoja prvenstveno proizilazi iz analize mera i efekata agrarne politike, a kojom je politika ruralnog razvoja i danas dominantno obojena. Jedan od razloga za ovakvo stanje jeste tradicionalna povezanost ruralnog i agrarnog, ali i nastojanja jakih farmerskih lobija da zadrže monopol nad sredstvima za finansiranje agrarno političkih mera (za koja smatraju da su namenjena isključivo njihovom sektoru) i na taj način ne dozvole odliv sredstava u fondove namenjene regionalnoj politici, naime fondove za ruralni razvoj (naročito „teritorijalni“ ruralni razvoj). Pojedini autori (Bryden 2002) ističu da u tom smislu, „postoje tenzije između agrarne i teritorijalne politike ruralnog razvoja... sektorska agrarna politika jeste najveći pojedinačni elemenat u evropskom budžetu sa skoro 40% od ukupnog budžeta i sa oko 5% koji je usmeren na teritorijalni ruralni razvoj... međutim, dok je agrarna politika 100% finansirana od strane EU, politika teritorijalnog razvoja je kofinansirana od strane zemalja članica i regiona, kao i iz nacionalnih programa teritorijalnog (regionalnog i ruralnog) razvoja“.

Perspektive politike i prakse ruralnog razvoja na makro nivou važno je smestiti u okvire diskusije o endogenim i egzogenim faktorima razvoja ruralnih sredina. Egzogenost dosadašnjih modela razvoja je očigledna i ogleda se u *centralistički planiranim merama i njihovoj realizaciji, kontroli i upravljanju ovim procesima*. U ruralnim područjima, ovo se najčešće odnosi na proces modernizacije poljoprivrede ili nekog drugog sektora, industrijalizaciju i urbanizaciju. Ovi elementi, po prirodi stvari egzogeni u odnosu na ruralne sredine, utiču na čitav niz društvenih promena u selu i poljoprivredi (vidi, Šljukić i Janković 2015: 255-257).

Kao što je već istaknuto, u okviru diskursa o ruralnom razvoju modernizacija poljoprivrede ima (imala je) centralno mesto. Ovaj proces, kao svoju osnovnu premisu, ima tehničko tehnološki razvoj, koji je omogućio transfer najnovijih naučnih dostignuća u poljoprivredu i time (barem u razvijenim i nekim od zemalja u razvoju) rešio problem proizvodnje hrane i prehrane stanovništva. U snažnom međudejstvu sa agrarnom politikom, osobenosti ovog procesa su podrška modelu tržišne-komercijalne poljoprivrede, koji u procesima koncentracije, intenzifikacije i

specijalizacije dovodi do proizvodnje značajnih viškova poljoprivrednih proizvoda, integracije poljoprivrede u globalna tržišta i podelu rada, ali i neminovnog smanjenja ljudske radne snage angažovane u poljoprivredi. Egzogenost modernizacije ogleđa se u tome da su snage (modernog) razvoja van ruralnih područja, one se nameću u *top down* smislu, urbani centri su mesto koncentracije kapitala i političke moći i oni kontrolišu i značajno determinišu procese razvoja udaljenih ruralnih područja, zaostalih u tehničko tehnološkom i svakom drugom smislu.

Osnovna karakteristika ovakvih egzogenih pristupa jeste da se razvoj eksterno planira i određuje, da se on „transplatuje“ u ruralna područja, pri čemu se „benefiti često odlivaju van ovih područja“ (Slee 1993: 43). Modernizacija poljoprivrede (zajedno sa urbanizacijom i industrijalizacijom), pretpostavljala je podelu rada između sela i grada: selo proizvodi (jeftinu) hranu, predstavlja bazu radne snage za industriju (podstiče se mobilnost i deagrarijacija), potrošačku bazu za industrijske proizvode, poljoprivreda je često sektor preliivanja viška vrednosti u industriju i druge delatnosti itd. Modernizacija poljoprivrede i upravljanje ovim razvojem (aspekt agrarne politike), suštinski su urbane prirode. Nakon što se shvatilo da sektor poljoprivrede ima značajnu ulogu, ali da sam ne doprinosi razvoju i stabilizaciji ruralne ekonomije, u politici ruralnog razvoja evropskih zemalja, sedamdesetih godina prošlog veka, orijentacija je bila na privlačenje novih tipova zapošljavanja u ruralna područja. Takozvani *branch plant* koncept, podrazumevao je podršku preduzećima koja otvaraju svoje „ispostave“ u ruralnim područjima. Ova politika se takođe pokazala kratkoročnom i nedovoljno održivom, jer je bila osetljiva na promene na globalnom tržištu i ekonomsku stabilnost i vitalnost baznih preduzeća (Šire o tome, Lowe *et. al* 1995: 89-91). Ovakav način podsticanja zapošljavanja i ekonomske dinamike u ruralnim područjima bio je kritikovan, jer suštinski nije uvažavao potrebe lokala (periferije), već potrebe „centra“ i nije uspeo da razvije različite tipove ekonomskih aktivnosti, koje bi uticale na razvoj lokalnog preduzetništva (Slee 1993: 49). Posledice su se osetile prilikom prvih većih ekonomskih kriza, kada su kompanije, redukujući troškove, zatvarale svoje ispostave i napuštale region, ostavljajući lokalno stanovništvo i ekonomiju možda još ranjivijom, nego što je ona bila pre ovih aktivnosti. Lokalni preduzetnički kapaciteti često nisu bili razvijeni, a sindrom zavisnosti u ekonomskom i socijalno-psihološkom smislu kod lokalne populacije (i u lokalnoj ekonomiji) verovatno je još više pojačan. U određenom smislu, moglo bi se reći da se u Srbiji trenutno upravo dešava

ovakav tip ekonomskog rasta i razvoja, koji svaku stranu investiciju oberučke prihvata, bez analize mogućih efekata ovakvog pristupa (odnosno, mogućeg seljenja kapitala iz Srbije) u narednim decenijama. Ovo ne znači da ovakve investicije treba odbijati, ali znači da treba što je moguće više razvijati domaće ruralne ekonomske modele razvoja na bazi preduzetništva i domaćih potencijala, koji bi mnogo više doprineli socio-ekonomskom razvoju zemlje. Pitanje je „samo“ da li takvi potencijali uopšte postoje, u kojoj meri, u kojim segmentima i na koji način ih je moguće aktivirati?

Prema Louvu (Lowe) koncept modernizacije i ostalih egzogenih pristupa u ruralnom razvoju, generalno su kritikovani zbog toga što predstavljaju:

- „*zavisan razvoj*, koji se trajno oslanja na subvencije i odluke eksternih, udaljenih centara moći,
- *poremećen, deformisan razvoj*, koji je podržavao pojedine sektore, određena naselja i određene tipove biznisa (na primer, progresivne farmere), dok je druge zanemarivao, kao što je zanemarivao i ne-ekonomske aspekte ruralnog života,
- *destruktivan razvoj*, koji je izbrisao kulturne i ekološke razlike mnogih ruralnih područja,
- *diktiran razvoj*, smišljen od strane eksternih eksperata i planera“. (Lowe 2003)

U sklopu egzogenih modela, prostorna kategorija rurala se posmatra kao rezidualna kategorija⁶¹ - kao ono što nije grad (Henkel 1984: 80; Lowe *et. al* 1995: 89) i izjednačava se sa sektorom poljoprivrede ili se pak percipira „kao kontinualna kategorija“ – kao nešto što se može pozicionirati na ruralno urbanom kontinuumu, odnosno, „kao nešto što još nije grad“ (Henkel 1984: 80). Ovakav pristup, između ostalog, posledica je zaostalosti ruralnih područja i njihove percepcije kao *problema*, a ne kao potencijala. Postulirajući selo i ruralni razvoj kao problem, nameće se potreba da se on reši, sanira, da se dela naspram njega, da se planiraju i realizuju mere kako bi se ovaj „problem rešio“.

U analizi ovakvih „intervencija“, na nešto opštijem nivou, autori Long i Pleg (Long and van der Ploeg 1989; Long 2006), zalažu se za „*dekonstrukciju i demitologizaciju*“ planiranih intervencija, zastupajući stav da je svaka intervencija ustvari „socijalno konstruisan i pregovaran proces, a

⁶¹ Kao simboličan primer za to može se uzeti i srpska nacionalna statistika koja sva naselja deli na gradska i ostala.

ne samo realizacija unapred pripremljenog plana sa očekivanim rezultatima“ (Long 2006: 31). Ovakva praksa u modelima intervencije, pretpostavljala je jednu formu „linearnog procesa“, „proces racionalnog rešavanja problema“, u kojem država i eksperti zauzimaju odlučujuća mesta u dijagnostikovanju uzroka problema, mogućih rešenja, njihovoj implementaciji pa čak i evaluaciji, koja treba da potvrdi stepen slaganja sa očekivanim rezultatima. Ona je već osamdesetih godina prošlog veka bila izložena snažnim kritikama od strane društvenih naučnika. Međutim, prema Longu, intervencija je uvek manje ili više diskretan skup aktivnosti u vremenu i prostoru, koji se odvija između brojnih društvenih aktera. Kao posledica kritičkog pristupa planiranju razvoja i „intervencijama“, u međuvremenu je postalo jasno da one praktično „nemaju jasan početak, koji je određen definisanjem ciljeva i sredstava, niti krajnju završnu tačku, „kraj“ projekta, kao što bi to bilo definisano evaluacionim izveštajem“ (Long 2006: 32). U tom smislu, sa stanovišta teorije aktera, Long ističe da intervencija implicira konfrontaciju i interpretaciju različitih životnih nazora (svetova) i socio-političkih iskustava, koji mogu da budu značajna za generisanje novih formi socijalne prakse i ideologije (Ibid. str. 33). Konsekvence ovakvih modela su da intervencija sa strane/izvana nastoji da stimuliše pojavu određenih internih aktivnosti, usmerenih na dostizanje višeg nivoa proizvodnje, generisanje prihoda, podizanje ekonomske efikasnosti, bolje korišćenje postojećih resursa, povećanje blagostanja i kvaliteta života, odnosno, svega onoga što se na različit način može podrazumevati pod paradigmom „razvoja“. Zapravo, sa stanovišta one strane koja interveniše, ocena postojećeg stanja je uglavnom nepovoljna i zahteva akciju, „preoblikovanje postojeće prakse i znanja“, pri čemu je ideološka potka ovakvog načina razmišljanja i prakse: „(...) verovanje da će ubacivanje eksternih inputa obezbediti bolje rešavanje problema od onih sredstava koja već postoje“, pri čemu se zapravo „implicira diskontinuitet, a ne kontinuitet sa prošlošću... („delegitimizacija lokalnih znanja, organizacionih formi i resursa“) (Long 2006: 34, 35).

Suštinski problem koji se ovde nazire jeste vrednosne prirode, odnosno, predstavlja pitanje ko nameće vrednosne okvire - „normativne i evaluativne koncepte definisanja problema, rešenja i sredstava“ (ibid. str. 36). Ovo pitanje je, u suštini, prelomna tačka distinkcije egzogenih i (ili) endogenih faktora razvoja i orijentacije na neoendogene koncepte i proces jačanja lokalnih/regionalnih inicijativa i lokalne samouprave, radi unapređenja brojnosti, kvaliteta i ravnopravnosti u interakciji među akterima.

Ovi procesi, danas su jednim delom obuhvaćeni u naglašavanju popularnog koncepta obuhvaćenog pojmom *governance*.

Još jedan od važnih doprinosa ovakvog pristupa jeste u isticanju distinkcije između teorijskih modela, „koji imaju za cilj razumevanje procesa društvenih promena i razvoja“ i modela politike „koji određuje načine putem kojih razvoj treba da se ostvaruje“ (Long 2006). Ova distinkcija je važna, iako nije apsolutna, pošto bi operativni modeli politike razvoja eksplicitno ili implicitno trebali da budu zasnovani na teorijskim pretpostavkama i interpretacijama. Ovde iznova dolazimo do pitanja vrednosne (interesne) obojenosti politike razvoja (ali i teorijskih modela), ali i sposobnosti teorije da ponudi operacionalno korisna i upotrebljiva znanja za „planiranje“ društvenog razvoja.

Nasuprot egzogenim (spoljnim, eksternim) modelima društvenog razvoja, po prirodi stvari, stoje endogeni (unutrašnji, interni). U dualizmu razvojnih modela, endogeni razvoj determinisan je unutrašnjim snagama i resursima, endogenim iniciranjem procesa, participacijom lokalnih snaga u odlučivanju i trasiranju pravaca i dinamike razvoja (Šljukić i Janković 2015: 255-257). U suprotnosti sa egzogenim razvojem, endogeni nastoji da benefite razvoja zadrži u lokalnoj (regionalnoj) ekonomiji, kao i da se razvoj odvija u skladu sa lokalnim vrednostima (Slee 1994: 184). Ova ideja „sazrela“ je još osamdesetih godina dvadesetog veka, u sklopu kritika koje su u teoriji i praksi ruralnog razvoja upućivane dotadašnjim sektorskim, centralizovanim i egzogenim pristupima. Njena evolucija bila je u skladu sa potrebama i novim funkcijama ruralnih područja u razvijenim zemljama i njihovom infrastrukturnom, telekomunikacionom i drugom povezanošću sa globalnim društvom, idejama decentralizacije (regionalizacije), problemima smanjivanja regionalnih razvojnih dispariteta i aktuelizacijom principa održivosti. U ovakvim uslovima, endogenost u ruralnom razvoju - kao koncept - sve više dobija na značaju. U najvećoj meri, ideja endogenosti bila je sadržana u ideji integralnog ruralnog razvoja koji je, u suprotnosti sa centralističkom orijentacijom sektorske politike, isticao *integralnost-integraciju*, kako različitih sektora, tako i različitih aktera u ruralnom razvoju i praktično otvorio prostor za aktuelizovanje *principa teritorijalnosti*. Značaj teritorijalnosti je zapravo istaknut kroz koncept integralnog ruralnog razvoja, koji suštinski podrazumeva „da se na lokalnom nivou koordiniraju različite sektorske mere i aktivnosti koje država sprovodi“ (Shucksmith 2010: 3). U savremenoj teoriji ruralnog razvoja suštinska evolucija integralnog ruralnog

razvoja se označava pridavanjem mnogo većeg značaja lokalnom i regionalnom ruralnom razvoju, na terminološkom planu kroz pomenuti popularni pojam (lokalne seoske) (samo)uprave (engl. pojam *governance*), koji je danas veoma aktuelan u društvenoj teoriji koja se ovim pitanjima bavi.⁶²

Ključni principi, koji su od osamdesetih godina prošlog veka naovamo vodili ideju endogenog pristupa, ogledaju se u tome da „specifični resursi nekog područja (prirodni, ljudski, kulturni) čine ključ njegovog održivog razvoja“, pri čemu osnovnu „dinamičku snagu predstavlja lokalna inicijativa i preduzeća“. S obzirom na to da su osnovni problemi vezani za „ograničen kapacitet područja i društvenih grupa da participiraju u ekonomskim i razvojnim inicijativama, fokus ruralnog razvoja bio je na izgradnji kapaciteta (umeća, institucija, lokalnih mreža i infrastrukture), kao i prevazilaženju socijalne izopštenosti“ (Lowe 2003). Suštinski, ideja endogenosti zapravo implicira da se održivi razvoj i blagostanje nekog područja ne mogu dovoljno dobro postići centralizovanim, sektorskim, udaljenim, šablonskim merama i politikama, *već animiranjem lokalnih, endogenih resursa i aktera*:

„Ova hipoteza takođe podrazumeva da neko područje ima ili mora steći kapacitete da bi preuzelo deo odgovornosti za sopstveni socio-ekonomski razvoj. Drugim rečima, endogeni razvoj smatra da lokalne teritorije ne treba da se prepuste tome da budu žrtve širokih političkih i ekonomskih snaga; one imaju potencijal da utiču na promene u sopstvenu korist. *U sociološkim terminima, ovo sugeriše ideju kolektivnog delanja*“ (Ray 2000a: 2) (naglasio D.J.).

Rej (Ray 2000b) smatra da je u ruralnom razvoju značajno pitanje *ko postavlja ciljeve i prioritete razvoja i načine njihovog ostvarivanja* „pošto je u brojnim studijama dokazano da su oni najčešće izvana transplatovani u lokalne okvire“. U sistematizaciji principa endogenog razvoja, koji se u politici Evropske unije kod mnogih autora posebno akcentuje kroz analizu *Lider* inicijative, mogu se posebno istaći tri osnovna aspekta:

1. on se zasniva na teritorijama pre nego na sektorskom pristupu,

⁶² Pojam *governance* prilično je teško prilagoditi srpskom jeziku. On se izvodi iz engl. pojma *government* koji upućuje na srpske termine vlade, države, uprave. Detaljnijim značenjem ovog pojma bavićemo se nešto kasnije u vezi sa regionalnim ruralnim razvojem.

2. ekonomske i druge aktivnosti usmerene su na maksimizaciju zadržavanja benefita (novostvorenih vrednosti) u okvirima lokalne teritorije valorizovanjem i korišćenjem lokalnih resursa i,
3. fokusiranjem na potrebe, potencijale i kapacitete lokalnog stanovništva, ističe se specifičnost lokalnog konteksta koji se uvažava kroz aktivnu (transparentnu) participaciju lokalnog stanovništva (šire, Ray 2000; 2000a).

Ipak, treba istaći da je dualizam u analizi egzogeno-endogeno, zapravo idealno tipski i po mišljenju mnogih autora, *nije adekvatan* upravo zbog toga što zamagljuje suštinu problema i onemogućava puno razumevanje kompleksnih odnosa društvenog razvoja. Rej i Louv (Ray 2006a, 2006b; Lowe 2003) eksplicitno ističu da je čisti endogeni razvoj „idealni tip“ i zalažu se za koncept *neo-endogenog razvoja*. U tom smislu se neoendogeni pristup pozicionira u okvire teritorijalnog pristupa, koji se zasniva na ideji da se socio-ekonomsko blagostanje (zaostale ruralne ekonomije) može poboljšati *restruktuiranjem javnih intervencija koje su dosada bile usmerene na pojedine sektore i njihovo usmeravanje na lokalne/regionalne teritorije* (Ray 2000b). Slično tome, Sli (Slee 1994: 193,194) smatra da je „endogeni razvoj više idealizovana deskriptivna suprotnost dominantnim obrascima razvoja, odnosno, ne toliko koncept sa jasno definisanim teorijskim korenima, koliko jedna perspektiva u ruralnom razvoju, snažno zasnovana na vrednosnim stavovima o željenim formama razvoja“.

Pritom, u nedostatku sistematskog teorijskog utemeljenja ovog pitanja, „prelaz“ sa egzogenih na endogene strategije iniciran je praktičnom realnošću, pre nego teorijom. Međutim, kako Long i Pleg napominju, *svaki društveni razvoj, a time i ruralni, predstavlja kombinaciju oba ova principa*: „obrasci razvoja ne mogu se generalizovati u obliku endogeni – egzogeni i uvek postoji određeni balans eksternih i internih elemenata. Ono što je ključno za one koji slede egzogeni model jeste da su eksterni elementi ti koji kreiraju konceptualni model u kojem bi eventualno lokalni resursi bili procenjeni (*i korišćeni*. D.J.)... dok je kod endogenog pravac drugačiji:

lokalni resursi su ti koji su početna tačka evaluacije eventualne koristi egzogenih elemenata...endogeni razvoj predstavlja davanje prednosti internim, lokalnim elementima, koji kombinovani u jedan koherentan model, konstituišu mesto interpretacije, evaluacije i selekcije onih egzogenih elemenata koji će biti integrisani, tako da poboljšaju, konsoliduju ili jačaju set internih elemenata. U

egzogenom razvoju, obrazac je suprotan. Eksterni elementi koriste se kao početna tačka za razmatranje postojećih lokalnih-endogenih elemenata i resursa“. (Long and van der Ploeg 1994: 4)

Proširujući ovo stanovište, Sli (Slee 1994) dalje naglašava specifičnost endogenosti u razvoju preko akcentovanja momenta *kontrole ovog procesa, determinacije ciljeva razvoja, kao i benefita*, koji se prilikom razvoja ostvaruje. Endogenost pretpostavlja kapacitet određenog područja i ljudi da se razvijaju, ne u formi zavisnog, spolja određenog i kontrolisanog modela, već u formi aktivnog učešća u determinisanju sopstvenog razvoja. Time se naglašava značaj angažovanja lokalnih resursa, radne snage, lokalnog znanja, lokalnih institucija i aktera, odnosno, akcentira ključni pojam *društvene moći* (Šljukić i Janković 2015: 257).

Kritika decenijske prakse egzogenih modela razvoja sela i poljoprivrede, dovela je do novih pravaca u diskusiji o ruralnom razvoju, koji se ogledaju u ovakvoj (endogenoj, *bottom up*, participativnoj) terminologiji. Međutim mora biti jasno da kritika egzogenih modela, iako argumentovana, zasigurno neće dovesti do definitivne konceptualizacije pitanja ruralnog razvoja kao *isključivo* endogenog razvoja, jer je to u praksi neostvarivo (Slee 1993; 1994), što je u skladu sa tezom da je ruralni razvoj *uvek kombinacija endogenih i egzogenih elemenata koja zavisi od čitavog niza faktora*. Iako raspravlja o endogenom razvoju, Sli u stvarnosti zapravo negira njegovo postojanje, kao i mogućnost da endogeni modeli ikada zamene egzogene. On to, između ostalog, čini tezom da je nejednakost u razvoju zapravo neizbežna u kapitalizmu, pri čemu će eksterne (egzogene) snage biti najvažnije determinante razvoja, dok bi endogene samo mogle da „(o)boje“ (engl. *colour*) prirodu ovog procesa (Slee 1993; 1994; slično Marsden 1998: 115). U skladu sa ovom argumentacijom možemo reći da je idealno-tipska teorijska rasprava koja se kreće u okvirima dualizma ova dva razvojna modela *načelno moguća*, međutim u kontekstu društvene teorije, prakse i politike razvoja, činjenica je da se u ovom trenutku mnogo više zna o tome kako primeniti egzogene modele (Long and van der Ploeg 1994: 3), dok su endogeni modeli više u statusu *ad hoc* eksperimentisanja u okvirima politike ruralnog razvoja, a manje *rukovodeći (iako poželjni) princip razvoja*.

Nešto drugačije stanovište zastupaju autori Louv, Mardok, Vard i Long, koji smatraju da Slijeva koncepcija „ne može biti definitivna konceptualizacija endogenog razvoja“ (Lowe *et al.* 1995: 92) jer se tu polazi sa strukturalističkih pozicija koje su neadekvatne za razumevanje ovih

pitanja. Tačno je da se razvoj uvek uvek dešava kroz neku formu vezivanja eksternih i lokalnih resursa i aktera, „balansa internih i eksternih elemenata“ (Long and van der Ploeg 1994), međutim, jednim delom slično Sliju, oni naglašavaju momenat *kontrole razvojnih procesa*, stepena u kome je neko objekat ili subjekat razvoja. U prilično fenomenološkim okvirima, oni polje diskusije ustvari premeštaju na pitanje *kako se uspostavljaju veze i odnosi između lokalnih i ostalih institucija i kakva je priroda ovih odnosa*. Na taj način naglašava se pitanje odnosa moći, odnosno, *mreža odnosa* koje se uspostavljaju između lokalnih i eksternih aktera (Lowe *et al.* 1995: 93). Long (Long 1984) ističe da nam sociološka percepcija ovog pitanja ne dozvoljava da problem posmatramo samo sa strukturalnog aspekta, jer se svaka eksterna intervencija uvek suočava sa sklopom kompleksnih veza i odnosa u lokalnim društvenim sistema, koji su u ruralnim područjima u velikoj meri oblikovani njihovim specifičnostima. Ovaj spoj neminovno dovodi do različitih vrsta značenja i interakcija i odgovora na planirane mere. Kako on tvrdi: „svaka forma eksterne intervencije prolazi kroz određene socijalne i kulturne filtere“ i ovaj nivo analize, iako mikro karaktera i suštinski drugačiji od strukturalne, ne sme se zanemariti, jer su „eksterni faktori posredovani i transformisani internim strukturama“ (Long 1984: 171). Ovakvu poziciju on naziva tzv. analizom aktera (engl. *actor oriented analysis*) i ona podrazumeva analizu mreža odnosa koje se među socijalnim akterima uspostavljaju, njihovih karakteristika, kapaciteta i moći određenih (manje ili više integrisanih) socijalnih struktura da se prilagode ili čak utiču na izmenu okvira koji su im postavljeni.

U tom pravcu i Lajson (Lyson 2006) zaključuje da je za održivi i balansirani socio-ekonomski razvoj određenih zajednica, od velikog uticaja bogatstvo njihovih organizacionih i institucionalnih struktura, udruženja građana i civilnih pokreta, socijalni kapital, angažovanost i motivacija za delanje u pravcu razvoja zajednice. Jedan od dobrih primera za ovu tvrdnju je, recimo, primer regionalnog ruralnog razvoja italijanske oblasti Emilija Romanja (*ital.* Emilia Romagna) koja ima veoma široku mrežu malih i srednjih preduzeća (mnogo veću od, na primer, italijanskog proseka) i koja se bave različitim delatnostima, ukorenjenim u lokalne socio-kulturne sisteme (vidi rad, Picchi 1994).

Pored naglašavanja heterogenosti i diferencijacije ruralnih područja (naspram njihove homogenosti), značaja dinamike i međusobnih odnosa eksternih i internih faktora, sve manje jasnih razlika između ruralnog i

urbanog, kao i povećanog značaja kulture u ruralnoj ekonomiji, u okvirima tzv. „post-ruralnog“ pristupa u ruralnoj politici (vidi, Brunori and Rossi 2007), ističe se upravo značaj orijentacije na aktere u ruralnim područjima, „koja identifikuje individualne i kolektivne aktere kao faktore društvenih promena, u suprotnosti sa naglašavanjem apstraktnih kategorija poput „kapitala“ i „rada-radne snage“. Heterogenost seoskih sredina odnosi se na različite aspekte njihove izdiferenciranosti (engl. *differentiated countryside*). Ona se zato odnosi i na: „(...) opšte modalitete razvoja koji ovakvu diferenciranost promovišu. Drugim rečima, u specifičnim ruralnim područjima i regionima, razvojni procesi imaju smisla samo u odnosu na strukture, institucije i organizacije koji oblikuju ruralno kao celinu. Prema tome, modaliteti razvoja koji su interni određenom ruralnom području, moraju biti povezani sa eksternim uticajima na to područje“ (Murdoch *et al.* 2003: 5).

Iz svega ovoga sledi da različiti lokalni interesi, potrebe i praksa, kao i interakcija sa spoljnim (drugim lokalnim, regionalnim, nacionalnim) moraju biti u centru interesovanja, ukoliko želimo da razumemo razvoj u određenom ruralnom području. Mogli bi zaključiti da ideja *kolektivnog delanja* (Ray 2000a), zajedno sa analizom aktera, njihovih potreba i praksi, zapravo otkriva *da endogeni elementi razvoja zapravo u velikoj meri počivaju na količini socijalnog kapitala koji - pored ostalih formi kapitala - određena lokalna zajednica-teritorija poseduje*. Iz tih razloga uobičajena centralistička (*top down*) koncepcija, koja smatra ruralna područja objektom razvoja i „pasivnim primaocem opštih kretanja kapitala i radne snage“ (Murdoch *et al.* 2003: 11), je neadekvatna za objašnjavanje fenomena neravnomernog ruralnog razvoja. Time se još više učvršćuje potreba za interdisciplinarnim i, u tim okvirima, naročito sociološkim znanjima u teoriji i praksi ruralnog razvoja.

U vezi sa pojmom *neoendogenog* razvoja, možemo reći da on predstavlja kompromisno ili čak „hibridno“ (Lowe 2003) rešenje u diskusiji o egzogenom i(ili) endogenom razvoju. S obzirom na istaknute osobine oba modela i nemogućnost postojanja čistih modela, diskutabilno je da li ih je uopšte adekvatno posmatrati kao suprotstavljene ili kao modele koji se čak međusobno isključuju, odnosno, kako smatra Mardok (Murdoch 2000: 408) „u situaciji u kojoj je svaku vrstu razvoja teško dostići, pitanje je da li uopšte moramo da biramo između ovih koncepata koji bi činili isključive okvire razvojnog delanja“. Sinteza oba modela u neoendogenom konceptu

predstavlja i pokušaj da se naglasi nužnost teritorijalnosti u ruralnom razvoju, pre svega kroz uvažavanje lokalnih potreba, participaciju i postepenu decentralizaciju. To znači da lokalne/regionalne potrebe predstavljaju *polaznu tačku* za razvojne aktivnosti; participacija obuhvata mnoštvo (lokalnih i spoljnih) aktera i mreža odnosa, ali i odgovornosti, koje opet latentno mogu da vode ka većoj koheziji, solidarnosti, razvoju identiteta i podizanju svih vrsta kapaciteta na lokalnom i regionalnom nivou. Egzogeno aktiviranje lokalne dinamike i potencijala, kao i saradnja sa egzogenim akterima, finansijskim i drugim ustanovama, u najvećem broju slučajeva *predstavlja nerazdvojni segment ruralnog razvoja*. Sa stanovišta neoendogenog modela, razvoj zasnovan na lokalnim resursima i participaciji može se animirati iz tri pravca: u okviru lokalnog područja, sa intermedijalnog (srednjeg) nivoa i odozgo - sa globalnog nivoa (Lowe 2003). To mogu biti, na primer, domaćinstva/gazdinstva, lokalne organizacije, udruženja, zadruga, privatna preduzeća, neformalne mreže; lokalna partnerstva, lokalna vlast, lokalne elite, regionalne razvojne agencije, NVO, nacionalne i internacionalne kompanije, javne agencije i institucije, masovni mediji itd.

Upravo zbog svih pomenutih osobina, ruralni razvoj predstavlja važan *politički koncept* svakog globalnog društva. Politička strana ruralnog razvoja ogleđa se - između ostalog - i u tome što je u analizi nemoguće zanemariti odnose moći, različitost interesa i postojećih struktura, institucija i organizacija, odnosa egzogenih i endogenih uticaja na sveukupni regionalni i lokalni razvoj, odnosno, pitanja demokratske decentralizacije društva, kao jednog od preduslova ravnog regionalnog razvoja. Danas ruralni razvoj u Evropskoj uniji praktično i dalje predstavlja pokušaj otklona od sektorske (agrarne) politike, odnosno, borbu za finansijska sredstva koja su tradicionalno pripadala poljoprivredi⁶³, a danas se sve više (putem drugog stuba ZAP i Evropskog fonda za ruralni razvoj-ERDF) usmeravaju ka ruralnom razvoju, teritorijalnoj i regionalnoj politici. Šakšmit (Shucksmith 2010: 3) ističe da je „pojam ruralnog razvoja danas postao mesto simboličke i materijalne borbe između agrarnih i drugih interesa“.

⁶³ Farmerska zajednica u Evropi je sumnjičava i zabrinuta zbog programa ruralnog razvoja, ne zbog toga što se osećaju izopštenim iz ovih programa ili što ne participiraju u njima, već zbog toga što ih često doživljavaju kao odliv sredstava koja su njima (poljoprivredi) namenjena (Shortall 2008: 454; Scott 2004).

Analiza stanovišta nekoliko relevantnih autora, u vezi sa evolucijom ideja u teoriji i politici ruralnog razvoja, pokazuje istorijsko kretanje od egzogenosti (modernizacije, sektorskog pristupa, centralizacije) do koncepta endogenosti, odnosno, kombinacije oba pristupa u tzv. *neoendogenom modelu*. Akcenat na endogenosti praktično nastaje kao reakcija na pitanja održivosti, neravnomernosti u razvoju, zavisnosti i ranjivosti ruralnih područja, koja su decenijama bila izložena centralističkim merama i politikama. Zato je važno da se ekonomske i ostale aktivnosti reorijentišu na rekonstrukciju ruralnih područja putem valorizacije i korišćenja lokalnih resursa – materijalnih, ljudskih i duhovnih – sa ciljem održivog razvoja i zadržavanja benefita u okviru „lokala“, a koje se najbolje postiže razvojem lokalnog preduzetništva i dinamike svake vrste.

Ruralni razvoj treba da se fokusira na kapacitete određenog prostora, potrebe i perspektive lokalnog stanovništva, pri čemu ovakvi razvojni modeli sadrže i *etičku - vrednosnu dimenziju*, naglašavajući proces *participacije* lokalne populacije u dizajniranju i implementaciji mera i aktivnosti i putem inkorporiranja kulturnih, ekoloških i lokalnih vrednosti u okvire razvojnih aktivnosti-intervencija. Ovakvi principi nude perspektivu lokalnih zajednica, koje bi imale veći uticaj na razvoj, reorijetišući ga upravo oko lokalnih specifičnih resursa i kreiranja struktura, u cilju pokretanja lokalnog razvoja nakon inicijalne intervencije koja može da bude sa strane (vidi, Ray 2006b).

Participativni razvojni, istraživački i obrazovni pristupi nastaju kao reakcija na probleme društvene, političke i ekonomske nejednakosti, naročito ruralne populacije. Ovim pristupima u razvojnoj praksi, ali i istraživanjima i obrazovanju, ističe se značaj aktivnog učešća lokalne populacije, naročito marginalizovanih grupa, što dovodi do boljih rešenja, kvalitetnijih istraživačkih podataka i saznanja o lokalnim problemima, ali i do veće održivosti rešenja, motivacije i odgovornosti onih kojih se rešenja direktno tiču. Na taj način, ističe se značaj lokalnih, tradicionalnih znanja i umeća, potreba i interesa lokalne populacije, što suštinski upućuje na vrednosnu pristrasnost u „političkom, epistemološkom i organizacionom smislu“ (Pradip 1994: 54) u korist legitimizacije: 1. lokalnih znanja, običaja i kulturnih obrazaca (kulturne različitosti i identiteta), 2. lokalnih potreba i interesa i 3. promene stanja nejednakosti u korist marginalizovane lokalne populacije. Pradip smatra da je participacija kao koncept „vratila u raspravu prednost prakse koja je nastala u narodu, kao odraz njegovih aspiracija i potreba, nad onom koja mu je nametnuta od strane drugih. To je omogućilo

ljudima da postanu učesnici u svom sopstvenom razvoju, a ne samo objekti u tehnološkim procesima. U tome je njena snaga” (Pradip 1994: 49).

Ipak, iako deluje veoma primamljivo, treba napomenuti da je (danas veoma popularna) sama filozofija participacije i participativnih pristupa u istraživanju i praksi ruralnog razvoja ipak naišla na određene kritike, koje dovode u pitanje ne toliko ideju participacije, već njenu nužnost u svim oblicima razvojne, istraživačke ili obrazovne komunikacije. Kritike su usmerene na to da li se participacijom prevazilaze i zaobilaze postojeći legitimni procesi donošenja odluka (koji takođe mogu da budu funkcionalni i demokratski), da li se na taj i druge načine otvara prostor za manipulaciju onih koji primenjuju i zagovaraju participativnu filozofiju i da li dinamika grupe može da vodi ka „tiraniji grupe” i grupnoj legitimaciji „participativnih” odluka koje ustvari mogu da predstavljaju interese onih koji su već moćni. Istovremeno, na metodološkom planu, kritikuje se sve veća dominacija participativnih metoda (istraživačkih, razvojnih, obrazovnih) nad već postojećim metodama koje takođe imaju svoj legitimitet. Kritike se razvijaju u još nekoliko pravaca, ali ovom temom ne možemo dublje da se bavimo (vidi šire, npr. Cooke and Kothary 2001)

Selener navodi sledeći stav o ulozi sociologije i društvenoj nejednakosti: „tehnokratske metode povećanja produktivnosti u našim selima ne mogu da prenesu sredstva povećane produktivnosti siromašnoj, seoskoj većini. Zato, u našoj potrazi za ključem razvoja sela sve više ostavljamo po strani tradicionalne ekonomiste i tehnokrate i okrećemo se sociolozima. Tu se susrećemo sa paradoksalnom situacijom: profesionalni sociolozi su vrlo vešti u opisivanju društvene strukture, u merenju potencijala za promene, u dijagnozi muških/ženskih uloga itd.... Međutim sva ova sociološka praksa nam se čini beskorisnom kada se radi o obezbeđivanju jednakosti u odnosima moći“ (navedeno prema, Selener 1997: 11).

Sociološki posmatrano, veoma je važan odnos između struktura i interakcija (procesa), koje se odvijaju u lokalnim seoskim zajednicama. Analiza ovih procesa, naročito sa pomenutog stanovišta analize aktera, kao i društvenih mreža i socijalnog kapitala u ruralnim područjima, korisna je za razumevanje mikrosocioloških fenomena na nivou lokalnih seoskih zajednica. U ovom kontekstu, poznati nemački sociolog sela, Ulrich Plank (Ulrich Planck), istakao bi da razvoj i obnovu sela treba posmatrati kao skup mera radi *poboljšanja funkcionalnosti nekog socijalnog sistema*: „Za projekte razvoja i obnove sela ništa ne sme biti važnije od otkrivanja motiva

i sistema vrednosti koji usmeravaju delanje, kao i interese i stavove stanovnika. Značajan doprinos sociologa može da se sastoji u tome da se otkriju svi razlozi na koje se lokalno stanovništvo oslanja, a koji u seoskom društvu i kulturi protivreče inovacijama i promenama. Ograničavajući faktori mogu da budu ukorenjeni u tradiciji, ideologiji, strahu od rizika, navikama, ekonomskim problemima, socijalnom pritisku, nedostatku informacija, određenim vrednosnim predstavama...nužno je prevesti nesociološki otkrivene probleme i postavljene ciljeve u sociološka pitanja... Estetika sela se može prepustiti arhitektama. Ono što sociologe zanima je funkcionalnost sela kao zajednice“ (Planck 1986: 63, 91, 97).

Pristup problemu sa stanovišta analize aktera i njihovog delanja, predstavlja kritiku pretpostavki modernizacijske paradigme (naročito u poljoprivredi), koja je pretpostavljala da će modernizacija u poljoprivredi voditi ka uniformnom načinu poljoprivredne proizvodnje, odvojenom od specifičnosti lokalnih sredina, kao i to da će tržište i tehnologije⁶⁴ determinisati oblik, sadržaj, smer i dinamiku razvoja poljoprivrede (Wiskerke 2004: 46, 48). Na bazi sličnih pretpostavki, koje zastupa pristup sa stanovišta analize aktera, razvijen je i pristup analize gazdinstava sa stanovišta različitih načina (stilova) poljoprivredne proizvodnje (van der Pleg) (engl. *farming styles*), s obzirom na to da poljoprivreda i njena multifunkcionalnost gotovo uvek predstavljaju referentan (naravno ne i jedini) okvir i faktor u ruralnom razvoju. Stalna potreba za tehničko-tehnološkim napretkom i efikasnijim modelima društvene organizacije – koji se po pravilu mnogo sporije i teže usvajaju - sa sobom nosi opasnost grubog raskida sa tradicijom, a time i mogućeg ugrožavanja identiteta onih koji se modernizuju, ukoliko je ta modernizacija nepromišljena sa stanovišta manifestnih i latentnih posledica po određeno društvo. Problem je još složeniji ukoliko se planirane društvene promene i razvoj ne „demistifikuju“ i ukoliko se ne shvati da od razvoja, a time i ruralnog razvoja, ne možemo očekivati da bude jednostavan, linearan, planiran/predvidljiv, bez sukoba interesa različitih aktera, različitih institucionalnih nivoa, formalnih i neformalnih grupa i tome slično. Posmatrano na nivou širem od modernizacije poljoprivrede, modernizacija koja sa sobom nosi efikasnu društvenu organizaciju i tehničko-tehnološki napredak stvara kod ljudi

⁶⁴ „Tehnologija je rukovodeći (engl. *ordering*) princip. Ona je eksplicitan jezik i određuje uslove pod kojim treba da se primeni. Ona je takođe eksplicitna u vezi sa ciljevima, u okviru kojih njena upotreba treba da bude usmerena“ (Benvenuti, citirano prema, Wiskerke 2004: 46).

uverenja o potpunoj kontroli sopstvene sudbine, pri čemu trijumf tehnike i dominacija korisnog i praktičnog znanja brišu iz vidokruga pitanje smisla i svrhovitosti takvog ustrojstva sveta (Tripković 2009: 27).

Posmatrano na opštijem nivou, koncepti u vezi sa neoendogenim razvojem pokazuju trend orijentacije ka idejama bliskim „interpretativnoj sociologiji“, jer smeraju ka nekim od elemenata *razumevanja interakcije* različitih *aktera* u *procesu* ruralnog razvoja. Interpretativna sociologija, kao zajednički imenitelj nekoliko sličnih teorijskih pravaca: od biheviorizma, preko simboličkog interakcionizma, fenomenologije i etnometodologije, svoje korene ima u Veberovskoj tradiciji razumevajuće sociologije i elementima značenja, tumačenja i razumevanja, interakcije. Otklon od strukturalističkih tumačenja očituje se u idejama „demitologizacije i dekonstrukcije“ planiranih intervencija, kao i potrebi za razumevanjem interakcija na nivou lokalnih seoskih zajednica, koje delom predstavljaju refleksiju postojećih struktura, a delom kvalitativno novu posledicu interakcija i tumačenja značenja na lokalnom nivou. Ideja da „svaka intervencija prolazi kroz određene kulturne filtere“, ukazuje na potrebu analize aktera i kolektivnog delanja i značenja koje lokalna populacija pridaje projektima razvoja u kojima učestvuje. Za razliku od kritika koje su upućivane interpretativnoj sociologiji (vidi npr. Spasić 1998: 21-23), ovde se ističe potreba razumevanja kolektivnog delanja na lokalnom nivou (ili širim, regionalnim, okvirima), ali i potreba uvažavanja odnosa moći među različitim akterima, pitanja kontrole i definisanja okvira koje nameće institucionalna i hijerarhijska društvena struktura. Ova se pitanja pokreću zbog toga što se strukturalističke pozicije, koje ljudsko delanje i procese posmatraju kao odraz struktura i organizacija, pokazuju nedovoljnim za suštinsko razumevanje i objašnjenje interakcija na lokalnom nivou, a koje mogu da budu od velikog značaja za postizanje željenih društvenih promena.

S druge strane, evolucija ovakvih ideja u ruralnom razvoju u skladu je sa dostignutim demokratskim razvojem modernih društava i implicira potrebu veće participacije ljudi i uvažavanja njihovih potreba, odnosno, njihovo učešće kao subjekata, a ne objekata razvoja. Ovo je još više izraženo na nivou lokalnih seoskih zajednica, koje zbog određenih karakteristika (sličnih zajedničkih imenitelja) možemo posmatrati kao društva u malom („seljačka društva“ – Mendras), pri čemu je ovo još više izraženo u konceptu teritorijalnog ruralnog razvoja, koji se sve više nameće kao prilično dominantan princip u teoriji i politici ruralnog razvoja. Ovako posmatrano,

nameće se i pitanje adekvatnog razumevanja društvenog prostora, omeđenog specifičnim društvenim mrežama i odnosima, kao značajnim faktorom u razvoju ruralnih sredina. Istovremeno, teritorijalni pristup metodološki sužava okvire za analizu ekonomskog, političkog, ekološkog, socijalnog i drugih tipova kapitala, u određenom geografskom, ali i društvenom prostoru.

Pomenute *specifičnosti lokalne društvene dinamike, participacije, društvenih mreža, interakcije i socijalnog kapitala*, sociološki su veoma važne i njima ćemo se baviti u poslednjem delu, koji je orijentisan na „mikrosociologiju“ ruralnog razvoja. Problematika endogenosti i egzogenosti predstavlja opšte teorijske (makro) okvire za diskusiju o ruralnom razvoju. Analiza ovih teorijskih problema ukazala je istraživačima i praktičarima ruralnog razvoja na pitanja teritorijalnosti, regionalnog razvoja, decentralizacije i lokalne (samo)uprave koji predstavljaju mezo nivo, odnosno, nivo operacionalizacije analiziranih makro okvira ruralnog razvoja.

Teritorijalnost je okvir u kojem se ističu specifičnosti (potencijali) određenog područja i prostor (društveni prostor), u kojem mogu da se kombinuju multisektorske mere u skladu sa specifičnostima određenog ruralnog područja. Naglašavanje teritorijalnosti predstavlja i inicijaciju i posledicu diskursa o egzogenosti i endogenosti u ruralnom razvoju. Tako se u odgovoru na pitanje zašto neki regioni, lokaliteti, imaju bolju razvojnu dinamiku od drugih, krije čitav niz njihovih karakteristika, od kojih su neke posebno značajne. Transportna infrastruktura i povezanost sela i gradova često se navodi kao jedan od osnovnih preduslova za vitalnost ruralne ekonomije. Na taj način moguće je ubrzati tokove ljudi, robe i novca u prostoru, „približiti“ selo urbanoj populaciji, ali i približiti grad seoskoj. Ipak, infrastrukturna-transportna povezanost i dostupnost nije jedini preduslov razvoja: vrlo je moguće da razvoj transportne infrastrukture, osim povezanosti, doprinese i lakšem odlivu stanovništva iz sela u gradove (OECD 2003: 14), ukoliko u selima (ruralnim područjima u celini) ne postoje unutrašnji (endogeni) preduslovi za dinamičan razvoj.

Karakteristike određenih područja (teritorija) u smislu njihovog ljudskog, ekonomskog, prirodnog, fizičkog (izgrađenog), socijalnog, kulturnog, političkog i drugog kapitala, oblikovane su istorijskim specifičnostima, ljudima i karakterom njihovih društvenih veza i složenim odnosima i međuuticajima sela i grada. Najčešće je prisutan čitav niz elemenata u složenoj društvenoj stvarnosti svakog pojedinog ruralnog

područja i oni, u kontekstu prosperiteta određenog područja, po redu važnosti mogu da budu sledeći:⁶⁵

- veće ili manje prisustvo pojedinih tipova kapitala - pogodnosti i resursa (prirodnih ili nastali kao proizvod ljudske aktivnosti);
- transportna infrastruktura;
- specifično kulturno nasleđe i identitet;
- blizina urbanih središta;
- resursi koji mogu da se eksploatišu (npr. rudna bogatstva, vode, termalni izvori, šume...);
- lokalni lideri;
- duh preduzetništva u lokalnoj zajednici i regionu;
- lokalna (javno-privatna) partnerstva;
- postojanje kvalifikovane radne snage;
- postojanje kvalitetnih zemljišnih resursa;
- telekomunikaciona povezanost itd.

Ova obeležja praktično predstavljaju odgovore na pitanja koji su to pokretači socijalne i ekonomske aktivnosti u određenom regionu, koja su osnovna obeležja koja utiču na to da neki region bude razvijeniji od drugog, da li su pravci razvoja determinisani egzogenim (ekonomskim, socijalnim, političkim) ili endogenim faktorima (lokalna organizacija, partnerstva, participacija lokalnog stanovništva itd.), kakav je uticaj egzogenih politika na ove determinante i zašto su neke od politika (mera) manje ili više uspešne u pojedinim regionima.⁶⁶

⁶⁵ Navedeno prema rezultatima istraživanja izvedenog sa ekspertima za ruralni razvoj iz zemalja OECD-a, na temu najvažnijih faktora koji utiču na uspeh vodećih regiona u njihovim zemljama (šire, OECD 2003).

⁶⁶ Ovo je praktično bila ključna problematika pomenutog istraživanja sa ekspertima za ruralni razvoj zemalja OECD-a.

5. MEZO NIVO (REGIONALNOG) RURALNOG RAZVOJA

Sam pojam ruralnog, regionalnog ili lokalnog po sebi – pored ostalih obeležja – implicira izvesnu geografsku i(ili) teritorijalnu određenost ciljeva za bilo koju politiku razvoja (Šljukić i Janković 2015). U tom smislu, ovu problematiku posmatramo na nivou koji je niži od makro nivoa, iako se translacija ovih pitanja legitimno može izvesti kako u pravcu makro, tako i u pravcu mikro specifičnih pitanja.

U literaturi koja se bavi pitanjima razvoja, naročito regionalnog (ruralnog) razvoja, često se koristi pojam *lokalnog razvoja*. U suštini se pod pojmom lokalnog, obično podrazumevaju mnogo šire celine od onoga što bi se u srpskom jeziku podrazumevalo pod pojmom lokalne seoske zajednice ili sela, odnosno, pojmom mesne samouprave (mesne zajednice-sela), naspram lokalne samouprave (opštinske uprave koja obično obuhvata gradsko naselje i nekoliko seoskih naselja). S druge strane, moguća je upotreba pojma lokalnog baš u ovim okvirima (administrativno omeđenim granicama) (Šljukić i Janković 2015: 258). U kontekstu lokalnog ruralnog razvoja i pitanja „koliko „lokalnog“ je „lokalno“?“, Mosli (Moseley 2003: 8) upućuje na činjenicu da odgovor na to pitanje „značajno zavisi od niza lokalnih karakteristika, poput gustine naseljenosti, postojećih resursa i administrativne strukture itd. Osnovno značenje, u stvari, upućuje na to da lokalno područje mora da bude dovoljno malo da se održi smisao i identitet prostora, volja lokalne populacije da se angažuje i mogućnost stvarne integracije individualnih inicijativa, ali istovremeno da bude dovoljno veliko da može da sebi priušti određenu ekonomiju obima u upravljanju i pružanju usluga, kao i dostupnost dovoljnog asortimana i kvaliteta stručnosti“. Problem određenja lokalne seoske zajednice kod nas isticao je još Vojin Milić, navodeći da lokalna zajednica podrazumeva specifičnost (društvenog) prostora u kojem se mogu naći određeni društveni oblici, društvene ustanove i organizacije, aktivnosti i neposredni društveni odnosi, specifičan (zajednički) identitet i tome slično (vidi, Milić 1957).

Bilo da se radi o lokalnom, regionalnom ili nekom višem nivou, sistematičan pristup nameće potrebu integralnog posmatranja svih pojedinih aspekata (potencijala) razvoja nekog područja: ekonomskog, socio-kulturnog, političko-institucionalnog, ekološkog, i samih područja u

okvirima karakteristika svakog globalnog društva. Teritorijalni fokus, bez obzira o kojem se nivou analize radi, služi kao dopuna (multi)sektorskoj politici razvoja i u svojim implicitnim elementima, ima za cilj da se na izvestan način izbegne generalizovanje u vezi ruralnih područja, s obzirom na heterogenost po pitanju njihovih karakteristika, potreba, problema-ograničenja i potencijala za razvoj (Janković i Novakov 2019: 112). Značaj „lokalnog“ ruralnog razvoja najavljen je već krajem osamdesetih godina, u dokumentu Evropske komisije *The future of rural society*, kojim je ukazano na potrebu eksterne podrške (politike ruralnog razvoja) endogenim potencijalima ruralnih područja. Evropska politika ruralnog razvoja odavno ističe da:

„lokalni ruralni razvoj ne znači prosto sprovođenje određenih mera. On znači da se maksimalno iskoriste sve prednosti koje poseduje određeno ruralno područje: lepota prostora i pejzaža, visoko kvalitetni poljoprivredni i šumarski proizvodi specifični za to područje, gastronomski specijaliteti, kulturna i zanatska tradicija, arhitektonsko i umetničko nasleđe, inovativne ideje, raspoloživost radne snage, industrije i usluga koje već postoje... sve to da se iskoristi sa regionalnim kapitalom i ljudskim resursima, sa idejom da ono što nedostaje u smislu kapitala i koordinacije, konsultantskih usluga i usluga planiranja bude pruženo kao eksterna pomoć ovim područjima“. (EU Communities 1988: 48)

Endogeni potencijali i lokalni-teritorijalni koncept u ruralnom razvoju, u politici Evropske unije, predstavljali su korak napred u shvatanju da agrarna politika (zajedno sa drugim - obično razdvojenim i često nekoordiniranim - sektorskim merama), koja je dominirala ruralnom politikom, u različitim ruralnim područjima nije dala jednake rezultate po pitanju smanjivanja siromaštva i nejednakosti. Na taj način pojavilo se ključno pitanje razmatranja razloga zbog kojih neke planirane društvene promene i projekti ne doprinose razvoju pojedinih područja. Mogli bismo reći da se time uočila kompleksnost pitanja ruralnog razvoja u sociološkom smislu i to, pre svega, na nivou planiranja i razumevanja ruralnog razvoja kao *procesa*. Ova kompleksnost razotrivena je otvaranjem pitanja društvenih mreža, interakcija, odnosa moći aktera i institucija, participacije, lokalnih resursa i znanja/umeća, kapitala kojim ruralna područja različito raspolazu i možda još važnije, različito koriste u pravcu sopstvenog razvoja. Louv i brojni drugi autori ovo ističu u sledećem stavu:

„Ukoliko prihvatimo da ruralni razvoj mora biti posmatran kao mešavina mreža u kojima su resursi mobilizovani, identiteti fiksirani i odnosi moći konsolidovani, onda ćemo možda biti sposobni da nastavimo dalje, predlažući „makro“ okvire za

ruralni razvoj koji ostaje u liniji ove kompleksnosti mreža, a koje prouzrokuju šire obrasce društvenih promena. Za one koji nastoje da promovišu ruralni razvoj, vredno je pokušati da se razumeju razvojne strategije koje imaju najviše izgleda za uspeh. U okviru njih, verovatno će se raspoznati mešavina lokalnih i van-lokalnih elemenata“. (Lowe *et al.* 1995: 103)

Teritorijalni pristup ruralnom razvoju interesantan je i sa stanovišta određenog *identiteta*, koji je obično kontekstualan i konstruisan različitim faktorima i od strane različitih društvenih grupa i ustanova. Pitanje posedovanja i konstrukcije ruralnog identiteta je složeno i tu se radi o najmanje tri aspekta (Haartsen, Groote and Huigen 2000): 1. socio-ekonomske funkcije koje određeno ruralno područje ima, uključujući i položaj u širem prostornom i geografskom kontekstu, 2. vizuelno-morfološki aspekti ruralnih područja (prirodna okolina, životinjski svet, poljoprivreda, fizička infrastruktura...) i 3. socio-kulturni aspekti koji uključuju (tradicionalne) norme i vrednosti.⁶⁷ Identitet i teritorijalnost otkrivaju vezu sa opštim pristupom u odnosu na ruralna područja: ukoliko se polazi sa ovih aspekata, *onda se karakteristike ruralnih područja uzimaju kao polazna tačka, kao specifičan lokalni ili regionalni kvalitet, koji se analizira sa stanovišta razvojnih mogućnosti.*

Nasuprot ovom je tradicionalni pristup ruralnim područjima, kao nečemu što još nije postalo grad, kao područjima koja čekaju na prelivanje modernizacijskih dostignuća iz urbanih centara, kao područja koja su objekti, a ne subjekti razvoja. Obeležja ovakve politike u direktnoj su vezi sa sektorskom politikom, potrebom infrastrukturnog povezivanja ruralnih područja sa narastajućim urbanim centrima, potrebom povećanja produktivnosti, ponajviše u sektoru agrara, obezbeđivanju donekle funkcionalnog sistema javnih i drugih uslužnih delatnosti u ruralnim područjima i tome slično. Ove mere su najčešće podržavane i olakšicama u poreskoj i drugoj politici, kojima je imala za cilj da doprinese relokaciji preduzeća i privlačenju investicija u ruralna područja.⁶⁸

⁶⁷ Šire o problematiki ruralnih identiteta, Haartsen, Groote and Huigen 2000.

⁶⁸ U određenom društveno-ekonomskom i političkom kontekstu ruralnog razvoja, ovo su, naravno, legitimne mere, usmerene na povećanje poljoprivredne proizvodnje, njene intenzivnosti i produktivnosti, infrastrukturne povezanosti i komunalne i institucionalne „opremljenosti“ ruralnih područja. S obzirom na nerazvijenost i heterogenost ruralnih područja, kao i nedovoljnu konkurentnost i razvijenost agrara u Srbiji, ovakve mere su u politici načelno prisutne i svakako bi ih trebalo sve više očekivati u nacionalnoj (agrarnoj i ruralnoj) politici, sa napomenom da one *mogu i treba da se kombinuju* sa merama i aktivnostima, u skladu sa konceptima regionalnog (teritorijalnog) ruralnog razvoja.

Međutim, diskusija o „lokalnosti“ nameće potrebu da se istakne jedna vrsta problema, koja se potencijalno krije u ovakvim okvirima zaključivanja. *Lokalni razvoj*, oličan u upravljanju na nivou, kako lokalnih, tako i regionalnih (samo)uprava, *može se ostvarivati samo ukoliko postoje preduslovi i resursi koji će biti sposobni da aktiviraju i koriste postojeće potencijale nekog područja*. Ovi resursi/kapaciteti lokalnih samouprava mogu da se analiziraju na nekoliko nivoa (Healey *et al.* 2003, prema Shucksmith 2010: 7):

- resursi znanja (intelektualni kapital; lokalno i ekspertsko znanje)
- relacioni resursi (poverenje i socijalno razumevanje izgrađeno kroz interakciju)
- sposobnosti za mobilizaciju (kapacitet da se dela kolektivno).⁶⁹

U nedostatku institucionalnog razvoja čitavog društva, kapaciteta lokalne administracije i nedostatku institucionalne arhitekture, zainteresovanih aktera, znanja, socijalnog kapitala i sl., mnogi potencijali možda neće biti ni otkriveni niti aktivirani. Long i Pleg ističu sledeće:

„(...) iako je smisao ideje „lokalnosti“ prilično de-aktiviran i de-konstruisan u toke epohe modernizacije, a odnedavno iznova rekonstituisan... lokalnost kao takva ne sadrži nikakvu garanciju za uspeh razvojnih aktivnosti. Štaviše, mogli bi se složiti sa tim da je endogeni razvoj mnogo češće blokiran, ne od strane globalnih, nego od strane samih lokalnih faktora“. (Long and van der Ploeg 1994: 6)

Ovaj stav je verovatno opravdan, ali sa napomenom da je razumevanje konteksta svake od pojedinih situacija nužan preduslov, posebno u smislu analize odnosa lokalne zajednice, ekonomskih institucija i organizacija (preduzeća) i države, odnosno pitanja ko postavlja referentne okvire i ciljeve razvoja, ko procenjuje i evaluira lokalne potencijale, kakva je priroda odnosa lokalnih i globalnih aktera i tome slično. Ukoliko „lokalnost“ posmatramo sa stanovišta njenih unutrašnjih odnosa, nužno je izbeći percepciju lokalnih seoskih zajednica u smislu njihovih *Gemeinschaft* karakteristika, jer bi bilo naivno zanemariti činjenicu da su mnoge aktivnosti često ograničene lokalnim karakteristikama, nepostojanjem ili

⁶⁹ U smislu empirijske analize ovih nivoa, pomenuti autori smatraju da je potrebno istraživati „kako su resursi znanja i relacioni resursi mobilisani; kako ovo utiče na referentne okvire i diskurse putem kojih su značenja kreirana i mobilisana; procese putem kojih je izvršena diseminacija značenja; i odnose između ovih diskursa i praksi putem kojih su ostvarene materijalne akcije“ (ibid.).

nefunkcionisanjem institucija, suprotstavljenim interesima lokalnih društvenih grupa, lokalnih ekonomskih grupa i institucija (farmeri, udruženja, trgovci, prehrambena industrija, nevladin sektor...) i lokalnih političkih grupacija (političke partije, nevladine organizacije i tome slično). U tom smislu, pretpostavka da postoji opšti lokalni konsenzus u vezi sa javnim interesima, kao i da ga je moguće lako postići, predstavlja zamku u zaključivanju, kao što i popularno pitanje „participacije“ može da maskira odnose moći koji putem „navodnih formi participacije“ mogu da dobiju još jači legitimitet.

Longova i Plegova napomena o „lokalnosti“, kao mogućoj značajnoj prepreci u ruralnom razvoju, u velikoj meri može da važi za Srbiju (šire o tome Janković i Novakov 2019: 64-94) u kojoj je *kapacitet* većine lokalnih samouprava da na sebe preuzmu odgovornosti za sopstveni razvoj prilično diskutabilan, a nivo socijalnog kapitala i participacije ruralnog stanovništva na izuzetno niskom nivou (o ovome će biti reči nešto kasnije).

U teritorijalnom smislu, ruralni regioni predstavljaju socio-ekonomske jedinice koje imaju svoje strukture i aktore (institucije, formalne i neformalne društvene grupe, potencijale i ograničenja za razvoj) i koje imaju relativno nisku gustinu stanovništva (kao *jedno od* statističkih obeležja ruralnosti) u manjim urbanim centrima i seoskim sredinama oko njih. Kao takvi, regioni u suštini, moraju da budu *plansko razvojne kategorije*, a ne (samo?) političko administrativne. Ovo podrazumeva da je potrebno uvažiti što je moguće više elemenata koji su relevantni i zajednički za postojanje regiona. Razvojni dispariteti i demografska slika Srbije (naročito ruralne Srbije), koju karakterišu migracije i demografski rast par ključnih urbanih centara, priliv stanovništva i stihijsko stvaranje prelaznih zona prigradskih naselja i demografska pasivnost i ispražnjenost ruralnih područja, navode da su ovi kriterijumi itekako važni u analizi mogućih pravaca i principa regionalizacije.

Region, kao razvojna kategorija, mora da pruži teritorijalni za sistematsko razvijanje mreže naselja, adekvatnu ekonomsku i prostornu preraspodelu privrednih kapaciteta, supsidijarnu raspodelu moći i vlasti, kao podršku lokalnim-regionalnim inicijativama, ali i odgovornosti za određene razvojne aktivnosti. Iako postoje regioni različitih veličina (kao uostalom i lokalne samouprave različitih veličina), region predstavlja optimalnu poziciju za integralno i održivo upravljanje socio-ekonomskim, demografskih, kulturnim i ekološkim razvojem određene teritorije i najbolji

kompromis između usitnjenih lokalnih inicijativa i „udaljenih“ globalnih nacionalnih planova razvoja. Regionalna pozicija pruža mogućnost integralnog razvoja ili bolje rečeno, najbolju poziciju *za mogućnost ostvarivanja sinergijskog efekta lokalnih razvojnih inicijativa, zajedno sa podrškom koju pruža sistem globalnih (nacionalnih) mera podrške razvoju*. Integralnost, kao princip, podrazumeva konstruktivno povezivanje na nivou interno percipiranih zajedničkih interesa, potreba i mogućnosti za razvoj, povezivanje na nivou međusobnih inicijativa i akcija (društvenog delovanja) i iskorišćavanje (ili izgradnju) socijalnog kapitala, održivo ekonomsko i ekološko upravljanje razvojem i „lokalnu“ efikasnu implementaciju, monitoring i evaluaciju realizacije željenih razvojnih ciljeva (Ibid. Str. 61).

Iskustva decentralizacije mnogih zemalja upućuju nas na čitav niz preduslova i fleksibilnih pristupa procesu *decentralizacije*, koji je dugoročan i društveno specifičan. Istovremeno, kao o jednom od preduslova, ali istovremeno i mogućem rezultatu procesa decentralizacije, možemo govoriti i o *regionima* i procesu *regionalizacije*. Regionalizacija je sa decentralizacijom usko povezan pojam, ali nije identičan, jer decentralizacija ne podrazumeva nužno regionalizaciju, već može imati i drugačije forme decentralizovane uprave (šire o pojmu i različitim aspektima decentralizacije, Janković i Novakov 2019: 61-94).

Veza regionalnog i ruralnog razvoja je prvenstveno sadržana u činjenici da svaki regionalni razvoj, u manjoj ili većoj meri, najčešće obuhvata i ruralna područja. Svaka politika razvoja i revitalizacije ruralnih područja, s druge strane, trebala bi biti uklopljena u regionalni kontekst, sa stanovišta resursa, potreba i mogućnosti za održivost razvojnih rešenja. Ukoliko se radi o izolovanim *projektima* i akcijama lokalnog karaktera u određenom ruralnom području, nakon određenog vremena može se postaviti pitanje njihove održivosti i (ili) komplementarnosti sa određenom strategijom ili prioritetima srednjoročnog ili dugoročnog razvoja određenog područja. Pored održivosti, može se razmatrati i pitanje mogućnosti unapređenja i proširivanja uspešnih razvojnih inicijativa. Ukoliko razvoj ruralnih područja nastoji da dobije veći značaj u okvirima regionalne politike, onda se nužno radi i o stimulaciji optimalnog, geografski (prostorno) izbalansiranog socio-ekonomskog razvoja. Mnoge zemlje, a naročito zemlje „u tranziciji“, suočene su sa problemom razvojnih dispariteta, često kao posledicom koncentracije ekonomskog rasta i razvoja

malog broja urbanih centara, nejednako raspoređenih u geografskom prostoru (Šljukić i Janković 2015: 268,269).

Sistematska stimulacija socio-ekonomskog razvoja, putem adekvatne mreže naselja i njihovih komplementarnih funkcija, predstavlja jedini način balansirano razvoja manjih urbanih centara, koji bi vršili pojedine funkcije u okviru određene teritorije. Na taj se način vrši i stimulacija socio-ekonomskog, *ali i demografskog razvoja i održanja njihovog ruralnog zaleđa*, koje na ovaj način ima mogućnosti za integraciju endogenih inicijativa u šire razvojne okvire (Janković i Novakov 2019: 63). Susret endogenih potencijala i inicijativa sa egzogenim merama podrške, omogućava da se ruralna područja razvijaju u skladu sa svojim mogućnostima i resursima, odnosno, da se uvaži specifičan društveni, ekonomski, ekološki i konačno, kulturno-istorijski kontekst razvoja. To znači da se sa stanovišta regionalnog razvoja „u lokalnu“, daje podrška onim ekonomskim aktivnostima koje su: 1. moguće (sa stanovišta postojećih resursa), 2. održive i 3. koje mogu da dovedu do stimulacije ostalih ekonomskih aktivnosti u području, 4. imaju niz ostalih razvojnih implikacija na šire područje (ibid.). U tom kontekstu Rauch, Bartels i Engel ističu da „*ruralni razvoj zahteva regionalni pristup*“ (Rauch, Bartels and Engel 2001: 1).

Regionalni pristup je, prema tome, spona između lokalnog razvoja i makro politike razvoja globalnog društva, jer omogućava bolju poziciju za dizajniranje, kako lokalnih, tako i globalnih strategija razvoja. Nacionalni – makro okviri – ponekad nisu dovoljno osetljivi na probleme i potencijale različitih ruralnih područja, dok lokalne (endogene) inicijative često nemaju dovoljno snage i mogućnosti integracije u šire razvojne kontekste. Ista grupa autora smatra da „pristupi regionalnog razvoja ne mogu biti uspešni ukoliko makro uslovi ne obezbede pravi tip podsticaja i ukoliko ne postoje dobre sektorske politike. Ali: ukoliko odgovarajući institucionalni aranžmani ili uslužni sistemi nisu dizajnirani kroz regionalne programe, većini ljudi, a pogotovo siromašnijem delu, će biti teško da strateški iskoriste podsticaje i veći prostor za manevrisanje, stvoren poboljšanim makro političkim okvirnim uslovima. Ukoliko na regionalnom nivou ne postoje mehanizmi za vertikalnu i horizontalnu koordinaciju, sektorski programi mogu biti neupešni u tome da pomognu ljudima na terenu“ (Rauch, Bartels and Engel 2001: 21).

Brojni autori (Rauch, Bartels and Engel 2001; de Janvry and Sadoulet 2007; Terluin, Post and Sjöström 1999; Murdoch *et al.* 2003; EU Lider inicijativa i drugi), sa stanovišta teritorijalnog pristupa u ruralnom razvoju, naglašavaju kako brojnost aspekata i aktera u ovakvom pristupu, tako i heterogenost ruralnih područja o kojima treba voditi računa i koja zahtevaju diferenciran pristup u politici, ali i akademskom (naučno-istraživačkom) pristupu problematici ruralnog razvoja. Razvijene zemlje Evropske unije i dalje snažno podržavaju svoje poljoprivredne sisteme pod okriljem ZAP, ali sve više razvijaju politiku ruralnog razvoja koja je od tzv. Zelenog papira i Mek Šerijeve reforme, preko Kork deklaracije i Agende 2000, postala drugi stub ZAP. Usmerenost na zapošljavanje, konkurentnost i inovacije u ruralnim područjima, praktično su konceptijski opredelili politiku ruralnog razvoja u EU, u smislu orijentacije „od egzogenih ka endogenim modelima, produktivizma ka postproduktivizmu (multifunkcionalnosti), sektorske ka prostoraj-teritorijalnoj obuhvatnosti i od centralizovanog ka decentralizovanom rukovođenju“ (Terluin 2001, prema Bogdanov 2007: 46).

Razvijene zemlje EU su, uz pomoć relativno stabilne agrarne politike i podrške poljoprivredi, došle do stanja postepenog prevazilaženja produktivizma i isključive sektorske podrške ruralnim područjima, kao i do potrebe za diferenciranom regionalnom i teritorijalnom politikom u ruralnom razvoju. Snažno orijentisana tržišna poljoprivreda je, u uslovima hiperprodukcije hrane, dovela do drastičnog smanjenja broja farmera u ukupnoj populaciji (i otvorila problem zapošljavanja ovog stanovništva), ali i do ekoloških zagađenja, kao propratne posledice ovakve industrijalizovane poljoprivrede. Stavovi o „*ruralnom koje više nije u monopolu farmera*“ (van der Pleg), „*opadanju dominacije poljoprivrede*“ (Mardok i dr.), „*opadanju poljoprivredne hegemonije u ruralnim područjima*“ (Marsden) i tome slično, otkrivaju problematiku heterogenosti ruralnih područja, po pitanju njihove veze sa poljoprivredom i potrebu za regionalno osetljivijom i diferenciranijom ruralnom politikom. Centralizovana sektorska politika, uglavnom pod patronatom ministarstava za poljoprivredu, između ostalog, polako „popušta“ pred brojnim zainteresovanim akterima unutar i van ruralnih područja, ekološkim aktivistima, regionalnim razvojnim centrima, regionalnim vlastima, nevladinim organizacijama, lokalnim samoupravama. Konsekvence ovoga znače da se „pojavljuju drugačiji politički odnosi u ruralnim područjima“, jer neki od ovih aktera mogu da koriste različite inicijative (npr. Lider inicijative) i moćne fondove Evropske unije, poput strukturnih fondova i time „imaju značajniju ulogu u dizajniranju i

implementaciji razvojnih šema“ (Murdoch *et al.* 2003: 60). Na taj način se „prostorna diferencijacija i diferencijacija politika međusobno pojačavaju u ruralnim područjima“ (ibid. str. 61).

Ovo istovremeno znači da je, u novim uslovima, u cilju regionalnog ruralnog razvoja od velike važnosti da se prilagode (transformišu) postojeće i izgrade (nove) institucije, jačaju njihovi sveukupni kapaciteti, odgovornost i efikasnost. Adekvatna „*institucionalna arhitektura*“ omogućava uspešno društveno delanje lokalne populacije, u cilju ostvarivanja sopstvenih razvojnih interesa, u *koordinaciji* sa „eksternim“ institucijama i akterima. Uspešnost se ovde u prvom redu odnosi na uspešnu *artikulaciju*, zatim *promociju* i konačno, *delanje* zarad ostvarivanja kolektivnih interesa određene teritorije-regiona (Janković i Novakov 2019: 65). Ovo delanje, stoga, trebalo bi da je u skladu sa potencijalima za razvoj, koji od komparativnih, prerastaju u konkurentske, bilo da se radi o ekonomskim, socio-kulturnim ili ekološkim aspektima, jer, npr. „upravljanje životnom sredinom ima vrlo očiglednu teritorijalnu dimenziju“ (de Janvry and Sadoulet 2007: 18). Pomenuta institucionalna arhitektura u najužoj je vezi sa mogućnošću regionalnih i lokalnih institucija da delaju u skladu sa interesima populacije koju zastupaju, odnosno, u vezi sa političkom dimenzijom teritorijalnog razvoja. Pojedini autori *institucionalnu razvijenost eksplicitno ističu u definisanju teritorijalnog razvoja*:

„teritorijalni ruralni razvoj definišemo kao proces usko povezane proizvodne transformacije i institucionalne promene ruralnih teritorija, čiji je cilj smanjivanje siromaštva i nejednakosti. Iz ove definicije proizilazi da teritorijalni ruralni razvoj istovremeno počiva na njegova dva stuba: proizvodna transformacija i institucionalne promene... Upravo kroz institucionalni razvoj, geografski prostor postaje „teritorija“ koja se razumeva kao ruralni prostor sa svojim identitetom i međusobno usaglašenim razvojnim projektom čime je ona, prema tome, socijalna konstrukcija“. (Schejtman and Berdegú 2008: 21, 22)

Drugi autori (Rauch, Bartels and Engel 2001), pored institucionalne (političke) i ekonomske dimenzije, s pravom ističu socijalnu i ekološku dimenziju teritorijalnog (u ovom slučaju regionalnog) razvoja, koji je orijentisan na *ljude i smanjivanje nejednakosti i siromaštva*.

Društveno-politički i ekonomski kontekst razvijenih evropskih zemalja, u kojima se sve više akcentira teritorijalni-regionalni pristup u ruralnom razvoju, znači nove vrste horizontalnih i vertikalnih integracija i mreža odnosa i nužnost analize uticaja endogenih i egzogenih faktora, veza i

interakcija u okviru regionalnog razvoja, iz razloga što „politika ruralnog razvoja mora da prilagodi realnosti eksternih i internih regulativnih veza“ (Marsden 1998: 116). „Ruralno restruktuiranje“, bilo ono u vezi sa poljoprivredom (zahtevi gradskog, nacionalnog i širih tržišta) ili nepoljoprivrednog karaktera (ostale funkcije ruralnog prostora) „mora da obrati više pažnje na kombinacije lokalnih i ne-lokalnih procesa koji zajedno utiču na ruralna područja i da procenjuje kako oni oblikuju različite ruralne prostore“ (ibid. str. 109). U naglašavanju ovih momenata, Marsden čak eksplicitno iznosi sledeću tvrdnju:

„i pored aktuelne retorike o povećanju participacije lokalnog stanovništva i njihove moći, zapravo eksterni akteri i njihov uticaj kreiraju potrebe za ruralnim resursima. Ruralni razvoj se sve više oslanja na uslove i zahteve koji su kreirani van njegovih (ruralnih) geografskih granica“ (Marsden 1998:115).

Time se, čini se, definitivno ograničava ideja čistog endogenog razvoja i naglašava potreba za „neoendogenim“ pristupima.

Za pojašnjenje ruralnog razvoja, smeštenog u koncept teritorijalnosti – kao lokalnog i(ili) regionalnog ruralnog razvoja, značajno je prethodno pojasniti već pominjani pojam *governance*. Ovaj pojam je prilično teško prilagoditi srpskom jeziku. On se izvodi iz pojma *government*, koji upućuje na termine vlade, države, uprave. U teoriji, ovaj pojam upućuje na „tradicionalne formalne institucionalne strukture i mesta donošenja odluka u modernoj državi“ (Stoker 1997, prema Marsden and Murdoch 1998: 1). S druge strane, u društvenoj teoriji koja raspravlja o pitanjima ruralnog (ali i urbanog) razvoja, pojam *governance* usmerava pažnju na drugačije, „nove procese vladanja, upravljanja“, „distribuciju moći koja je istovremeno i interna i eksterna državi. Fokus je na međuzavisnosti vladinih i nevladinih uticaja u suočavanju sa ekonomskim i socijalnim zahtevima. *Governance* ukazuje na to kako vladine i nevladine organizacije rade zajedno“ (ibid.) Zbog težine prevođenja, uslovno ćemo, pod sadržajem ovog pojma, podrazumevati demokratsku lokalnu samoupravu, sa naznakom da je dimenzija *demokratičnosti* lokalne samouprave samo jedan od relevantnih elemenata u strukturi ovog pojma.

Governance prvenstveno upućuje na višedimenzionalni *proces upravljanja* kroz saradnju različitih aktera, vladinih i nevladinih organizacija, javno-privatnih partnerstava, uključujući brojne društvene mreže, interesne grupacije i državu koja se ponaša više kao „menadžer“, a ne isključivi „vlasnik“ ovog procesa. U svakom slučaju, radi se o fleksibilnom,

dinamičnom i inovativnom pristupu, nasuprot centralističkom upravljanju i prostoj aplikaciji (centralno planiranih) sektorskih mera. Dok je integralni ruralni razvoj podrazumevao da lokalna vlast, na lokalnom nivou, ima određenog uticaja na široki splet nacionalnih mera *time što vrši njihovu koordinaciju i prilagođavanje, governance* kvalitativno ide još dalje i podrazumeva princip *visokog stepena participacije lokalnih zajednica u procesu razvoja, kao i (kompetitivnog) učešća privatnog i civilnog sektora u lokalnoj ekonomiji i sistemu usluga*. Vuds napominje da *governance* podrazumeva redefinisanje uloge lokalne uprave, kao isključivog snabdevača i odgovornog aktera za sistem usluga, odnosno, da mnogi drugi akteri ravnopravno mogu da učestvuju u pružanju usluga lokalnom stanovništvu, pa čak i onih tradicionalno povezanih sa javnim-državnim sektorom (Woods 1998: 14, 15). Zigmunt Bauman smatra da upravo mogućnost ljudi da učestvuju u nečemu znači neku vrstu „izbora kao izraza praktikovanja slobode“, jer se „ljudi bune protiv svojih životnih uslova ili protiv pravila životne igre, mnogo manje zbog toga što im se ne dopada nova realnost koja je rezultat te promene, nego što to rade zbog načina na koji je to došlo – to jest, zbog toga što su ih dotle doveli, a da ih nisu pitali za mišljenje“ (Bauman 2009: 49).

Governance zapravo pretpostavlja nove načine upravljanja i razumevanje brojnih aktera, složenosti njihovih veza i međusobnih odnosa. Vuds smatra da se zapravo radi o „drugачijim odnosima naspram centralnih vlasti, u kojima izabrane lokalne vlasti pokušavaju da se pozicioniraju drugačije *vis-à-vis* države i centralnih vlasti; one nisu agent države, koji izvodi administrativne zadatke u ime države, već organizacija koja zajedno sa lokalnim stanovništvom stoji naspram države“ (Woods 1998: 15). Gudvin (Goodwin 1998: 5) *governance* stavlja u kontekst posledica neuspeha ekonomskog i društvenog razvoja, kako koncepta države blagostanja, tako i liberalne tržišne ekonomije i ne smatra ga običnim akademskim sinonimom za *government* - vladu, upravu. Pritom navodi sledeće elemente ove perspektive:

„*governance* ukazuje na:

1. složen skup institucija i aktera koji potiču od vlade/uprave, ali je takođe i prevazilaze;
2. nejasna razgraničenja i odgovornosti za rešavanje socijalnih i ekonomskih pitanja;

3. identifikaciju međuzavisnosti moći u odnosima između institucija i kolektivnog delanja;
4. autonomnu samoupravu mreža aktera;
5. prepoznavanje kapaciteta da se pojedine stvari urade, a da one ne zavise od moći vlade da upravlja ili koristi svoje nadležnosti. Vlada se posmatra kao sposobna da koristi nove instrumente radi upravljanja i (ruko)vođenja“. (Stoker 1996, prema Goodwin 1998: 8)

Autori De Žanvri i Sadule (de Janvry and Sadoulet 2005) veoma slične dimenzije ovog pristupa označavaju pojmom „*integral rural development*“, kojeg razlikuju od pojma „*integrated rural development*“, pri čemu prvi pojam (slično smislu pojma governance) ima kvalitativno i evoluciono drugačiju dimenziju od potonjeg. U srpskom jeziku možda bismo ovu distinkciju mogli prevesti kao integrisani, celoviti („integral“), naspram, odomaćenog pojma integralnog („integrated“) ruralnog razvoja⁷⁰, uz ogradu da ovaj prevod možda nije najprecizniji. Razlikovanje u odnosu na, kod nas odomaćeni pojam integralnog ruralnog razvoja (integrated rural development), jeste upravo iz razloga nedostataka i neuspeha ovog koncepta koji se, prema ovim autorima, ogleda u sledećim „lekcijama“, koje su naučene iz iskustva integralnog ruralnog razvoja:

- potreba za većim oslanjanjem na individualne i kolektivne inicijative siromašnog ruralnog stanovništva, a manje na državnu pomoć i „tutorstvo“,
- ostvarivanje njihove konkurentnosti u kontekstu tržišnih uslova, sa naglaskom da je ruralno mnogo šire od poljoprivrednog (multisektorski pristupi, ruralno urbane integracije, u smislu teritorijalne perspektive, pluriaktivnost),
- postavljanje ruralnog razvoja u kontekst podrške internacionalnih i makro politika,
- prepoznavanje heterogenosti uslova ruralnog siromaštva i teritorija,
- povećanje socijalnih davanja (zdravlje, obrazovanje, rodna pitanja) i njihove efikasnosti, zbog boljeg korišćenja budžetskih i privlačenja drugih sredstava. (Šire o tome, de Janvry and Sadoulet 2005)

Iz navedenih principa ove perspektive jasno je da je uloga države prisutnija u onoj meri, u kojoj civilno društvo i demokratsko institucionalno uređenje nisu razvijeni. Po pitanju mera i sektora razvoja, koncept „integracije“ u ruralnom razvoju nametnuo je ideju da je, uporedo sa

⁷⁰ Još jednom napominjemo realnu teškoću prevođenja ovih pojmova na srpski jezik, na kojem ne možemo da izrazimo osetljivu terminološku razliku, koja uz dodatno objašnjenje smisla određenog pojma u engleskom jeziku funkcioniše.

razvojem ekonomske (agrarne) politike za poljoprivredu, istovremeno od jednake važnosti integrisati sociokulturne, institucionalne, ekološke i druge dimenzije regionalnog i lokalnog razvoja. Istovremeno, ovakva široka integracija po pitanju ciljeva razvoja podrazumeva *razvoj resursa-kapaciteta lokalnih samouprava da adekvatno upravljaju sopstvenim razvojem*. Stepenu u kojem je to moguće zavisi od potencijala i upravljačkih kapaciteta na lokalnom-regionalnom nivou, zbog toga što su „mnogi projekti integralnog ruralnog razvoja sedamdesetih i osamdesetih godina upravo bili nedovoljno efikasni po pitanju smanjenja ruralnog siromaštva zato što nisu bili održivi, odnosno, isuviše su zavisili od oslanjanja na državnu pomoć koja je bila sve manja u procesima strukturalnog prilagođavanja i smanjenih državnih budžeta (de Janvry and Sadoulet 2005).

Evolucija od integralnog ruralnog razvoja, ka demokratskoj lokalnoj samoupravi (kao dimenziji onoga što se podrazumeva pod *governance*), *ogleda se u stepenu u kojem država zapravo može da se povuče iz manje ili više direktnog upravljanja procesima razvoja na lokalnom nivou*. Ovaj stav ne znači zahtev za izostankom bazične državne intervencije, u skladu sa nacionalnim ciljevima i strategijama razvoja, već u prvi plan ističe *umanjenu ulogu države u funkciji najvažnijeg faktora i mehanizma podrške razvoju*⁷¹ i razvoj civilnog sektora (civilnog društva), koji na sebe preuzima određene funkcije koje su tradicionalno pripadale državi.⁷² *Governance* zapravo implicira „procesu i tradicije koje determinišu kako društvo sobom upravlja i u kojoj meri je građanima priznat glas/uticaj na pitanja od javnog značaja i kako se donose odluke u vezi sa ovim pitanjima“ (prema, Marsden and Hines 2008: 31).

Teorija ruralnog razvoja u razvijenim evropskim zemljama, kroz nove načine upravljanja na regionalnom i lokalnom nivou, prevazilazi ne samo pitanje sektorskih i(ili) multisektorskih mera, pitanje teritorijalnosti i uloge lokalne zajednice u ruralnom razvoju, već stavlja akcenat na novo *poimanje horizontalnih i vertikalnih integracija unutar lokalne zajednice*, njenih formalnih i neformalnih institucija i struktura, *ali i integracije sa eksternim - regionalnim, nacionalnim i ostalim faktorima, institucijama,*

⁷¹ Tamo gde je to moguće i gde postoje takvi zahtevi sa lokalnog/regionalnog nivoa, *koji je sposoban* da preuzme odgovornost za upravljanje sopstvenim razvojem.

⁷² „Sve veća upotreba pojma *governance* ide uporedo sa saznanjima da ranije političke procedure koordinacije nisu više sposobne da reše regionalne problematične situacije na adekvatan način“ (Böcher 2008: 373).

strukturama. U kojoj su meri ovakve integracije moguće, zavisi od mnogo faktora. Navešćemo samo neke:

- spremnost i kapacitet jednog društva za ovakvu (demokratsku) decentralizaciju (globalni/nacionalni kontekst);
- razvijenost nacionalne ekonomije, socijalna i politička situacija, stepen opšte (ne)razvijenosti kao makro okvira procesa razvoja;
- nasleđena institucionalna arhitektura i istorijsko-politički i kulturni (lokalni-regionalni) kontekst; postojanje mezo nivoa administrativnih struktura (npr. razvijenost regionalnih institucija); spremnost (znanje) i (institucionalna) mogućnost lokalne (samo)uprave da efikasno izvršava svoje funkcije (postojanje svih nužnih elemenata demokratske decentralizacije);
- motivacija i postojanje realnih mogućnosti (otvorenih kanala komunikacije) za istinsku (demokratsku) participaciju ruralne populacije, odnosno, spremnost lokalnih samouprava (politički izabranih vođa i(ili) tradicionalnih elita) da preuzmu (političku) odgovornost decentralizovanog upravljanja i koordinacije složenih interakcija sa mnogobrojnim relevantnim akterima i institucijama zarad opšteg, a ne sopstvenog, usko političkog, interesa i kalkulacije;
- postojeća ekonomska snaga ruralne (lokalne i regionalne) ekonomije da finansira razvojne programe i projekte, *relativno* nezavisno od finansijskih transfera sa nacionalnog (globalnog) nivoa (održivost u smislu razgradnje sindroma zavisnosti od države, ulaganje sopstvenih napora za smanjivanje siromaštva i podizanje socio-ekonomske vitalnosti lokalnih zajednica u saradnji da brojnim drugim ekonomskim akterima – preduzećima, ostalim lokalnim samoupravama, različitim fondovima i projektima saradnje i tome sl.);
- održivost trenda razvojnih procesa, nezavisno od menjanja lokalnih, regionalnih i(ili) nacionalnih političkih struktura; dugoročnost i strateški pristup u planiranju (regionalnog) ruralnog razvoja.

Sasvim je jasno da se ova evolucija u teoriji i praksi ruralnog razvoja, najpre odvija u razvijenim društvima sa stanovišta dostignutog ekonomskog, demokratskog (političkog) i institucionalnog stepena razvoja, dok je u zemljama sa nižim stepenom sveukupnog razvoja ovakav diskurs prilično rezervisan za (bližu ili dalju) budućnost. U nerazvijenim i zemljama u

razvoju suštinska diskusija u teoriji, a često mnogo manje u razvojnoj praksi, vodi se zapravo tek na nivou prelaska sa sektorskih na multisektorske mere i sa centralističkog upravljanja na mogućnosti eventualne lokalne koordinacije (multi)sektorskih mera.⁷³ Cilj ukazivanja na razvoj ruralne politike i teorijskih pristupa u društvenim naukama razvijenih zemalja trebalo bi da posluži sledećem:

- da se ukaže na moguća drugačija rešenja i dobru praksu u ruralnom razvoju, koja bi se na nivou principa i eventualnih strukturalno-institucionalnih sličnosti, ali i modifikacije korisnih iskustava, mogla primeniti u Srbiji,
- da se ukaže na prednosti koncepta regionalnog razvoja, koji u socio-ekonomskom i političkom kontekstu velikih razvojnih dispariteta u Srbiji *mora da bude ugrađen u strategiju ruralnog razvoja*. Prednosti regionalnog razvoja moraju se iskoristiti uporedo sa (multi)sektorskim merama razvoja sela i poljoprivrede i ne smeju biti ugrožene politizacijom ovih pitanja u svakodnevnim sporenjima političkih „elita“ u Srbiji,
- da se akcentiranjem ovakvih pitanja ukaže na potrebu njihove naučne analize, u cilju istraživanja mogućih preduslova primene sličnih principa u ruralnom razvoju,
- da se na nivou racionalnih kriterijuma postepeno *rekonstruiše pitanje ruralnosti u Srbiji, kako na nivou prioriteta, tako i na nivou prevazilaženja ruralno-urbanih dihotomija*, koje implicite sadrže perspektivu tradicionalno-moderno (ruralnost kao zaostalu tradicionalnost) i tradicionalnu podelu rada i funkcija između grada i sela, urbanog i seoskog stanovništva. Na taj način (kroz regionalnu perspektivu ruralnog razvoja) bilo bi moguće promovisanje svesti i potrebe za drugačijim oblicima i tipovima ruralno-urbanih veza i kvalitativno drugačije integracije, a time i razvoja ruralnih područja u Srbiji, u skladu sa njihovim heterogenim osobinama. Ova integracija morala bi istovremeno da se odvija kao infrastrukturna, ekonomska,

⁷³ Pokušaji definisanja optimalnog regionalnog (ruralnog) razvoja, ustvari se kreću između normativnih i analitičkih određenja (Böcher 2008: 377), zbog toga što se analitičkim razlaganjem onoga što se realno u regionalnoj politici dešava, vrlo često uključuju i normativne perspektive – onoga što bi, po pravilu, trebalo da se odvija na regionalnom nivou.

socijalna i politička integracija (inkluzija) ruralnog prostora, populacije i ekonomije.

Jasno je da je pitanje regionalnog ruralnog razvoja vrlo je jasno povezano sa teritorijom, koja ne mora biti omeđena strogim administrativnim razgraničenjima, koliko funkcijama, relativno sličnom i integrisanom ekonomijom, socio-kulturnim identitetom i tome slično, a koji čine njegovu komparativnu, odnosno, konkurentsku prednost u odnosu na druga područja – regione (Šljukić i Janković 2015: 261). U teoriji se pod uticajem EU Lider inicijative sve češće upotrebljava pojam *teritorijalne konkurentnosti* koji, pored ekonomskog značenja „mogućnosti da se izdrži konkurencija na nekom tržištu“, podrazumeva istovremeno obezbeđivanje ekološke, socijalne i kulturne održivosti određenog prostora. U pojedinim (praktičnim) pristupima ovoj materiji (Leader 1999: 5) govori se o četiri dimenzije teritorijalne konkurentnosti: *socijalna konkurentnost* – sposobnost aktera da uspešno delaju zajedno na bazi zajedničkih vizija, u vezi sa razvojnim projektima podržani saradnjom između različitih institucionalnih nivoa; *ekološka konkurentnost* – sposobnost aktera da najbolje iskoriste svoje okruženje, čineći ga distinktivnim elementom svog područja, pri čemu se istovremeno osigurava očuvanje i revitalizacija njihovih prirodnih resursa i nasleđa; *ekonomska konkurentnost* – sposobnost aktera da kreiraju i zadrže maksimum dodate vrednosti u okvirima područja jačanjem veza između sektora i pretvaranjem kombinovanih resursa u sredstva, kojima stiču prednosti u cilju podizanja vrednosti i distinktivnih obeležja svojih lokalnih proizvoda i usluga; *pozicioniranje u globalnom kontekstu* – sposobnost aktera da pronađu ulogu svog područja u odnosu na druga područja i spoljašnji svet, na takav način da detaljno razviju plan razvoja svoje teritorije i osiguraju njegovu vitalnost u okvirima globalnog konteksta.

Pojedini autori pored socijalne, ekonomske, ekološke, ističu još i političko-institucionalnu dimenziju (Rauch, Bartels and Engel 2001) i kulturnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja (Murdoch *et al.* 2003). Rej (Ray 2006b) govori o tzv. „kulturnoj ekonomiji“ (engl. *culture economies*), koja izvire, kako iz aktuelnih trendova regionalizacije i evropske politike ruralnog/teritorijalnog razvoja, tako i iz „drugačije prirode post-industrijskog potrošačkog kapitalizma“. Ovaj pristup postavlja kulturu kao osnov teritorijalnog identiteta, pri čemu ona vrlo široko podrazumeva čitav niz markera poput različitih jezika i dijalekata, hrane, folkloru, zanata, istorijskog nasleđa, ali i prirodnog (specifičnog) okruženja. Pritom je

određena teritorija, u proizvodnom smislu, okrenuta ka negovanju i (ili) konstrukciji teritorijalnog identiteta koji je valorizovan kroz različite proizvode i usluge koje se nude korisnicima ruralnog prostora i „potrošačima“. Iako ovaj pristup možda na prvi pogled liči na naivno p(r)ozivanje neke vrste ruralnog turizma kao „magičnog rešenja“ za probleme razvoja ruralnih sredina, radi se o teorijski interesantnom pristupu relevantnog autora, koji ne aludira na seoski turizam, već osnove za ovakav okvir pronalazi u ideji kolektivnog delanja, socijalnom kapitalu i društvenim mrežama koje trebaju da omoguće stvaranje i korišćenje resursa radi socio-ekonomske dinamike i razvoja regiona. Ovakva socijalna osnova zapravo činila bi uslov za veću socio-ekonomsku vitalnost ruralnih sredina, koja je važna, kako za ruralnu populaciju i ekonomiju, tako i za urbanu populaciju, njihove potrebe, a time i potrebe široko shvaćenog tržišta roba i usluga (šire o ovom pristupu, Ray 2006b). „Komoditizacija“ ruralnog ili „komoditovano“ ruralno govori o materijalnim i nematerijalnim konceptualizacijama ruralnog i svakako ima svoje konstruktivističke osnove i konsekvence (kao i brendiranje uopšte). Pitanje je, međutim, da li se ovakvim konstrukcijama marginalizuju problemi, koji postoje u ruralnim područjima (siromaštvo, deprivacija i tome slično).⁷⁴

Sociološki posmatrano, „teritorijalnu konkurentnost“ ne bi smeli da razumemo suviše usko, isključivo u ekonomskim terminima, kao sredstvo koje ima cilj/svrhu povećanje konkurentnosti nekog prostora u globalnim (tržišnim) okvirima. (Šljukić i Janković 2015: 261). Ona bi se trebala razumeti u smislu regiona koji predstavlja okvire u kojem se delanje i odlučivanje „lokalne“ populacije zasniva na pravcima njihove volje i aspiracija, regionalne prostorne blizine, kao iskustvene osnove koja služi kao strukturalna osnova za nastanak svesti o odgovornosti, „kompetencija za delanje i upravljanje“, kao mogućnost *unutar-* i *među-*regionalne saradnje i razmene iskustava (a ne jačanja autarkije i (ili) protekcionizma), kao način za minimiziranje efekata uticaja globalnih tržišta i tome slično (vidi, Müller 1998: 185-189). Ruralni razvoj kao širi okvir od regionalnog razvoja (obuhvata i sektorske mere, ali i lokalne inicijative) podrazumeva planske državne „intervencije“, ali delom i pozitivne društvene promene, koje se manje ili više spontano odvijaju istorijskim razvojem ruralnih prostora, obično po uticajima procesa modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije

⁷⁴ U vezi sa ovom temom, šire u Hillyard 2007: 60-62, naročito studija Cloke *et al.* 1994. na koju ovaj autor upućuje.

društva. Potreba za intervencijom, u okvirima ruralne (razvojne) politike, proističe iz nužnosti smanjivanja siromaštva i društvenih nejednakosti seoske populacije, ali i potrebe razvojnih jednakosti celokupnog prostora određenog društva. Iako je smanjenje ruralnog siromaštva često ugrađeno kao fundament određenja ruralnog i regionalnog ruralnog razvoja (Rauch, Bartels and Engel 2001; slično de Janvry and Sadoulet 2005), pojedini autori stoje na stanovištu da *ono predstavlja osnovni cilj ruralnog razvoja*, kako u nerazvijenim, tako i u razvijenim zemljama (de Janvry, Murgai and Sadoulet 2002, prema Bogdanov 2007: 37).

Regionalni ruralni razvoj je suštinski orijentisan ka ljudima sa ciljem smanjivanja masovnog ruralnog siromaštva (Rauch, Bartels and Engel 2001), a koje se može postići optimalnim razvojem pomenutih dimenzija, u okvirima neke manje ili veće teritorije. Iako bismo uslovno mogli da prihvatimo sistematizaciju tri osnovna konceptijska pristupa u strategijama ruralnog razvoja: sektorski, teritorijalni i ljudski (orijentisan na ruralnu populaciju) (Bogdanov 2007: 41), sociološka percepcija ove problematike ipak nalaže zaključak da se i u teritorijalnom pristupu, koji se orijentiše na potencijale⁷⁵, tj. konkurentnost određenog područja, ipak u osnovi radi o pristupu koji cilja na široko shvaćene *sposobnosti aktera/populacije* u određenom ruralnom području da prepoznaju i iskoriste potencijale (zajedno sa društvenim institucijama i organizacijama) i svojim kolektivnim delanjem pokušaju da prevaziđu ograničenja područja u kojem žive i rade.

U kojoj meri će određeno ruralno područje optimalno iskoristiti i (ili) u operativnom smislu konstruisati svoje potencijale zavisi od čitavog niza elemenata, koji predstavljaju komponente svake od navedenih dimenzija. Ove komponente praktično predstavljaju operacionalizaciju opštih dimenzija regionalnog ruralnog razvoja i mogu da posluže za konkretniju analizu ovih dimenzija. Dobar primer za to je Lider inicijativa u EU, koja već tri decenije predstavlja interesantnu „laboratoriju za ruralni razvoj“. Međutim, u skladu sa prethodno rečenim, primećuje se da se aktivnosti u okviru Lider programa suočavaju i sa brojnim problemima i preprekama kao što su npr:

- uticaj interesnih grupa i pitanje kvaliteta partnerstava u lokalnim akcionim grupama,
- problemi administrativnih prepreka za realizaciju projekata,

⁷⁵ Pod potencijalima određenog ruralnog područja, ne podrazumevaju se samo materijalni, veći i nematerijalni resursi koji postoje u određenom području (ljudi i njihova znanja i veštine, socijalni kapital, tradicija itd.).

- relativno malo učešće žena u lokalnim akcionim grupama
- problem institucionalne nerazvijenosti, koja može da predstavlja prepreku uspešnim razvojnim aktivnostima.

Isto tako „uočena je relativno skromna, ako ne i marginalna uloga farmera, ne u svim, ali u velikom broju Lider projekata“ (van der Ploeg, 2003). O pojedinim problemima u sprovođenju ovih programa biće još reči kasnije u delu analize lokalnih partnerstava i ocene Lider programa u pojedinim zemljama Evropske unije. U Lider pristupu, koji bi mogao da posluži kao paradigma teritorijalnog principa u ruralnom razvoju, identifikuju se sledeće osnovne komponente pomenutih dimenzija/tipova konkurentnosti: fizički resursi, ljudski resursi, kultura/identitet, know-how/veštine, upravljanje i finansijski resursi, aktivnosti/biznis kompanije, tržišta/eksterne veze, percepcija/imidž teritorije (Leader 1999: 22, 23).

Ekonomska dimenzija lokalnog ili regionalnog ruralnog razvoja⁷⁶, temelji se na ruralnoj ekonomiji, kao ekonomskom okviru koji je širi od tradicionalno dominirajućeg sektora poljoprivrede, koji u ruralnim područjima može da ima manji ili veći značaj. Ruralna ekonomija ovde upućuje i na vezu sa teritorijalnim aspektom, što znači i da se razvoj ruralnog područja mora posmatrati u vezi sa njegovim ekonomskim specifičnostima, na primer:

- da li određeno ruralno područje karakterišu dobri prirodni uslovi za intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju i sistem ekonomskih aktera i institucija, koji je značajno vezan za sektor poljoprivrede ili se radi o području sa lošijim uslovima za poljoprivredu;
- da li je u pitanju ruralno područje sa manjim ili većim brojem poljoprivrednika, odnosno, većim ili manjim gazdinstvima (ili poljoprivrednim preduzećima);
- da li je u pitanju ruralno područje koje svoju ekonomsku vitalnost, usled blizine ili dobre infrastrukturne povezanosti sa urbanim centrima, više povezuje sa gradom, što kao posledicu može da ima veći udeo migracionog stanovništva na dnevnoj bazi, nedovoljno razvijen sistem usluga (usled blizine grada), lokalne preduzetnike koji moraju da se

⁷⁶ Dimenzije regionalnog ruralnog razvoja mogu se analizirati kao ekonomske, ekološke, političke, socio-kulturne... Jasno je, međutim, da se one ovako mogu posmatrati samo u analitičkom (ili normativnom) smislu, zato što su međusobno usko povezane i utiču jedna na drugu.

nadmeću sa jakom konkurencijom iz grada, stanovništvo koje koristi ovaj prostor kao rezidencijalnu zonu (moguća potražnja za nekretninama) ili se pak radi o relativno udaljenim (zabačenim) područjima, sa dobrim potencijalima i (ili) orijentacijom na turističke (uslužne) delatnosti i očuvanje prirodnih kapaciteta, kao preduslova razvoja područja (na primer, zaštićena područja nacionalnih parkova) i tome slično.

Tipologija ekonomskih obeležja ruralnih područja, u svakom slučaju, zavisi od postojeće demografske strukture, postojećih resursa i strukture lokalne ekonomije i njene veze sa regionalnom i nacionalnom ekonomijom i manjim ili većim urbanim centrima. Ove veze mogu značajno da oblikuju i diktiraju korišćenje određenih resursa u lokalnu. U svakom slučaju, ekonomski razvoj određenog područja zavisi od mnogo faktora, koji podrazumevaju potrebu za kreiranjem adekvatne strategije razvoja, koja uzima u obzir sve prednosti koje lokalne seoske zajednice (i region u celini) imaju u pogledu postojećih resursa, ograničenja, mogućih prilika i pretnji za razvoj. Sintetički gledano, ove faktore mogli bi da grupišemo na sledeći način: 1. socio-demografski faktori (unapređenje obrazovanja - znanja i umeća ljudi, njihove informisanosti, stavova i svesti), 2. postojeći materijalni i finansijski resursi, razvijenost preduzetništva i 3. veze sa eksternim tržištima (kapitala, roba, radne snage). Teritorijalna dimenzija ekonomskog razvoja zapravo podrazumeva:

- pre svega, mogućnost (1.) zapošljavanja stanovništva i (2.) *adekvatnog* zapošljavanja stanovništva,
- lokalnu ekonomsku vitalnost i dinamiku (kao i razvijenost preduzetništva),
- mogućnosti razvoja novih ekonomskih aktivnosti u lokalnu (podrška lokalnih, regionalnih ili nacionalnih institucija razvoju preduzetništva, otvaranju novih radnih mesta i tome slično),
- sistem povezanih aktera (na primer, zadruge u poljoprivredi, klaster udruživanje)
- i, sintetički gledano, sposobnost da se stvori dodata vrednost i da se ona zadrži u lokalnim-regionalnim okvirima.

Okviri u kojima je moguće ostvarivati navedene mogućnosti, u svakom slučaju, zavise od preduslova poput infrastrukturne povezanosti i

komunalne opremljenosti naselja, kvaliteta života⁷⁷ (koji kao širok pojam, pored rada – zaposlenosti i ekonomskih resursa, obuhvata i kvalitet stanovanja i života domaćinstava, zdravstvenih usluga, mogućnosti obrazovanja, život lokalne zajednice i socijalnu participaciju, kvalitet životne sredine), odnosno, mera i politika kako na lokalnom/regionalnom, tako i na nacionalnom nivou, koje adekvatno podržavaju ekonomski razvoj.⁷⁸

Ukoliko naglasimo sposobnosti aktera (ljudi) za ostvarivanje ekonomske konkurentnosti određenog područja, evropska iskustva pomenute EU Lider inicijative upućuju nas na četiri osnovne komponente:

- sposobnost lokalnih aktera da razvijaju i promovišu lokalna znanja i umeća, dok istovremeno ovladavaju novim tehnologijama (znanjima)
- njihova sposobnost da optimalno iskoriste finansijske resurse, koji postoje u određenom području, bez obzira da li se radi o privatnim ili javnim izvorima finansiranja
- sposobnost da kreiraju i upravljaju ekonomskim aktivnostima (biznisom) i da se ove aktivnosti organizuju, ne samo individualno, već i na nivou lokalne zajednice kao celine (poslovne zajednice)
- njihove sposobnosti da pristupe profitabilnim tržištima, na kojima mogu da ostvare dodatnu vrednost (Leader 2000: 23).

Pored ovih komponenata ekonomske dimenzije regionalnog ruralnog razvoja, pojedini autori (Rauch, Bartels and Engel 2001: 42) kao veoma važnu komponentu ekonomskog razvoja s pravom ističu i *unapređenje sistema socijalne zaštite* za ugroženu ruralnu populaciju (ostarelo stanovništvo, nezaposleni i izrazito siromašni) i *upravljanje rizicima, sprečavanje katastrofa i pomoć u hitnim slučajevima*. Izlivanje reka, klizišta, zemljotresi i slične katastrofe u Srbiji proteklih godina, vrlo jasno ukazuju da

⁷⁷ Kvalitet života je veoma širok koncept koji obuhvata blagostanje društva u celini i ne odnosi se samo na materijalne – objektivne pokazatelje i resurse ljudi i njihovih domaćinstava. U suštini, kvalitet života kao koncept, ima tri osnovne dimenzije: kvalitet života kao „životna situacija“ pojedinaca – mikro nivo; kvalitet života kao multidimenzionalni koncept – ovim se naglašava ne samo opis pojedinih aspekata, već i njihova međusobna korelacija i uslovljenost; kvalitet života kao mera objektivnih i subjektivnih indikatora (Shucksmith, Cameron and Merridew 2006: 2).

⁷⁸ Podrazumeva se da je ekonomska dimenzija razvoja lokalnih seoskih zajednica mnogo kompleksnija od navedenih elemenata i zahteva detaljniju ekonomsku analizu. Ovde želimo samo da ukažemo na neke - sociološki posmatrano - važne preduslove, bez namere da damo celoviti prikaz svih mogućih faktora ekonomskog razvoja određenog područja, što, po definiciji, spada u oblast ekonomskih i agroekonomskih nauka.

je ova komponenta u ruralnom razvoju od velike važnosti i da njeno zanemarivanje (odnosno, zanemarivanje prevencije i(ili) mogućnosti optimalnog odgovora na ovakve hitne i rizične situacije i pomoći ugroženom stanovništvu) vrlo opasno po ekonomsku, ekološku i uopšte ljudsku dimenziju društvenog razvoja (Janković i Novakov 2019: 113).

U ruralnim područjima svakako možemo govoriti o *resursima*, koji prevazilaze tradicionalnu funkciju ovih područja, a koja se povezuje sa poljoprivredom kao delatnošću i njenom funkcijom proizvodnje hrane. Ruralni resursi ili ruralna „javna dobra“ nisu oblikovani samo svakodnevnom aktivnošću poljoprivredne populacije, ali mogu biti značajno pod njihovim uticajem (zavisno od udela ove populacije i intenziteta poljoprivredne proizvodnje) (Ibid. 113). Pored proizvodnje hrane, mogu se istaći i sledeći značajni resursi (Bryden 2006): čist vazduh; voda; (energija) vetra, vode – reka, mora; životinje (riba u primorskim krajevima); priroda i biodiverzitet; rekreaciona područja, prirodne lepote i pejzaži; kultura, arheologija, istorija; lokalni tradicionalni festivali i druga dešavanja; lokalni tradicionalni zanati i veštine itd. Ova dobra (kreirana od strane ljudi ili prirode) „se na specifičan način integrišu u novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života lokalnog stanovništva putem novih preduzeća, zapošljavanja, odluka o migracijama... priroda i funkcije ovih „javnih dobara“, koja podrupiru novu ruralnu ekonomiju i kvalitet života u ruralnim područjima, su često mnogo drugačije od onih u urbanim centrima (koji se rukovode „urbano-regionalnim“ („city regions“) načinom razmišljanja) i ova dobra zaslužuju da budu na određeni način nagrađena“ (ibid.).

U jednom istraživanju različitih dimenzija teritorijalnog kapitala u četiri regiona u Srbiji uočeno je da oni poseduju različite osobine teritorijalnog kapitala i da svako područje ima prednosti i nedostatke (prepreke) u regionalnom razvoju ruralnog turizma (vidi, Bogdanov i Janković 2013). Opređenje za korišćenje analize teritorijalnog kapitala kao analitičkog sredstva motivisano je upravo elaboriranim stavovima da teritorijalni pristup ruralnom razvoju pruža bolje mogućnosti za sagledavanje i iskorišćenje potencijala određenih ruralnih područja, pod uslovom da su potencijali reflektovani u teritorijalnim razvojnim politikama i podržani globalnim-nacionalnim (multi)sektorskim merama agrarne i ruralne politike.

Tabela 3: Analitički okvir teritorijalnog kapitala za četiri studije slučaja regiona u Srbiji

Dimenzija	Koncept	Indikatori
Ljudski kapital	Lične osobine; preduzetnički potencijal	Starosna i obrazovna struktura; Participacija u obrazovnim programima i obukama vezanim za standarde prehrabene bezbednosti i turizma; Posedovanje specifičnih znanja i veština relevantnih za unapređenje ekonomskog položaja domaćinstva i/ili pojedinca; Informisanost o vidovima podrške poljoprivredi i preduzetništvu; Prepoznavanje deficita u kvalitetu radne snage i potreba za dodatnim obukama
Socijalni kapital	Sposobnost da se nešto uradi zajedno/kolektivno; Međusobno poverenje i povezanost između grupa; Umreženost institucija i pojedinaca/domaćinstava	Prepoznatljivost/vidljivost lokalnih aktera u oblasti turizma; Jačina, institucionalizovanost saradnje lokalnih aktera; Poverenje i motivisanost preduzetnika za saradnju sa lokalnim akterima; Uključenost žena kao donosioca odluka; Relevantnost socijalnih mreža proisteklih iz prethodnog radnog iskustva
Ekonomski kapital	Obim i kvalitet resursa; izvori prihoda domaćinstava	Obim fizičkih resursa (poljoprivrednih i turističkih) u poređenju sa prosekom; Kvalitet fizičkih resursa (smeštajnih objekata); Stabilnost prihoda i njihovih izvora (održivost dohotka); Plasman lokalnih proizvoda kroz turizam; Diversifikovanost turističkih usluga i sadržaja
Kulturni kapital	Forme znanja koje su specifične i povezane sa područjem; Lokalno nasleđe	Tipičnost/prepoznatljivost kulturno-istorijskog nasleđa i lokalne arhitekture; Tipičnost/prepoznatljivost lokalnih proizvoda (<i>local know-how</i>); Participacija domaćinstava u aktivnostima vezanim za korišćenje lokalnog nasleđa; Relevantnost lokalnih brenodva za turističku ponudu; Procena tržišnog potencijala lokalnih proizvoda
Prirodni kapital	Prirodni resursi (voda, vazduh, zemljište, biodiverzitet, ljudski pritisak na prirodne resurse)	Prepoznatljivost specifičnosti lokalnih resursa od strane lokalnog stanovništva; Atraktivnost lokalnih prirodnih resursa i mogućnost korišćenja u turističke svrhe; Diverzifikovanost prirodnih resursa Zadovoljstvo stanjem životne sredine, menadžment otpada; Razvijenost komunalnih sistema

Izvor: Bogdanov and Janković 2013: 218.

U istraživanju su empirijski analizirana četiri tipična ruralna regiona Srbije (Južni Banat, Centralna Srbija, Istočna Srbija i Donje Podunavlje), a za svaki od njih analizirano je pet dimenzija teritorijalnog kapitala: ljudski kapital, socijalni kapital, ekonomski kapital, kulturni kapital i prirodni kapital. Odabrani indikatori za pojedine dimenzije teritorijalnog kapitala su kvantifikovani i upoređeni po pojedinim regionima. Rezultati ovog istraživanja su ukazali na očekivanu heterogenost pojedinih komponenti teritorijalnog kapitala, te samim tim i na komparativne prednosti posmatranih regiona koje značajno variraju. Razlike u osnovnim razvojnim performansama ispitivanih ruralnih područja zahtevaju specifične razvojne strategije koje bi u većoj meri bile zasnovane na regionalnim osobenostima.

Ovakav pristup pokazuje potrebu i mogućnost da se sama ruralna područja percipiraju kao *resurs*, kao potencijal (a ne kao problem) i upućuje na potrebu transformacije razvojnih pristupa, od sektorskih ka multisektorskim, odnosno, na potrebu *investiranja u ruralnu ekonomiju*. Podrška inovativnim pristupima⁷⁹, nastojanja društva da se održe jednaki standardi života na celini svoje teritorije i (možda) unapredi efikasnost ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima, kao i izgradnja putne, železničke, telekomunikacione i drugih struktura, mogu da imaju čitav niz socijalno-ekonomskih posledica na ruralna područja i društvo u celini. Investicije u ovu vrstu povezivanja sela i grada mogu da smanje pritisak na gradove, da omoguće dnevne migracije selo-grad, povratne migracije stanovništva ka selima, razvoj ekonomskih i socio-kulturnih aktivnosti u ruralnim područjima i konačno, da se utiče na smanjivanje socijalne izopštenosti ruralnog stanovništva, koja ima mnogo više dimenzija od čisto ekonomske i(ili) prostorne.

Smatramo opravdanom pretpostavku da je razvoj ruralnih područja moguć pre svega zadržavanjem stanovništva u ruralnim područjima (demografska vitalnost) i omogućavanjem njihovog (adekvatnog) zapošljavanja (ekonomska vitalnost), pri čemu i preduslov, ali i posledicu prethodna dva procesa predstavlja njihova političko-institucionalna i socijalna vitalnost. Brojna istraživanja govore u prilog činjenici da je razvoj ruralnih područja i njihove ekonomije podrazumevao međusobnu povezanost endogenih i egzogenih faktora razvoja, kako institucionalnog-strukturnog karaktera, tako i interakcija-delanja relevantnih aktera u ruralnim

⁷⁹ Koji mogu da znače da se, npr. „tradicionalne aktivnosti sprovode na nov način“ (Bryden 2006).

područjima. Pravci i dinamika razvoja ruralne ekonomije, u svakom slučaju zavise od dostignutog stepena razvoja regionalne i nacionalne ekonomije. Zavisno od stepena razvoja i značaja ruralne ekonomije za nacionalnu ekonomiju, pravci restrukturiranja, kako u ekonomskom, tako i u političkom smislu imaju svoja specifična obeležja u razvijenim i u zemljama u razvoju. Moglo bi se zaključiti da ekonomski razvoj na lokalnom i regionalnom nivou, u osnovi predstavlja spregu nekoliko važnih elemenata: organizacije i razvoja u okviru i od strane lokalnih seoskih zajednica, dinamične povezanosti između lokalnih seoskih zajednica i regionalnih, nacionalnih i institucija i grupa, i povezanosti između različitih razvojnih inicijativa u okviru regiona (Ray 2006b).

Iskustva Lider inicijative, kao tipično teritorijalne, u okviru ove, ali i drugih dimenzija, ukazuju na značajne latentne funkcije koje svaka od postignutih „konkurentnosti“ može da proizvede. Tu se, u svakom slučaju, radi o jačanju kohezije, solidarnosti i identiteta lokalne populacije, kao i olakšavanju kolektivnih inicijativa i sistema odgovornosti u skladu sa idejom o javno-privatnim partnerstvima. Iskustva brojnih Lider programa, širom Evrope, upućuju na moguće sledeće posledice (Leader 1992: 13-16):

- lokalno stanovništvo po pravilu postaje više zainteresovano za pitanja upravljanja životnom sredinom,
- pridaje se novi/drugačiji značaj postojećim lokalnim resursima, koji se posmatraju čak mnogo šire od isključivo prirodnih resursa,
- promoviše se ideja odgovornosti mnogo više nego ideja vlasništva nad tim resursima,
- promoviše se ideja da kvalitetno životno okruženje i angažovanje na njegovom unapređenju može da doprinese integraciji zajednice i kreiranju njenog identiteta naspram drugih teritorija, pa čak i kreiranju novih radnih mesta i regulaciji nasleđenih konflikata.

U tom smislu, ovde je očigledno da se socijalna dimenzija funkcionisanja lokalnih seoskih zajednica javlja u snažnoj korelaciji sa ostalim dimenzijama, delom kao mogući uslov njihovog ostvarivanja, a delom kao posledica određenih aktivnosti i delanja aktera u određenom području. U pristupu sa stanovišta regionalnog ruralnog razvoja, govorimo o nekoliko njegovih ključnih dimenzija, međutim, *jedan od ključnih preduslova za uspešan regionalni ruralni razvoj predstavlja decentralizacija društva, kao njegova političko institucionalna dimenzija*. Za uspešan razvoj lokalnih seoskih zajednica decentralizacija društva predstavlja jedan od, po našem mišljenju, ključnih sistemskih preduslova i možemo je razumeti kao

jedan od važnih aspekata regionalnog ruralnog razvoja, odnosno, onaj koji se odnosi na političko-institucionalnu dimenziju regionalnog ruralnog razvoja.

Ukoliko diskurs o endogenim i egzogenim faktorima razvoja lokalnih seoskih zajednica smatramo relevantnim (teorijskim) okvirom u vezi sa ovom problematikom, pitanje decentralizacije⁸⁰ na određeni način predstavlja operacionalizaciju ovih teza i političko-institucionalnih preduslova u vezi sa neoendogenim principima razvoja ruralnih sredina.⁸¹ Ovo ne implicira stav da je neoendogeni razvoj lokalnih seoskih zajednica moguće ostvarivati isključivo u decentralizovanim sistemima, jer decentralizovani društveni sistemi ne predstavljaju *rešenje* ovog problema (već samo jedan od preduslova), ali, istovremeno, oni bi trebali da impliciraju nužnost demokratske decentralizacije određenog društva.⁸² Decentralizacija u ovom kontekstu znači izgradnja adekvatne „institucionalne arhitekture“ kako bi se omogućilo uspešno društveno delanje lokalne populacije, u cilju ostvarivanja sopstvenih razvojnih interesa, u koordinaciji sa „eksternim“ institucijama i akterima. Uspešnost se ovde u prvom redu odnosi na uspešnu artikulaciju, zatim promociju i konačno, delanje zarad ostvarivanja kolektivnih interesa određene teritorije-regiona. U skladu sa neoendogenim principima razvoja, razvojne aktivnosti trebalo bi da su u skladu sa postojećim potencijalima za razvoj i konkurentskim prednostima, bilo da se radi o ekonomskim, socio-kulturnim ili ekološkim aspektima. Pomenuta institucionalna arhitektura u najužoj je vezi sa mogućnošću regionalnih i lokalnih institucija da delaju u skladu sa interesima populacije koju zastupaju, odnosno, u vezi je sa političko-institucionalnom dimenzijom teritorijalnog razvoja pri čemu pojedini autori (Schejtman and Berdegú 2008) institucionalnu razvijenost eksplicitno ističu u definisanju teritorijalnog razvoja.

⁸⁰ Šire o decentralizaciji, njenim oblicima i preduslovima Janković i Novakov 2019: 61-94.

⁸¹ Ekonomske, ekološke i socijalne aspekte neoendogenog razvoja, takođe svrstavamo rame uz rame sa političkom dimenzijom, odnosno operacionalizacijom elemenata endogenosti i egzogenosti u ruralnom razvoju.

⁸² Postoje primeri prilično centralizovanih društveno-političkih sistema demokratskog tipa, koji vrlo uspešno razvijaju ruralna područja i vode računa o selu i seoskoj populaciji, kao jednom od integralnih činilaca za društveni razvoj u celini.

6. MIKRO NIVO (LOKALNOG) RURALNOG RAZVOJA

U analizi makro nivoa ruralnog razvoja (modernizacija, modernizacija poljoprivrede...) i mezo nivoa (regionalni ruralni razvoj) ukazali smo na činjenicu da se gotovo svako od pomenutih pitanja može analizirati i drugačijom logikom. Tako na primer, pitanje operacionalizacije ruralnog razvoja na nivou gazdinstva, a sa aspekta uticaja modernizacije poljoprivrede, legitimno bi moglo da se postavi i u mikro okvire analize uticaja na razvoj lokalnih seoskih zajednica. Pomenuto pitanje je ovde smešteno na makro nivo zbog razmatranja opštih trendova i posledica razvoja poljoprivrednih gazdinstava (i poljoprivrede uopšte), a u skladu sa modernizacijskom paradigmom. Istovremeno, pravac analize na mikro nivou postavljen je u drugačije okvire i ima drugačije ciljeve. Slično tome, pitanja socijalnog kapitala, participacije koja ovde slede, legitimno bi mogla da se elaboriraju i na makro i(ili) mezo nivou (uticaji strukturalnih i ideoloških procesa), ali smo ih za potrebe ove analize pozicionirali u mikro nivo.

Prema tome, sistematizacija ideja, koju smo primenili, sledi jednu logiku koja je složenu problematiku ruralnog razvoja pokušala da pozicionira u makro, mezo i mikro nivoe, pri čemu ovakva sistematizacija svakako nije nužna. Ovo je naročito slučaj u sociološkom pristupu, koji svaku pojavu mora da posmatra u interakciji sa drugim pojavama u određenom društvenom kontekstu i koji pojave može da razmatra na više uporednih nivoa - i sa makro –strukturalnog aspekta, ali i sa mikro-interakcijskog aspekta, odnosno, u integraciji oba ova aspekta. Ako bi upotreбили Ricerov kategorijalni aparat (Ritzer 2008: 377), radi se o potrebi uvažavanja mikro i makro, ali istovremeno subjektivnog i objektivnog kontinuuma. Dijalektika ovih odnosa na mikro nivou (koji nas u ovom delu rada interesuje) tiče se mikroobjektivnih i mikrosubjektivnih faktora i njihovog međusobnog, ali i odnosa sa makro (i mezo) faktorima. Ponuđena sistematizacija i analiza aspekata ruralnog razvoja, naravno, ne može da bude konačna i potpuna iz nekoliko razloga: 1. specifičnosti predmeta i metoda sociologije kao društvene nauke, 2. specifičnosti društvenog determinizma i mogućih kauzalnih veza među društvenim fenomenima, 3. specifičnosti društvenog – u ovom slučaju ruralnog – razvoja, koji u sebi krije čitav niz faktora i međuticaja, a koji se prilično teško mogu sistematizovati, naročito unutar jedne naučne discipline poput ruralne sociologije i(ili) sociologije ruralnog

razvoja. Prema brojnim autorima, slično „rastegljivosti“ pojma socijalnog kapitala, i pojam ruralnog razvoja figurativno može da se posmatra kao „prazna kutija“ koja se, sa teorijskog stanovišta, može ispuniti veoma različitim istraživačkim problemima i značenjima.

Mogli bismo reći da makro i mezo nivo, generalno, pružaju više mogućnosti za zaključivanje na osnovu agregativnih podataka i sociološke imaginacije, koja bi te podatke trebala da protumači. Po prirodi stvari, mikro nivo je najvibrantniji i najdinamičniji, posmatrano sa stanovišta toka društvenih promena, mogućih konkretnih istraživačkih problema, analize efekata različitih razvojnih politika itd., što upućuje na nužnost empirijskog istraživanja ovog nivoa. Međutim, ukoliko postoji deficit empirijskih podataka i istraživanja, onda je ovaj nivo najmanje zahvalan za analizu, jer se, bez empirije sa lokalnog nivoa, teško može zaključivati nešto više od opštih saznanja i pretpostavki o mogućim uticajima globalnog društvenog konteksta situacije i razvojnih trendova. U toj situaciji, mikro nivo analize zahteva još više sociološke imaginacije i, čini se, on je metodološki „osuđen“ na konkretna empirijska istraživanja. U tom kontekstu, a na pravcu osnovne ideje ove analize, mikro nivo je obuhvaćen na način koji sledi, sa svom svešću o delimičnoj nedorečenosti.

6.1. Različiti pristupi „ruralnom“

Baviti se određenjem ruralnog možda se na prvi pogled čini nepotrebnim. Istovremeno, svaka analiza ruralnog razvoja možda bi trebala *da započinje* sa ovim pitanjem. Ukoliko nam je ruralni razvoj tema, onda treba imati u vidu šta je „ruralno“ i pojasniti kategorijalni aparat sa kojim sociologija ruralnog razvoja želi da barata. Mi smo se opredelili da ovu analizu smestimo na mikro nivo, iako je pojam ruralnosti opšti po svom karakteru, a koji se - kako vidimo - u teoriji i praksi sve više izjednačava sa bliskim pojmom „lokalnosti“. Ukoliko se postavi pitanje šta pod ruralnim podrazumeva, sigurno je da bi spektar odgovora bio veoma širok i raznovrstan. Vrlo je verovatno da bi se počelo sa klasičnim dihotomijama Tenisa, Dirkema, Vebera, Spensera, Larsona i Rodžersa, Redfilda, Virta itd., pri čemu bi se isticale socio-kulturne razlike između sela i grada, ruralnog i urbanog. S druge strane, nešto pragmatičniji odgovori smerali bi na opis indikatora koji upućuju na zanimanja, okruženje, veličinu zajednice,

homogenost stanovništva, gustinu naseljenosti, pokretljivost stanovništva (društvenu pokretljivost, prostornu pokretljivost), sisteme socijalne interakcije, karakteristike domaćinstva-gazdinstva, infrastrukturnu opremljenost, udaljenost od urbanih naselja itd. (vidi, npr. Ashley and Maxwell 2001; Skouras 1998; Henkel 2005). Nemački autori Plank i Cihe (Planck und Ziche 1979: 23-57) u svom klasičnom delu *Land und Agrarsoziologie* analitički vrlo sistematično ističu sledeće razlike između ruralnih i urbanih područja: pravno-administrativne, geografsko-urbanističke, demografsko-sociološke i socio-ekonomske. Po mišljenju nekih autora (Woods 2005: 9), ovaj pristup (putem indikatora) ima za cilj „identifikaciju ruralnih teritorija“, dok prethodni, zasnovan na klasičnim sociološkim dihotomijama, ima za cilj „identifikaciju ruralnih društava“. Vuds je ovde ipak samo delimično u pravu jer ruralna područja (teritorije), populacija i kultura (u najširem smislu reči), čine ono što se može nazvati ruralnim društvima i samo ih je analitički moguće razdvajati, kako međusobno, tako i od globalnog društva u koje su integrisana. U diskusiji o ruralnom prepliću se aspekti koji karakterišu ruralnu populaciju, seljaštvo (seljačka društva) i njegove osobenosti i sama ruralna područja, sa svojim različitim karakteristikama (vidi, Mendras 1986). Ovo čini suštinu ruralnog kao okvir za njegovo razumevanje. „Objektifikovane kategorije“ i indikator, prema nekim autorima (van der Ploeg 1997: 41), mogu da „frustriraju komparativnu analizu i na taj način zamagle suštinsko razumevanje ruralnog... rad sa ovakvim kategorijama može samo da proizvede sliku ruralnog koje nestaje“.

Sa stanovišta preneglašavanja ruralno urbanih razlika, klasične dihotomije pokušale su se prevazići konceptom ruralno-urbanog kontinuuma (u istorijskom i strukturalnom smislu), međutim, i ovaj koncept ostavio je utisak nedovoljne osetljivosti na ruralno urbane specifičnosti i naišao na opravdane kritike jer iako je pokušao da zameni klasičnu dihotomiju (selograd, tradicionalno-moderno), sela (ruralno) je i dalje posmatrao kao „provincijsku karikaturu gradova“ (Müller 1998: 55). U novije vreme - u diskusiji o multifunktionalnosti poljoprivrede i ruralnih područja - iznova su aktuelni funkcionalni modeli koji identifikuju funkcije ruralnih područja i to najčešće kao: agrarno-proizvodnu funkciju, ekološku funkciju, funkciju stanovanja i funkciju mesta za odmor (Henkel 2005: 53). Ovakav pristup ocenjuje se kao „transformacija od agrarno produktivističkog ruralnog područja ka multifunktionalnom potrošačkom prostoru i postmodernom ruralnom području“ (van Dam, Heins and Elbersen 2002: 461). Vuds

(Woods 2005: 4-16) i Halfakre (Halfacree 1993, 1995) ističu da se mnoga stanovišta u suštini mogu kategorizovati u *deskriptivna, socio-kulturna*, zatim stanovišta koje *ruralno* percipiraju kao *lokalitet* (zavisno od proizvodnje i potrošnje) i *konstruktivistička* stanovišta, koja ruralno određuju zavisno od njegove socijalne percepcije/predstave prostora. Halfakre (*Ibid.*) smatra da postoje praktično dva stanovišta o ruralnom, jedno koje ga posmatra kao lokalitet i drugo kao socijalnu konstrukciju. On zastupa socijalno-psihološko stanovište o (socijalnoj) konstrukciji ruralnog u smislu da neko područje nije ruralno zbog njegove ekonomije ili gustine naseljenosti, već zbog toga što ljudi određeni prostor, objekte, tradiciju, praksu, vrednosti, obrasce ponašanja i delovanja... percipiraju/predstavljaju kao ruralne: „ruralno i njegovi sinonimi *su reči i koncepti razumevani i korišćeni od strane ljudi u njihovom svakodnevnom govoru*“ (italik u originalu, Halfacree 1993: 29). Aludirajući na Gidensovu koncepciju društvenih struktura, on ističe da ovu socijalnu predstavu ruralnog možemo/moramo razlikovati na nivou socijalne (kolektivne, grupne, klasne, rodne itd.) konstrukcije i njenog „korišćenja“ na nivou individue. Ovakva perspektiva, po njegovom mišljenju, naročito se suprotstavlja deskriptivnim konceptima i „omogućava istraživaču da izgradi definiciju ruralnog iz individualnih odgovora, umesto što pokušava da empirijski materijal ugradi u naše pretpostavke šta ruralno jeste“ (Halfacree 1995: 4).⁸³

Koncept socijalne konstrukcije ruralnog predstavlja i određenu kritiku stanovišta tzv. *ruralne idile* (čista priroda, tišina-opuštenost, neurbanost... „Potemkinova sela“) koja predstavlja jedan od popularnih diskursa u vezi ruralnosti (vidi, npr. Halfacree 1995; Woods 2005: 4-16; Short 2006; Bell 2006; Dam, Heins and Elbersen 2002). Ruralna idila predstavlja konstrukciju u „estetskom i moralnom smislu“ (Kraack and Kenway 2002); u estetskom smislu akcenat je na prirodi, tišini, svežem vazduhu, lepim pejzažima itd., dok je u moralnom smislu akcenat na stereotipima poput pozitivno percipiranog kolektiviteta lokalne zajednice, egalitarizma, *face to face* odnosa odsustva „moralne korupcije grada“, kriminala, nepoštenja itd. Ruralna idila je, čini se, značajno prisutnija u

⁸³ Konačno, u nešto kasnijem radu (Halfacree 2006: 51, 52), predlaže koncept ruralnog koji se bazira na tri osnove: *ruralnom lokalitetu* (localities) koji uključuje različitu socijalnu praksu, proizvodnog i potrošačkog tipa; zatim na *formalnoj predstavi o ruralnom* koja je prisutna u savremenom kapitalističkom društvu pre svega kod birokrata, političara (kao reprezent njihovih interesa), planera, naučnika itd. i *svakodnevnom životu ruralnog*, koji (iako nekoherentan i fragmatičan) uključuje individualne i kolektivne (socijalne) elemente (kulturu) u kognitivnu interpretaciju i pregovaranje.

javnom mnenju razvijenih zemljama (kao posledica tzv. ruralne renesanse), u kojima ruralna područja u značajno urbanizovanim zemljama (kao što su npr. Velika Britanija i Holandija), sve više imaju društvenu ulogu obezbeđivanja raznovrsnih tržišnih dobara i usluga ne-ruralnoj populaciji, koja često želi da se distancira od patologija urbanog života, kako privremeno tako i trajno. Ovo će verovatno i dalje imati ulogu glavne socijalne sile u rekonstituisanju ruralnosti i ruralnog života (Marsden 1999: 508).

Ovakvi trendovi društvenih i ekonomskih procesa u ruralnim sredinama, predstavljaju aspekte modernizacije (u izvornom smislu ovog pojma) koje možemo očekivati u ruralnim područjima Srbije, onda kada ona dožive sličnu percepciju u očima moćnih društvenih grupa (političkih i ekonomskih „elita“) i celokupne populacije u Srbiji. Međutim, ovakvu percepciju možda možemo očekivati onda kada se ruralna područja počnu da se posmatraju više kao resurs, a manje kao problem, što zahteva visok nivo političke (i možda nacionalne) zrelosti, koja zasada očigledno ne postoji.

Kao relevantan indikator, percepcija ruralnog svoju korisnost sve više ima u istraživanjima migracionih preferencija urbanog stanovništva, koja su sve prisutnija u ruralno sociološkim, demografskim i geografskim istraživanjima.⁸⁴ U nedostatku empirijskih istraživanja na ovu temu kod nas, na osnovu svesti o devitalizaciji srpskih ruralnih prostora možemo samo da pretpostavimo da je ruralno kod nas percipirano daleko od idiličnog i nostalgичnog (osim možda u narodnim pesmama ili za starije građane – penzionere - koji predstavljaju dominantnu društvenu grupu povratnika u sela). Migraciona kretanja od gradova ka selima (koja su u pojedinim razvijenim zemljama *usled mnogo drugačijih socio-ekonomskih uslova i uzroka* prisutna), kod nas su uglavnom uslovljena strategijama preživljavanja i nužnošću (naročito u suburbanim područjima oko velikih privrednih centara u kojima ne postoje više nekadašnji veliki proizvodni kapaciteti), pri čemu je značajan deo ruralne populacije uvećan nakon ratova devedesetih masovnim preseljavanjem stanovništva. Vrednosni sistem koji percipira „poštenog, iskrenog i radnog seljaka“ donekle je još prisutan, ali čini se da sve više iščezava.⁸⁵

Za posmatranje geneze ruralnog u konstruktivističkom, lingvističkom, birokratskom i teritorijalnom smislu, izdvaja se interesantan rad Džona Greja (Gray 2000). Po njegovom mišljenju (slično stavu

⁸⁴ Vidi šire o ovim istraživanjima Dam, Heins and Elbersen 2002.

⁸⁵ Ovo predstavlja interesantno pitanje za ruralno-sociološka istraživanja.

Halfakrea), u istorijskoj genezi ruralnog (posmatrano u vezi sa evropskim prostorom i Zajedničkom agrarnom politikom) očigledno je da se ono percipira različito: od različitih tipova prostora-lokaliteta koji je specifičan po svojim morfološkim i dr. osobinama, do različitih tipova društvenosti – društvenog prostora koji možemo smatrati ruralnim. On različite vrste geneze ovog pojma posmatra u četiri faze:

1. *Ruralno kao društvena konstrukcija u izgradnji Zajedničke agrarne politike.* Ova faza vezuje se za kasne pedesete i početak šezdesetih godina i početke ZAP-e, koja je po njegovom mišljenju, na određen način „kodifikovala evropske zajedničke stavove po pitanju poljoprivrede i ruralnih društava“ (Ibid. : 33) i dovela do formalizovanog i objektivnijeg konsenzusa oko ruralnog, koje je do tada bilo prilično neuhvatljivo, određeno nacionalim kontekstom i čitavim nizom drugih činilaca. Promovišući dva cilja: jednakost farmera i efikasnost agrarnog sektora, ZAP-a je sebi postavila dva konfliktna cilja, a istovremeno je sama ruralna područja odredila eksplisitno i sveobuhvatno preko porodičnih farmi, odnosno, poljoprivrede (Ibid. : 34, 35).

2. *Ruralno kao lokalitet u implementaciji Zajedničke agrarne politike.* ZAP-a zahtevala je birokratiju koja je imala zadatak da „locira i analizira poljoprivredu i ruralna društva u različitim zemljama članicama“. Kroz ovakvu intenciju, po njegovom mišljenju, dešava se „translacija ruralnog kao socijalne konstrukcije u određeni lokalitet“ i putem određenih politika je počela da menja ruralno. Ovo se pre svega odnosilo na takozvani „farm problem“ i „rural problem“, među kojima je stajao određeni paradoks, a to je da su strukturalno prilagođavanje i tehničko-tehnološka modernizacija dovodile do jačanja određenih grupa proizvođača (kao što su velika, mehanizovana preduzeća), a ugrožavala male porodične farme, koje predstavljaju i održavaju ruralni prostor onakvim kakvim ga svi zamišljamo. Usled povećanja ekonomskih parametara efikasnosti i tehnološkog razvoja, otvarao se ruralni problem (depopulacija i devitalizacija ruralnih područja, socijalna nejednakost itd). Zbog toga, uvode se sistemi podrške cenama, subvencije, plaćanja za marginalna područja (LFA)... i drugi vidovi podrške, kako bi se očuvala farmerska zajednica u ruralnim područjima (šire, ibid: 36-39).

3. *Ruralno kao socijalna konstrukcija u reviziji ZAP.* Ova faza se izdvaja po jednom važnom dokumentu iz 1988. godine, „*The future of rural society*“, na kojem i Grej zasniva analizu ove faze. Sam naslov dokumenta indikativno govori o ruralnom društvu, a već na prvim stranicama teksta ističe se da ruralna područja nisu samo mesta gde ljudi žive i rade, već i prostori koji imaju vitalne funkcije za društvo u celini, pri čemu se ističu čitav niz različitih ekonomskih i drugih funkcija ruralnih područja (European Communities 1988). Grej u svom radu ispravno zaključuje da se u ovom dokumentu jasno uočava promena u odnosima između poljoprivrede i ruralnosti: „poljoprivreda postoji u okviru i obuhvaćena je ruralnim prostorom i

društvom, a ne obratno, kako je to bilo u prethodnom konstrukcijama... ruralni prostori se moraju očuvati ne samo zbog farmera koji tamo žive već i zbog društva u celini“ (ibid). Iako je usmerenost na afirmaciju integralnog ruralnog razvoja po mišljenju nekih autora (Bogdanov 2007: 45) prisutna i u ranijim dokumentima (Green Paper - „Zeleni papir“ iz 1983. godine), značaj dokumenta *The future of rural society* praktično je formalno napuštanje sektorskog pristupa koji je pomagao poljoprivredu u Zajednici i orijentacija na teritorijalni pristup koji podržava poljoprivredni, infrastrukturni, obrazovni, socijalni i ekonomski razvoj na specifičnim lokacijama (Gray 2000: 44).

4. *Ruralno kao lokalitet za osmišljavanje i implementaciju nove ZAP-e.* „Zarad distribucije strukturnih fondova i asistiranja endogenom razvoju ruralnih područja, Evropska Komisija je kreirala čitav niz dokumenata... koji su ZAP-u stavljali u širi kontekst integralnog ruralnog razvoja: Mekšerijeva reforma (1992), Lider inicijativa, Kork Deklaracija (1996), Agenda 2000...“ (ibid.: 44). Ove reforme imale su za cilj da izvrše korekcije posledica ranijih mera, da promovišu integralni i multisektorski pristup ruralnom razvoju i koncepte multifunkcionalne poljoprivrede, ali i da pomognu ljudima da uzmu aktivnije učešće u osmišljavanju lokalnog razvoja (Lider inicijativa).

Šta ruralno danas zaista predstavlja? Na ovo pitanje teško je dati odgovor, osim ukoliko ne želimo da pribegnemo argumentu „gustine naseljenosti“. Sociološka debata o ovom pitanju dovela je samu ruralnu sociologiju do velikih neprijatnosti. Grubo posmatrano, ruralnost je „verovatno pogrešno shvaćena, ili čak možda i „nepoznata realnost“ (van der Ploeg 1997: 39), povezana sa prolaznošću i zaostalošću i udaljena od modernosti. Ovaj autor ističe da ruralno suštinski tvori *zajednička proizvodnja* (engl. *co-production*) čoveka i prirode, socijalnog i prirodnog. Francuski ruralista Mendras je život seljaka slično nazivao „podređenošću (prirodnom) prostranstvu“. Ruralno sociološka rasprava o ruralnosti u prethodnim je decenijama bila prilično ozbiljna.

U analizi transformacije ruralnog prostora i ideji rebrendiranja ruralnog (vidi, Čikić 2017), navode se ideje autora Mardoka i Preta (Murdock and Pratt 1993) koji - ukazujući na istoričnost pojma ruralnosti - navode pet shvatanja ruralnog prostora: od opozicije prema urbanom; ruralnog u klasno slojnim analizama; poistovećivanja ruralnog sa agrarnim; pridavanja značaja ruralnom, u restrukturiranju poljoprivrede; i konačno značaj lokaliteta i prelamanja posebnosti i opštosti u društvenim procesima što dovodi do stvaranja „prepoznatljive lokalne ekonomije i kulture“ (Murdoch, Pratt, 1993: 420, prema Čikić 2017).

U ovom radu se na tragu Pretove ideje “o postojanju mnoštva” dobro primećuje da “mi danas nemamo posla sa jedinstvenim, već višestrukim ruralnim prostorima” (Čikić 2017: 28) kao i da je ruralni prostor danas: multidimenzionalan i multifunkcionalan, hibridan i umrežen. Na ovim osnovama se i razvija ideja „rebrandiranja“ ruralnog prostora kao preoblikovanja zajedničkog identiteta, baziranog na ruralnom kapitalu, ruralnim društvenim promenama, ne toliko kao čista marketinška strategija već kao stvaranje pozitivne promene u kvalitetu života u ruralnom prostoru, odnosno, jačanju socijalne atraktivnosti ruralnog prostora kao poželjnog mesta za život i rad (šire, Čikić 2017: 30,31).

6.2. „Ruralnost“ i (ili) „lokalnost“?

Ruralna sociologija svoje značajne preteče ima u idejama Ferdinanda Tenisa i njegovoj distinkciji *zajednice i društva*, sa kraja devetnaestoga veka. Analizirajući makro uticaje na mikro nivoe, svakodnevni društveni život i forme ljudskog povezivanja, ova Tenisova ideja smatra se možda najvažnijom, u smislu prvih korena ruralne sociologije i početne tačke sa koje počinjemo teorijski da se bavimo ruralnim. Neki referentni autori poput Hauarda Njubija (Newby), apostrofiraju Tenisov značaj i smatraju ga čak „ocem“ ruralne sociologije (prema, Hillyard 2007: 6). U vreme rane industrijalizacije i početaka deagrarizacije, Tenisova distinkcija predindustrijskih i industrijskih oblika društvenosti implicirala je kritiku uticaja industrijalizacije, modernosti, individualizma itd., na ljudske odnose i sadržavala je nekako nostalgичnu i pesimističnu notu, u vidu rastakanja *Gemeinschaft* odnosa.

U svetlu ovakvih ideja, kao i ideja Čikaške škole, Zimela, Dirkema, i Vebera⁸⁶, Redfilda, Evans Pričarda, Virta⁸⁷ i dr., ruralna sociologija pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, orijentiše se ka istraživanjima lokalnih seoskih zajednica poznatih pod nazivom *community studies*. Iako se Tenisova distinkcija nije odnosila na ruralne i urbane sredine, blaga nostalgija ka *Gemeinschaft* odnosima našla je svoje mesto u (ovim)

⁸⁶ Interesantna je diskusija o Veberu kao ruralnom sociologu, odnosno, o zanemarivanju njegovog značaja za ruralnu sociologiju od strane samih ruralnih sociologa (šire o tome, Munters 1972).

⁸⁷ Vidi radove, Škorić i Kišjuhas (2012); Škorić, Kišjuhas i Kojić (2015).

studijama lokalnih seoskih zajednica. Pretežno smeštena u okvire paradigme struktural-funkcionalističke tradicije socijalne antropologije, ova istraživanja kritikovana su uglavnom zbog terminološko-pojmovne zbrke oko definisanja lokalne zajednice (obim, preferiranje određenog tipa odnosa i tome sl.) (vidi, Milić 1957), ali i nedovoljne multidisciplinarnosti, nedovoljno sistematičnog korišćenja metoda, deskriptivnosti, nedovoljne kvantifikacije i prilično impresionističkih podataka, induktivnih generalizacija, rezultata koji su bili specifični za ovakav pristup, nedovoljnu uporedivost i kumulativnost (Hillyard 2007: 19).

Posleratna ruralna sociologija (od pedesetih do sedamdesetih godina dvadesetog veka) bila je obeležena krizom, jer su sociologija razvoja, ruralna sociologija i studije poljoprivrede bile pod značajnim uticajem teorije modernizacije i difuzionističke teorije, ali i karaktera agrarnih odnosa i politike tog vremena (šire o tome, Buttel 2001) pa je i ruralno, kao predmet (ruralne) sociologije, u ovakvom kontekstu bilo značajno zapostavljeno. Ovo je bilo izraženo u stavovima da se „sve što nije bilo u skladu sa modernizacijskim modelom tretiralo više kao „problem strukturalnog prilagođavanja u poljoprivredi“, a ne kao potencijalno drugačiji obrazac ruralnog razvoja“ (Marsden 2006: 3). U ovom svetlu odvija se i diskusija o pojmu ruralnosti, kojem neki autori (Newby, Pahl i dr., prema Hillyard 2007: 19-36) odriču legitimnost u kontekstu percepcije ruralnog društva kao društva sa stabilnim i harmoničnim odnosima u zajednici. Međutim, pored ove argumentacije, a u kontekstu procesa industrijalizacije i modernizacije, odriče se legitimitet distinkcije ruralnog i urbanog, u smislu geografske karakteristike i njene veze sa određenim formama društvenih odnosa (Pahl, prema Hillyard 2007: 20). Takođe se smatralo da je ruralno samo analitička konstrukcija, empirijska kategorija, geografska odrednica i da je traganje za sociološkom odrednicom ruralnog bilo beskorisno (Newby and Buttel 1980: 4). Ove su se teze argumentovale time da nije moguće da postoji zasebna teorija ruralnog društva bez teorije društva (u celini), kao i da je ruralna sociologija dobila nedovoljno teorijskog nasleđa u istoriji socioloških misli, jer su se klasici sociologije više bavili urbano-industrijskim društvom, a manje ruralnim koje su čak pogrešno razumeli ili čak ignorisali. Međutim iz potrebe da ruralna sociologija operiše sa adekvatnom teorijom društva, predlagala se teorijska veza *prostornog* i *socijalnog*, u smislu prostornog rasporeda populacije (s obzirom na to da ruralno jeste prostorna, geografska kategorija), ali sa davanjem prioriteta socijalnim dimenzijama i klasno-slojnoj analizi društvene stukture... jer „ukoliko teorija želi da bude

sociološka, onda primat mora da se da socijalnom“ (Newby and Buttel 1980: 4, 5). Njubijevo shvatanje uticalo je na istraživanja različitog delovanja društvenih procesa u prostoru i načina na koji lokalni akteri i strukture na ove procese reaguju i transformišu ih. U tom smislu je dihotomija globalno – lokalno značajnija od razlikovanja selo – grad (Laschewski 2005: 204).

Prema mišljenju Batela (Buttel 2001: 168), Huard Njubi bio je jedan od najznačajnijih autora koji je odbacivao neke od naglasaka američke ruralne sociologije šezdesetih godina: njen naglasak na tehnici, njen difuzionizam, zapostavljanje pitanja siromaštva i deprivacije i nedostatak kritičke svesti prema kreiranju politike od strane države, kao i uloge ruralne sociologije u politici. Oba ova autora (Newby and Buttel 1980: 1) tvrde da je „ruralna sociologija sedamdesetih godina dvadesetog veka izgledala kao da se izgubila. Novi problemi, socijalni i sociološki, su se pojavljivali i sociolozima ostavljali nelagodan utisak da su nedovoljno opremljeni da se sa njima uhvate u koštac“ i slažu se sa stavovima brojnih drugih autora da „ruralni sociolozi nisu ovladali fenomenom ruralnog društva“.

Devedesetih godina dvadesetog veka nastavlja se diskurs o ruralnosti⁸⁸, u okvirima klasno-slojne analize, ali sa naglaskom na socijalnim i ekonomskim promenama, mobilnosti stanovništva i novim socijalnim vezama usled demografskog kretanja stanovništva, razdvajanja mesta rada i stanovanja, drugačijeg korišćenja (i fizičkih promena) ruralnog prostora usled novih socijalnih mreža koje pritom nastaju, drugačijeg socijalnog sastava populacije itd.. Kao jedan od referentnih autora danas, Marsden se zalaže za preokret u onome što on naziva „sociologijom ruralnog znanja“ (Marsden 2006: 3-28) i smatra da je potrebno razmotriti „korigovanu političku ekonomiju ruralnog prostora, uprkos sve dubljim i brojnijim teorijskim i konceptualnim pokušajima koji su postojali u prethodnim decenijama“ (str. 4). Takva pozicija u prvi plan stavlja „distinktivne osobine ruralnog života, ali to ne čini na račun konceptijske izolacije od širih teorijskih i konceptijskih trendova i interpretacija društvene nauke“ (ibid.). Stav ovog autora odslikava zalaganje za interdisciplinarnu kritičku ruralnu društvenu nauku, koja bi bila mnogo direktnije povezana sa postojećim društvenim trendovima, trendovima restrukturiranja, kao i analizom ruralnih

⁸⁸ Interesantan je stav o ruralnosti koji iznosi Klouk (Cloeke 2006: 18): „distinkcija ruralnog je značajno zaodevena u njeno suprotstavljavanje urbanom. Dok se gradovi obično razumeju u svom izrazu i sigurno bez neke vidljive nerveze u vezi sa definisanjem ili opravdavanjem tog razumevanja, ruralna područja predstavljaju mesta konceptualne borbe, gde se *ono-drugačije-od-urbanog* susreće sa raznovrsnim uslovima i stilovima života“.

promena u regionalnim i nacionalnim okvirima. Pritom on posebno naglašava da, uprkos opadanju značaja poljoprivrede u mnogim ruralnim područjima, procesi restrukturiranja u ruralnim područjima i potrošnja ruralnih resursa, u značajnom smislu i dalje zavise od agrarnih i širih socijalnih i ekonomskih odnosa koji su koncipirani oko zemljišta kao osnovnog resursa, po čemu se ruralna područja međusobno i razlikuju (Marsden 1998: 108). U smislu dosadašnjeg, ali i predstojećeg razvoja znanja o ruralnom, Marsden iznosi tri, danas prisutna makro uslova, a koje naziva paradoksima, i zalaže se za:

„1. intenzivnija i diverzifikovanija ruralna istraživanja u društvenim naukama, uprkos trajnom urbanom kosmopolitizmu i globalizmu razvijenih društava i „urbanizaciji“ ruralnih prostora;

2. intenzivnija i diverzifikovanija ruralna istraživanja u društvenim naukama, uprkos aplikaciji neo-liberalnih projekata i daljoj de-institucionalizaciji kritičkih ruralnih (a pogotovo agrarnih) istraživanja i razvoja;

3. novi procesi modernosti i tehnologije pokušavaju da poreknu lokalnu ruralnu prirodu i zajednice, dok u isto vreme i ruralni akteri i istraživači identifikuju nove, alternativne socio-ekološke paradigme lokalnog ruralnog razvoja“. (Marsden 2006: 4, 5)

U vreme globalizacije, urbanizacije, dinamičnih ekonomskih, političkih i socijalnih promena, ruralna područja se intenzivno menjaju. Pod takvim društvenim okolnostima, ruralnost po sebi više ne zaokuplja toliko pažnje društvenih naučnika, koliko zbog svoje nedovoljne određenosti i jasnoće, toliko i zbog smanjivanja ruralnih i urbanih razlika, koje imaju svoje demografske, ali i kulturološke, ekonomske, političke i druge aspekte. Tome su svakako doprineli faktori poput rasta ekonomije, strukturnog prilagođavanja i deagrarizacije, unapređenja transporta, (tele)komunikacija i mobilnosti stanovništva, masovnih medija i dominacija vrednosti potrošačkog društva i tome slično. U takvim uslovima „ideja o ruralnosti kao izolovanom ostrvu kulturne specifičnosti i tradicionalizma postala je anahrona“ (Cloke 2006: 19).

Teorijski okviri, koji u pitanjima ruralnog razvoja akcentiraju značaj principa teritorijalnosti, pitanja odnosa endogenosti i egzogenosti, horizontalnih i vertikalnih veza, participacije lokalnog stanovništva, značaju (demokratske) lokalne samouprave i decentralizacije⁸⁹, ekološka pitanjima i

⁸⁹ Zajednički imenitelj ovih pomenutih pitanja *verovatno je kategorija društvene moći?!*

tome slično, potencirali su pojam *lokalnosti*, koji je, čini se, uspeo da „nadjača“ raspravu o ruralnosti po sebi i diskurs o razlikama selo-grad. Lokalno, koliko god ga široko ili usko poimali, nameće se kao okvir analize socijalnih procesa na određenom prostoru⁹⁰. Time se, u teorijskom smislu, na izvestan način „preskače kruta dihotomija selo – grad“ i udaljava od pomalo nejasnog pojma ruralnosti, koji se sve više smešta u konstruktivističke okvire (npr. ideje Halfakrea) ili se jednostavno formalno zamenjuje zvaničnim distinkcijama ruralnih i urbanih područja (npr. OECD i EU razlikovanje ruralnih područja na osnovu gustine naseljenosti i sličnih. indikatora). Iako ovakva rešenja nisu dovoljno ni sociološki, kulturološki i na mnoge druge načine sadržajna⁹¹ niti mogu da budu konačan odgovor na brojne pokušaje konceptualizacije ruralnosti, ona deluju kao pragmatična rešenja za opšte potrebe nacionalnih ruralnih i agrarnih politika i organizacija poput, na primer, Evropske unije, OECD-a .

Klouk (Cloke 2006) je pokušao da napravi sintezu ideja o teorijskim pretpostavkama u vezi sa ruralnošću i upućuje nas na tri različite, ali i povezane konceptualizacije:

1. *funkcionalna konceptualizacija ruralnog*, u kojima se ruralne sredine vide funkcionalno različitim od urbanih sredina (veza sa poljoprivredom, društveno prostorne karakteristike seoskih naselja i stanovništva i specifičan kohezivan identitet, zasnovan na ekološkim i drugim osobenostima ruralnih prostora);
2. *političko ekonomska konceptualizacija ruralnog*, koja nastoji da pojasni prirodu i poziciju ruralnog, u okvirima socijalne proizvodnje egzistencije ruralnog (naglasak na sve većoj povezanosti ruralnih područja sa dinamikom nacionalnih i internacionalnih karakteristika političke ekonomije, a koja ukazuje na to da na život ruralnog sve više utiču faktori koji se nalaze van pretpostavljenih granica ovih područja). Iako se u potpunosti ne odriču specifičnosti ruralnih prostora, na taj se način ipak čini pokušaj prevazilaženja distinktivnih osobina ruralnog (*očigledno je ovaj pokušaj zasnovan na kategorijama kapitala-novca-tržišta-ekonomije, naglasio D.J.*);
3. *socijalno-konstruktivistička konceptualizacija ruralnog*, koja se vezuje za postmoderne i poststrukturalističke vizije ruralnog, pri čemu je poseban

⁹⁰ Treba istaći da i sam pojam lokalnosti nije neosporan, ali time se nećemo detaljnije baviti (šire, Škorić i Kišjuhas 2012).

⁹¹ U svom odličnom radu Bel (Bell 2007), u šaljivom tonu ističe: „Postoji nešto očajno tanko u tome da akademska nastojanja zasnivamo na niskoj gustini naseljenosti. Ako je to osnova, onda bi ova nastojanja trebalo preimenovati u „studije retke naseljenosti“ (engl. „*low-density studies*“).

naglasak stavljen na ulogu kulture u društveno-prostornim različitostima (ovaj kulturalistički pristup je bio kritikovan, jer je, prema nekim mišljenjima, desocijalizovao, dematerijalizovao i depolitizovao društvenu nauku koja se bavi ruralnim pitanjima (šire o tome, Cloke 2006).

Jedan interesantan pokušaj odgovora na problem ruralnosti predstavlja rad Majkla Bela (Bell 2007), u kojem on diskusiju započinje sa ocenom prilično teškog stanja u američkoj ruralnoj sociologiji, između ostalog, u kontekstu očigledno nedovoljnih konceptualizacija ruralnog, koje su se uglavnom zadržale na, kako on to naziva, „materijalističkoj i ontološkoj koncepciji“ (naspram razvoja evropske ruralne sociologije koja je dozvolila interdisciplinarnost i pozitivne uplive konstruktivizma) i koja je američku ruralnu sociologiju (između ostalih razloga) poprilično dovela u „pat poziciju“. Materijalističku koncepciju on imenuje „*prvim ruralnim*“ (engl. „*first rural*“), naspram „*drugog ruralnog*“ (engl. „*second rural*“), koje vidi više u idealističkom, konstruktivističkom, više epistemološkom i postmodernističkom smislu. „Prvo ruralno“ je materijalno prisutno (ili odsutno) u ljudima i zemlji; ono je fundamentalno prostorno (kao ruralno koje možemo da pronađemo na mapi); ono je fundamentalno dihotomno i relativno u odnosu na urbano (ibid. str. 405). „Drugo ruralno“ je konstruisano i uglavnom asocijativno, u smislu „ideja koje imamo o ruralnom životu i hrani, obradi zemljišta, zajednici, prirodi, divljini, patrijahalnoj moći i mnogim kontradikcijama, koje povezujemo sa ruralnim, kao što su opustošenost, izolacija, prljavština i bolesti, opasna divljina, seljak (primitivac) sa slamnatim šeširom (ibid. str.409). Oba ova ruralna su, po njegovom mišljenju, suštinski i neraskidivo povezana (jer „post-ruralno implicira da razumevanje ruralnog kao kategorije zavisi od našeg prethodnog akta razumevanja ruralnog, ali ne kao kategorije, već kao materijalne očiglednosti“, tvrdi Bel). U prilično filozofskom tonu, Bel zaključuje o potrebi „*pluralnog ruralnog*“ (engl. „*rural plural*“), odnosno, vizije koja obuhvata obe ruralne realnosti, stimuliše inkluzivniju i praktičniju politiku ruralnog i nastoji da očuva naše razumevanje ovog pojma. Iako ruralno „... sadrži mnogo značenja i izuzetno ga je teško definisati... to nije dobar razlog da ga izbrišemo. Najvažnije dimenzije društvenog života su generalno najteže za definisanje, upravo zato što se odnose na toliko toga“ (Bell and Osti 2010: 203).

Čini se da se, kroz evoluciju teorijskih okvira ruralnosti, dešava i izvesna „renesansa“ ruralnog pitanja (*kao i društvenih nauka koje se bave ruralnim*), ali na jedan drugačiji način. Aktualizaciju ruralnog ne vidimo

toliko na pravcu diskursa o *ruralnosti po sebi*, već u smislu većeg interesovanja i pridavanja značaja (od strane istraživača, ali i kreatora ruralne politike) istraživanju ruralnih prostora i socijalno-ekološkim (održivi razvoj, posledice klimatskih promena, zaštita prirodnih resursa...) ⁹² i ekonomskim funkcijama i značaju ruralnih područja, pre svega u procesima urbanizacije i globalizacije ekonomije i tržišta. ⁹³ U tom smislu se i interesovanja ruralnih sociologa značajno premeštaju ka analizi različitih aspekata ruralnog razvoja, koji je od velikog značaja i za razvoj društva u celini. Ruralna ekonomija (i ruralna područja uopšte) sve su više pod uticajem globalnog kapitala koji se seli u područja sa više mogućnosti za povraćaj investicija.

Ruralna područja (sela i manji gradovi) se, u cilju razvoja, takmiče u privlačenju investicija (ali i nacionalnih i internacionalnih sredstava za ruralni razvoj) (vidi, Osti 2000; Kovach 2000), pre svega zbog jeftinije radne snage i nižih troškova, ali i nastojanja nacionalni, regionalnih i lokalnih vlasti da subvencionišu određene troškove, zbog relokacije preduzeća iz urbanih središta (ovakve primere imamo sve više i u Srbiji). Takvi trendovi su reflektovani u društvenoj teoriji, posebno u okvirima pomenutih političko-ekonomskih konceptualizacija, u smislu „pomeranja fokusa ruralno ekonomskih istraživanja: od pristupa koji se koncentrišu na jedinstvenost ruralnih područja (npr. ekonomika poljoprivrede), ka onima koji se bave sa opštim ekonomskim trendovima“ (Murdoch 2006: 175). Važno je ipak podvući da se ovde radi o tvrdnji koja verovatno stoji u svetlu ekonomske logike, ali ne i sociološkog interesovanja za društvene promene, njihove manifestacije i konsekvence u ruralnom prostoru. U pomenutim uslovima, ekonomska i svaka druga održivost seoskih zajednica u velikoj meri postaje zavisna od fluktuacija na globalnim tržištima. Mnogi autori (prema, Lyson 2006: 296) smatraju da su lokalne zajednice, u kojima se ekonomska baza zasnivala na mnoštvu manjih kompanija u lokalnom

⁹² Značaj očuvanja ruralnih područja moramo da posmatramo sa aspekta održivosti: 1. održivosti ruralnih prostora u smislu – najjednostavnije rečeno - drugačijeg načina življenja ljudi (nasuprot dominaciji urbanog načina života), 2. održivosti života na Zemlji uopšte iz razloga što ruralna područja predstavljaju „ekološke rezervoare“ za čitavo ljudsko društvo (plodno zemljište, voda, vazduh, šume, biljke, životinje...). Aktualnost globalne debate o klimatskim promenama i brige za budućnost planete, eksplicitno ukazuju na prioritet „ekološke“ nad svim ostalim komponentama ljudskog života na Zemlji, ali se mora naglasiti da „održivost“ podrazumeva mnogo više od čisto ekološke dimenzije.

⁹³ Istraživanje ruralnog razvoja i drugačijih pristupa u upravljanju ruralnim razvojem u novim zemljama članicama Evropske unije, postalo je predmet sve većeg broja istraživanja društvenih naučnika (prema, Furmankiewicz *et al.* 2010: 53).

vlasništvu, pokazale više nivoe socijalnog, ekonomskog i političkog blagostanja, nego zajednice u kojima je ekonomska baza bila pod dominacijom jedne ili nekoliko, velikih kompanija sa vlasništvom koje nije bilo lokalnog karaktera i koje su, zbog toga, bile mnogo ranjivije na kasnije fluktuacije kapitala. Na ovom obrascu i u teoriji se razvijaju modeli razvoja, tzv. *korporativne zajednice*, koja se temelji na neo-klasičnoj ekonomiji i ekonomskoj efikasnosti, produktivnosti, rastu biznisa, profita i tome slično i *civilne zajednice*, koja se temelji na pristupu sa stanovišta *rešavanja problema* (tzv. engl. *problem solving approach*), sa ciljem održivosti, ekonomske i socijalne jednakosti, sa lokalnom radnom snagom i potrošnjom, manjim lokalnim preduzećima i preduzetništvom i snažnim socijalnim kapitalom, razvijenim civilnim društvom u lokalnoj zajednici (šire o tome, ibid.). „Razvoj je proces koji bi trebao da počiva na demokratskom rešavanju problema, a ne na korporativnom profitu“, smatra Lajson (ibid. str. 301), ali istovremeno postavlja retoričko pitanje zbog čega se onda većina razvoja u svetu desila prema korporativnoj matrici i zbog čega su društvene nauke nekritički prihvatile neo-klasične modernizacijske paradigme. „Odgovor“ se vidi u koncentraciji ekonomske moći, multinacionalnim kompanijama i ekonomskoj logici koja trenutno dominira.

Međutim, treba istaći da ove distinkcije, *u čistoj formi*, nisu potpuno osnovane, jer se lokalno preduzetništvo (i sve ono što ga kao konsekvencija prati) može razvijati uporedo i nakon indukcije kapitala i biznisa od strane velikih preduzeća. Isto tako, teško je povući oštru liniju između interesa „krupnog“ i „sitnog“ kapitala i investicija u ruralna područja, pošto i jedan i drugi tip mogu da slede istu logiku i iste zahteve kapitala– smanjivanje troškova i povećanje efikasnosti. Ako stvari posmatramo isključivo ekonomskom logikom, zamagljuje se čitav niz društvenih promena i složenih društvenih odnosa, koji se u ovakvim uticajima na ruralna područja dešavaju i koji mogu da dovedu do različitih ekonomskih i socijalnih posledica na razvoj. Ovaj argument naročito koriste autori koji pokušavaju da analiziraju kompleksnost društvenih mreža i pozicije aktera, kao teorijski okvir za analizu *procesa ruralnog razvoja* (vidi npr. Long 2006; Murdoch 2000; 2006; Magnani and Struffi 2009; Lee *et al.* 2005 i drugi). U svakom slučaju, interes za ruralna područja, kao i za posledice različitih politika razvoja, sa naglaskom na neoendogenim razvojnim modelima, sve više raste.

U skladu sa ovim idejama, diskurs o „lokalnosti“ i „teritorijalnosti“ (naročito u konceptu *teritorijalnog ruralnog razvoja*) dobija na značaju.

Konsekventno tome, u društvenoj (sociološkoj, socijalno geografskoj, ekonomskoj...) teoriji i praksi ruralnog razvoja, u fokus sve više ulazi analiza društvenih *procesa i međusobnih odnosa* u lokalnim seoskim zajednicama, ruralnim područjima u celini i odnosa ruralnih područja sa nacionalnim okvirima. Analiza ruralnog razvoja kao *procesa* usmerava pažnju na problematiku socijalnog kapitala, participacije i lokalnih partnerstava, društvenih aktera i mreža, socijalne izopštenosti i siromaštva određenih grupacija, društvene strukture i pokretljivosti u ruralnim područjima, rodnih nejednakosti, zaštite životne sredine i održivog korišćenja prirodnih resursa, ali i „kulturoloških“ pitanja i pitanja identiteta⁹⁴ i mnoga druga. Vuds napominje da je u ruralnim studijama danas jedan od dominantnih pristupa „viđenje ruralnosti kao socijalne konstrukcije, u kojoj geografiji više ne pokušavaju da odrede precizne granice oko ruralnih područja, a sociolozi ne pokušavaju da identifikuju suštinske karakteristike ruralnog društva. Istraživači ruralnog sada radije pokušavaju da razumeju kako određena mesta, objekti, tradicija, prakse i ljudi bivaju identifikovani kao „ruralni“, kao i različit uticaj koji to (ovakva identifikacija, *D.J.*) ima na svakodnevni ljudski život (Woods 2007: 15).

Na ovom pravcu razvijaju se post-strukturalističke teorije, na nasleđu teorije aktera i mreža (engl. *Actor Network Theory*, ANT), koje u poprilično fenomenološkom i etnometodološkom smislu, naglašavaju značaj razumevanja interpretacija, konstrukcija (i) značenja, pozicije i umrežavanja različitih aktera u ruralnim područjima. „U skladu sa opadanjem moći „nacionalne države“, u smeru fleksibilnijih i mnogostrukih okvira lokalne (samo)uprave (engl. *multi-governance*, prim. *D.J.*), diskurs o održivom razvoju pojačao je interesovanja za „funkcionalni i normativni koncept održivih zajednica“ (Marsden and Hines 2008: 25, 27). Pritom se *angažovanje (lokalnih) zajednica i guste i aktivne mreže socijalnog kapitala vide kao važan elemenat i za regeneraciju zajednice i za održivi razvoj*. Slično pomenutom stavu Longa i Plega (Long and van der Ploeg 1994: 6) o preprekama za endogeni razvoj koje mogu da se kriju u lokalnim faktorima, u kontekstu održivog razvoja Marsden upozorava da „ne postoji jednostavna (direktna) veza između lokalnog i održivog i da ne treba pasti u „lokalnu zamku“ prema kojoj naučnici pogrešno pretpostavljaju da su lokalizovane akcije (aktivnosti) i odlučivanje po pravilu više socijalno pravedne i ekološki

⁹⁴ Koja se vezuju za konstruktivističke (slično kao i teorija aktera) i postmoderne konceptualizacije ruralnog.

održive“ (Marsden 2008: 5). Iz tih razloga se, prema mišljenjima mnogih autora (prema, Collins 2008:125), koncept (lokalne) zajednice mora razumovati u okvirima lokalnih socijalnih interesa ili identiteta, u okviru razumevanja interesa i kultura koje postoje na specifičnim lokalitetima, jer su one vitalne komponente promocije aktivnog građanskog angažovanja i održivosti.

Sve ovo samo pokazuje deo kompleksnosti problematike razvoja lokalnih seoskih zajednica, što je naročito važno imati u vidu u kontekstu teorije ruralnog razvoja, za koju se smatra da nije dovoljno sistematična ni konzistentna.

6.3. Socijalni kapital, socijalna izopštenost i participacija u lokalnim seoskim zajednicama

Ako razvoj lokalnih (seoskih) zajednica treba da počne sa „životom lokalnog stanovništva, socijalnom pravdom i participativnom demokratijom“ (Ledwith 2005: 1, 3), onda analiza mogućnosti razvoja, u skladu sa interesima lokalne populacije, svakako podrazumeva analizu različitih formi kapitala, a među njima i socijalnog. Iako socijalni kapital možda i nije potpuni zajednički imenitelj principa teritorijalnosti u ruralnom razvoju, ideja neoendogenog razvoja u sebi sadrži najmanje dve osnove, koje su veoma bliske prilično širokom obuhvatu ovog pojma: s jedne strane, *teritoriju*, sa svojim lokalnim resursima (različitim formama kapitala) i *endogenost*, koja je ponajviše „sinonim za participaciju“ (Ray 2006a: 278) i s druge strane, nužnost *interakcije lokalnog sa „ekstra-lokalnim“*, *egzogenim*.

Iz tih razloga interesovanje za razmatranje mikro nivoa ruralnog razvoja je, *s jedne strane*, rezervisano za *unutrašnji život i dinamiku lokalnih seoskih zajednica*, odnosno, onaj aspekt koji smo u mezo nivou analize samo identifikovali kao socijalnu konkurentnost određene teritorije ili, možemo slobodno reći, socijalni kapital određenog društvenog prostora. Na ovom nivou analize, važno je da pojave ne posmatramo kao posebne vrste društvenih pojava, već da ih sagledamo kao deo celine društvenih odnosa na mikro nivou. Ovo ne znači isključivi naglasak na procesima i interakcijama, nauštrb strukturalno-institucionalnih aspekata, već nastojanje analize njihovih međusobnih interakcija, jer su strukture i institucije ipak direktno ili indirektno proizvod ljudskih odnosa i interakcija i obrnuto. Sociološki

relevantno u analizi ovog nivoa ruralnog razvoja je, svakako, ukazivanje na značaj sposobnosti brojnih i različitih aktera određenog područja (lokalne seoske zajednice) da zajednički žive i delaju, na osnovu onoga što bi teorija socijalnog kapitala imenovala međusobnim poverenjem, mrežama, civilnim angažovanjem i normama koje društvenim akterima omogućavaju da u individualnim i kolektivnim akcijama uspešnije delaju, u cilju ostvarivanja zajedničkih ciljeva. Ova forma kapitala je *jedan od* važnih elemenata socio-ekonomskog razvoja određenog područja, jer se tiče složenog međusobnog odnosa ljudi, organizacija i institucija, kao i odnosa ovog (socijalnog) i ostalih formi kapitala (ekonomskog, ekološkog, kulturnog, simboličkog...).

S druge strane, od velikog je značaja analiza *međuveza i interakcija lokalnog sa „ekstra lokalnim“*, *egzogenim*, odnosno društvenim strukturama, institucijama i akterima koje na ove elemente utiču spolja i koji kao „rigidne hijerarhijske strukture mogu da budu prepreka inovativnim procesima“ (Osti 2000: 173). U istraživanju projekata lokalnog ruralnog razvoja u Italiji (a u smislu socijalnog poretka i kontrole), ovaj autor zaključuje da *se čini* da ovakvi programi predstavljaju pomeranje *sa hijerarhija → na tržišta* (princip naređivanja se pomera na principe takmičenja i pregovaranja)⁹⁵, ali dalje ističe i osetljivost ovakvih programa na uticaje eksternih aktera, uticaja lokalnih moćnika (pitanja prioriteta, finansija, transparentnosti, korupcije), kao i uticaj državnih/javnih institucija na proces lokalnog razvoja (vidi, Osti 2000). Značajan uticaj države i političkih predstavnika i postavljenih normativnih okvira u vezi sa finansiranjem lokalnih razvojnih projekata i odlučivanjem, posebno je akcentiran u istraživanju ove problematike u Poljskoj (vidi, Furmankiewicz *et al.* 2010). Plankovim rečnikom (Planck 1986), sociolozi ipak imaju zadatak da „nesociološki otkrivene probleme i postavljene ciljeve prevedu u sociološka pitanja“ i time daju svoj doprinos (nužnom) interdisciplinarnom posmatranju ruralnog razvoja.

Aktuelnost diskursa o socijalnom kapitalu već je pomenuta, kao i stanovišta brojnih autora u vezi sa ovim pitanjem. Prilično dopadljiva i „pitka“ ideja socijalnog kapitala (naročito ne-sociološkim naučnicima, kojima je ona – za razliku od sociologa – vrlo verovatno predstavljala značajnu inovaciju), često je potencirana sa pozitivnim konsekvencama i implicite se podrazumevalo da se socijalni kapital kao cilj – resurs – treba dostići na nivou lokalne zajednice. Sociološko razumevanje ovakvu retoriku

⁹⁵ Što dalje upućuje na pitanje decentralizacije, kao novu formu legitimizacije, ali istovremeno i povećanje kompleksnosti ovih procesa.

svakako dovodi u pitanje, naročito kroz prizmu klasno-slojne analize društvene strukture lokalnih seoskih zajednica i odnosa pojedinaca i grupa i njihovih društvenih položaja, kao refleksije društvene moći i ostalih elemenata koji društvene položaje, po definiciji, sačinjavaju. U isto vreme, kako Rej napominje, i dalje je „prilično nejasno u kojoj meri socijalni kapital može da bude pokretačka snaga ekonomskog razvoja određenog područja (*nasuprot tvrdnjama npr. Patnama, dodao D.J.*) i da li on (socijalni kapital) može biti svesno kultivisan zbog kreiranja određenog tipa društvenosti? U svakom slučaju, socijalni kapital zadržava značaj kao radna hipoteza neoendogenog razvoja“ (Ray 2006a: 285).⁹⁶

Koncept socijalnog kapitala je u diskursu o lokalnim seoskim zajednicama veoma relevantan, jer usmerava analizu na uzroke i uslove koji postoje u samoj lokalnoj sredini, a koji mogu da imaju za posledicu njihov razvoj, odnosno, usmerava pažnju na ukorenjenost razvoja u društvenim procesima koji se odvijaju *u okviru i oko* lokalnih seoskih zajednica. Principi neoendogenog razvoja, kao što je već pomenuto, snažno su inicirani diskusijom o budućnosti ruralnih društava i ruralne politike i ZAP Evropske unije, koja je promovisala otklon od *top down* centralističkog i (isključivo) sektorskog pristupa i zalaganje za teritorijalni i multisektorski pristup u ruralnom razvoju, ali i „političko-administrativnu dinamiku“, koja je imala za cilj regionalizaciju i demokratsku decentralizaciju. Koncept socijalnog kapitala smatra se korisnim, jer usmerava analizu, ne samo na ekonomske, već i na sve druge činioce (tipove kapitala) koji mogu da imaju uticaja na razvoj. Ovde ciljamo na Burdjeovo razumevanje socijalnog kapitala, koje ukazuje na vezu sa ostalim formama kapitala, odnosno, resursima koje neko može da mobiliše posedujući socijalni kapital. Ekonomski kapital je u korenu svih ostalih formi kapitala i socijalni kapital nije u potpunosti odvojen od njih, smatrao je Burdje. Sličnu suštinsku vezu socijalnog kapitala i *resursa* ukorenjenih u društvenoj strukturi razvijaju i na primer, Nan Lin i Kolman.

⁹⁶ Teorijske pretpostavke o uticaju socijalnog kapitala na ekonomski razvoj su uglavnom implicitno ugrađene u sam pojam socijalnog kapitala. Međutim, prilično je teško razotkriti jasne kauzalne veze između socijalnog kapitala i ekonomskog razvoja, delom zbog kompleksnosti ove pretpostavljene veze, a delom i zbog poteškoća adekvatne operacionalizacije samog pojma socijalnog kapitala. Isto tako, Rej smatra da se čini „da socijalni kapital kao pojam opisuje dve stvari, *uslove* vis-à-vis unutargrupnih odnosa i *ideologiju* koja se odnosi na „dobar način“ organizovanja ljudskih aktivnosti“ (Ray 2000a: 16).

Razlozi zbog kojih ukazujemo na ove ideje leže u činjenici da teritorijalni princip u ruralnom razvoju i diskursi o „endogenom razvoju“ na mikro nivou, često prilično nekritički potenciraju teritorijalnu konkurentnost lokalne ili lokalnih zajednica, koja se odslikava u posedovanju ili sticanju različitih formi kapitala (između ostalog i socijalnog). Ovakav pristup podseća na romantičarska i pomalo naivna viđenja lokalnih seoskih zajednica (slično onima iz pedesetih godina dvadesetog veka), u kojima se potenciraju harmoničnost odnosa i „duh zajedništva“, kohezija, zajednički interesi i tome slično. (Shortall 2004; Shucksmith 2000) i zanemaruju značaj društvenih nejednakosti, struktura moći i uticaja, tradicionalnih i novih društvenih elita, izopštenosti određenih društvenih grupa i tome slično.

Ovim stavom ne dovodimo u pitanje osnovne ideje neoendogenog pristupa, koji sugeriju značaj kolektivnog delanja i animiranja lokalnih, endogenih resursa i aktera, zarad ostvarivanja održivog razvoja, jer se ovim idejama ispravno akcentira teorijski značaj istraživanja balansa internih i eksternih elemenata i mreža odnosa koje se uspostavljaju između lokalnih i eksternih aktera i struktura. Tačno je da se svaka eksterna intervencija uvek suočava sa sklopom kompleksnih veza i odnosa u lokalnim društvenim sistema, da su eksterni faktori posredovani i transformisani internim strukturama i da svaka forma eksterne intervencije prolazi kroz određene „socijalne i kulturne filtere“. Pitanje je, međutim, kako su ovi socijalni i kulturni filteri konstruisani i kakav uticaj na ove procese imaju „mikro politika“, strukture i društvene mreže u lokalnim seoskim zajednicama? To nas dovodi do potrebe analize *socijalnih procesa unutar lokalnih zajednica*, u kojima - *na mikro nivou* – možemo uočiti veze između socijalnog kapitala, socijalne izopštenosti, siromaštva, odnosno, međuuticaja (lokalnih) društvenih struktura i nejednakosti u seoskim zajednicama.

Legitimno je, međutim, pitanje u čemu bi bila specifičnost ovih pojava za ruralna područja? Svi pomenuti društveni fenomeni relevantni su za ruralni razvoj, naročito u vezi sa institucionalnim kontekstom seoskih zajednica: tržištem rada, porodicom, sistemima socijalne zaštite, obrazovnim sistemom i dr. (Shucksmith and Chapman 1998: 230). Ovi i drugi autori, pored pomenutih, ističu još i specifičnosti ruralnog siromaštva, koje je pod značajnim uticajem poljoprivrednog sektora (koji je kao ekonomski sektor specifičan), pod uticajem drugačije prostorne organizacije ruralnog – demografske karakteristike (gustina naseljenosti), pod uticajem eventualne

prostorne udaljenosti i tome slično. Dodali bismo još i kulturološke i specifičnosti „socijalnog mentaliteta“ ruralne populacije.

Ako socijalni kapital predstavlja resurse koji su ukorenjeni u društvenoj strukturi (Lin 2001) i koji pružaju veću ili manju mogućnost uticaja u društvenim odnosima i smatraju se „sertifikatima socijalnog kredibiliteta“, jasno je da će homofilni odnosi biti mnogo učestaliji u društvenim mrežama koje omogućavaju nastanak i korišćenje značajnih resursa. Drugim rečima, Homansova sentiment-interakciona hipoteza (principi homofilnih, odnosno, heterofilnih veza), ustvari mora da se posmatra kao „sentiment interakciona resurs hipoteza“, kako tvrdi Lin (Ibid.).

Ipak, društvene mreže, socijalnu izopštenost i socijalni kapital, kao socijalne činjenice, ne možemo posmatrati nezavisno od drugih socijalnih činjenica. To se odnosi, kako na društvenu strukturu na mikro nivou, tako i na strukturne uticaje na višim nivoima, jer, ukoliko se uzroci problema nalaze na mezo i makro nivoima, bez njih ne možemo adekvatno objasniti šta se dešava na nižim nivoima. Šakšmit i Čepmenova (Shucksmith and Chapman 1998: 237) ističu da je nužno da se bolje razumeju „strukturni i ideološki procesi koji uzrokuju ruralne nejednakosti, a time i nejednak uticaj na različite grupe i različita područja“. Time bi se istraživanja proširila dalje od deskriptivnog „prebrojavanja žrtava“ siromaštva i socijalne izopštenosti i istražili suštinski uzroci ovih pojava, veze sa drugim pojavama i predlozi za njihovo prevazilaženje.

Borba protiv ruralnog siromaštva, socijalne izopštenosti i zalaganje za socijalnu koheziju - naročito od osamdesetih godina dvadesetog veka - predstavljaju neke od ključnih tačaka mnogih (nacionalnih i internacionalnih) strateških dokumenata u vezi sa ruralnim razvojem. Veza između ovih društvenih fenomena je očigledna, ali i prilično složena. Socijalna izopštenost bi trebala da se definiše u okvirima nefunkcionisanja/neuspeha nekog od sledeća četiri sistema (Commins 1993, prema Shucksmith and Chapman 1998: 229):

1. demokratskog i pravnog sistema, koji promovise građansku integraciju,
2. tržišta rada, koje promovise ekonomsku integraciju,
3. sistema socijalne države, koji promovise socijalnu integraciju,
4. porodice i zajednice, kao sistema koji promovise ličnu integraciju.

U kvantitativnom smislu, socijalna uključenost (inkluzija) i siromaštvo se u Evropskoj uniji pokušava obuhvatiti putem SILC metode (engl. *Income, Social Inclusion and Living Conditions*⁹⁷), kao osnovnog izvora kompilacije uporedivih indikatora u vezi sa socijalnom kohezijom, a koja se koristi za monitoring politike u EU. Podaci se prikupljaju kao uporedivi multidimenzionalni mikro podaci u vezi sa prihodima, siromaštvom, socijalnom izopštenošću i uslovima života (EUROSTAT).⁹⁸

Socijalna izopštenost je česta karakteristika seoskih sredina, a naročito siromašne ruralne populacije, velikim delom zbog njihove fizičke izolovanosti/udaljenosti i veze sa poljoprivrednim sektorom, a time i pitanjem zapošljavanja, tržišta rada i tome sl.⁹⁹ Pojedini autori predlažu razlikovanje siromaštva i socijalne izopštenosti, kao razlikovanje između ishoda i procesa, što upućuje na činjenicu da socijalna izopštenost (može da) proizvede siromaštvo i da se siromašni često suočavaju sa nekom formom izopštenosti. Međutim, socijalna izopštenost predstavlja širi koncept od siromaštva i ona ne mora da bude zasnovana na siromaštvu (prema, Shucksmith and Chapman 1998: 229). Za razliku od urbanog, ruralno siromaštvo je (u fizičkom smislu) široko disperzovano i stoga, na izvestan način „*neuhvatljivo*“, socijalno izopšteno i „*kulturno nevidljivo*“ (Commins 2004). Socijalna izopštenost, s jedne strane, podrazumeva da pojedinci i društvene grupe nemaju pristup resursima, uslugama i dobrobitima savremenog društva, koje su dostupne drugim društvenim grupama. S druge strane, oni nisu integrisani u sistem (mrežu) društvenih odnosa i institucija, u koje su uključeni drugi pojedinci i društvene grupe. Kao takva, ova socijalna izopštenost je u svojoj suštini i *ekonomskog i političkog i socio-kulturnog i institucionalnog i socijalno-psihološkog karaktera* (šire o tome, Commins 2004).

Ako socijalni kapital posmatramo na nivou lokalne zajednice, može se reći da se on razvija u interakcijama svakodnevnog života, ali i da biva sputavan nasleđenim ili novostvorenim konfliktima, neodređenim lokalnim identitetom i nedovoljnom integracijom lokalnog stanovništva. On može biti

⁹⁷ Ili *Statistics on Income and Living Conditions*.

⁹⁸ U Srbiji je krajem 2009. godine, korišćenjem EU metodologije sprovedeno veliko istraživanje socijalne izopštenosti i siromaštva u ruralnim područjima Srbije. O rezultatima ovih istraživanja objavljenih 2010. godine (Cvejić i sar. 2010), biće reči nešto kasnije.

⁹⁹ Šire o socijalnoj izopštenosti mladih u Srbiji u doktorskoj disertaciji Petrović, M. (2018). Socijalna izopštenost mladih u ruralnim zajednicama. Odbranjena doktorska disertacija. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

razvijan, ali i ograničavan od strane lokalnih institucija, na primer, lokalne samouprave (nedemokratskom atmosferom, onemogućavanjem lokalnih inicijativa, korupcijom, nepotizmom, neuvažavanjem stvarnih potreba i problema itd), ili pak lokalnih udruženja i(ili) zadruga. Veza socijalnog kapitala i udruženja i interesnih grupa je direktna i ove institucije i grupe, u velikoj meri, oblikuju raznolikost seoskog života, njegovu socio-ekonomsku i kulturnu dinamiku i imaju važne funkcije u jačanju struktura lokalnih seoskih zajednica ili, pak, mogu da loše funkcionišu i proizvode osećanja da je svaka kolektivna inicijativa unapred „osuđena na propast“.

Slično je i sa delovanjem institucija koje su „eksterne“ lokalnoj zajednici, na primer, administrativno-upravne institucije države (ministarstva, sekretarijati, uprave) ili čak određenim zakonskim rešenjima (npr. imovina i(ili) finansiranje lokalnih samouprava i stepen decentralizacije). Kritika konsekvenci egzogenih pristupa često i cilja na to da kod lokalnog stanovništva može da postoji osećanje „mentalne zavisnosti“, bespomoćnosti i stanje permanentnog očekivanja da država (sistem) nešto preduzme kako bi se situacija poboljšala. U takvoj situaciji, lokalna inicijativa, koja bi se gradila na povezujućem i premošćujućem socijalnom kapitalu, može da bude neprepoznata, sputana ili nedovoljno podržana ili čak nepostojeća.

Ipak, ukoliko želimo da izbegnemo manjkavosti „konsenzus perspektive“, u analizi lokalnih seoskih zajednica, važno je istaći problem participacije, odnosno, činjenice da u lokalnim zajednicama ne participiraju svi jednako. Kolektivno delanje, koje se oslanja na participaciju, u velikoj je meri zavisno od postojećih struktura i društvenih nejednakosti, ali i motivacije pojedinaca i grupa za participaciju i „građansko angažovanje“ u vezi sa određenim kolektivnim pitanjima. Sa stanovišta moći i uticaja, za pretpostaviti je da u lokalnim zajednicama ključnu reč imaju tradicionalne elite, koje su na neki način uvek povezane sa pitanjima od lokalnog značaja, lokalni preduzetnici (uključujući i „agrarne preduzetnike“- farmere koji imaju vlasništvo nad značajnim resursima - zemljištem, šumama i tome slično), lokalni politički predstavnici, državni organi (ali i razvojne agencije ili nevladine organizacije, koje su po „službenoj dužnosti“ zainteresovane za sprovođenje razvojnih programa). Ovakva uloga pomenutih aktera i struktura često je identifikovana u evaluacijama lokalnih razvojnih inicijativa i programa širom Evrope. Uzroci nedovoljne participacije ostalih socijalnih grupa (a time i nedovoljne reprezentovanosti njihovih interesa) mogu se

dovoditi u vezu sa njihovom percepcijom odnosa troškova i koristi, nedostatkom informacija, nedostatkom znanja i sposobnosti, moći, kulturnim barijerama, nedostatkom motivacije (ili npr. fatalizmom i apatičnošću) i tako dalje. Ovakav nedostatak motivacije ili ovakvo (proizvedeno) kolektivno emocionalno i (ili) konativno (i kognitivno) stanje, može biti refleksija makro uslova, na primer, permanentne društvene krize (kao recimo u Srbiji), u kojoj ljudi (akteri) ne žele da se angažuju – participiraju u kolektivnim nastojanjima da se nešto promeni – upravo iz razloga percepcije da su mnogi slični naponi bili osuđeni na neuspeh kao i da im postojeći društveni uslovi, strukture i ključni akteri ne pružaju velike mogućnosti za uspeh. Takva „kolektivna“ iskustva (koja imaju i svoju istorijsku dimenziju) svakako su proizvod, nazovimo ga, mikrosubjektivnog, „posmatranja“ (monitoringa) mikroobjektivnih (obrazaca ponašanja), ali i tumačenja strukturalnih uslova i njihovih posledica u nekom društvu (npr. kod nas korupcija, kriminalizacija, elitizacija, politizacija, nizak nivo političke demokratije i političke participacije, nizak nivo kontrole političkih procesa i razvijenosti institucionalnog sistema, nizak nivo integrativnih kapaciteta (i napora) države i društva i tome slično).¹⁰⁰

Prema nekim autorima (Ray 2000a), naglasak na manifestnim *formama* poverenja i grupnog delanja – dobrovoljne asocijacije, lokalne mreže - koji kod mnogih sociologa i praktičara preovlađuje u diskusiji o socijalnom kapitalu i endogenom razvoju je možda neumesan. Možda je umesnije, smatra Rej, razmišljati o kapacitetima individua da veruju i na taj način omogućavaju nastanak kooperativnih struktura, nego naglašavati kreiranje struktura sa anticipacijom da će to dovesti do ponašanja koje uliva poverenje. Rej se u ovoj argumentaciji oslanja na psihološke i socio-psihološke komponente socijalnog kapitala, koje pojmovno smešta u okvire koji se kreću od emocionalne inteligencije i empatije ka ljudskom delanju

¹⁰⁰ Interesantan je npr. primer referenduma koji je organizovan u Smederevu (avgust 2010.), a povodom izgradnje pogona za preradu sirove nafte. Iako se radilo o veoma važnom ekonomskom, ekološkom, političkom i svakom drugom pitanju, od ukupnog broja glasača (oko 97 hiljada), na referendum je izašlo tek nešto više od 11 000. Opozicija je za neuspeh referenduma optuživala vlast, zbog antipropagande, ali i izbora termina održavanja - usred sezone godišnjih odmora, a predstavnici gradske vlasti tvrdili su da su građani i na ovaj način, odnosno neizlaskom, pokazali svoj stav poverenja u Vladu Republike Srbije i Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja. Razlozi za ovakve primere (kojih u Srbiji ima mnogo) *moгу jednim delom* da se kriju i u nepostojanju tradicije referenduma kao instrumenta/načina odlučivanja o suštinskim pitanjima (kao npr. u Švajcarskoj), ali i u svetlu nedostatka socijalnog kapitala, poverenja, motivacije i gore pomenutih uslova.

(šire, ibid. str. 16-22). S druge strane, priroda i postojanje socijalnog kapitala može da se posmatra kao funkcija nacionalne ili regionalne kulture, odnosno, kroz kulturne mehanizme kao što su religija, tradicija, istorijska iskustva. Ovaj ugao posmatranja zastupa Fukujama, koji socijalni kapital razmatra u vezi sa pojmovima poput socijabilnosti, kulture, normi, poverenja i zajednice (država-zajednica). Prema Fukujami, „socijalni kapital se razlikuje od ostalih oblika ljudskog kapitala utoliko što se obično stvara i prenosi pomoću kulturnih mehanizama kakvi su religija, tradicija i istorijski nastali običaji“ (Fukujama 1997, prema Ignjatović 2008: 39).

Patnam zastupa stav o centralnosti socijalnog kapitala za ekonomski razvoj (slično i Kolman), ali ga u stvari meša sa normama, mrežama, poverenjem i građanskim angažovanjem. Istovremeno Patnam upućuje i na značaj generalizovanog i specifičnog reciprociteta, gustog i tankog poverenja. Svi ovi aspekti imaju svoju istorijsku i kulturološku dimenziju. Višedecenijsko istorijsko iskustvo u mnogim segmentima društvenog života u Srbiji, nažalost često pokazuje da za dostizanje kolektivnih ciljeva i akcija nema mnogo „nade“, iz razloga prevladavanja partikularnih interesa moćnih političkih i ekonomskih klika. Ovakvo istorijsko iskustvo svakako ima seljaštvo u Srbiji, koje se, nažalost, ni danas nije mnogo promenilo, a za svoju posledicu ima nedostatak socijalnog kapitala i međusobnog poverenja koje sputava mnoge (inače dobre) kolektivne inicijative.

Međutim, socijalna inkluzija (kao pojam suprotan izopštenosti) i građansko angažovanje nisu jednaki procesi:

„... iako oba doprinose stabilnijem društvenom poretku... i zasnivaju se na socijalnoj akciji, socijalna inkluzija je ipak zavisna od otvorenosti političkih struktura, koje omogućavaju individuama da participiraju, dok građansko angažovanje može da bude i van okvira politike, kao mreža veza i grupacija, putem kojih se ljudi povezuju i bivaju uključeni u zajednicu i (ili) politička pitanja“. (Shortall 2008: 451)

Socijalni kapital određene zajednice (*ali ne i svih društvenih grupa!*) svakako je sputan socijalnom izopštenošću, „jer ne može da se razvija ukoliko određene grupacije ne žele ili ne mogu da participiraju. Isto tako i socijalna izopštenost može da bude proizvod razvijenog socijalnog kapitala“ (Anderson and Bell 2003, prema Shortall 2008: 451), odnosno, njegovih negativnih konsekvenci (Portes 1998, Woolcock 1998). Međutim, „ukoliko participaciju vidimo kao indikator socijalne inkluzije i socijalnog angažovanja, ne mora da znači da nepostojanje participacije možemo izjednačiti sa socijalnom izopštenošću, jer ona može da bude validan i

legitiman izbor“ (Shortall 2008: 452), iako možda pod značajnim uticajem međusobnih odnosa moći u društvenoj strukturi. Istu logiku možemo da primenimo i na participaciju, jer je jasno da participacija ne znači jednaku i pravednu participaciju (Ibid.; Shucksmith 2000). Problem participativne „filozofije“ već smo pominjali u analizi. Međutim, važno je naglasiti da participacija može da ima različite nivoe. Jedan od najčešće citiranih je model koji je postavio Arnštajn (Arnstein) 1969. godine. Prema ovom modelu, participacija je progresivan koncept i ovaj autor razlikuje nekoliko različitih nivoa zavisno od ciljeva i implikacija različitih formi participacije: od 1. potpune participacije i građanske kontrole (potpunog delegiranja prava donošenja odluka i delanja), preko 2. delegiranja dela moći, 3. partnerstava (pregovaranje o ulogama, odgovornostima i nivoima kontrole), 4. uključivanja (delimičan uticaj, ali ne i donošenje odluka), 5. konsultacija (koje ne garantuju da će nečije mišljenje biti uvaženo), 6. informisanja (informisanje o tome šta će se desiti, šta se dešava ili šta se dogodilo), 7. edukacije (edukacija o participaciji kroz informacije koje mogu da budu parcijalne ili netačne), 8. manipulacija (prema, Collins 2008: 123).

Pitanje legitimiteta donošenja odluka u lokalnu i međusobnih odnosa onih koji participiraju je veoma važno u odnosu na konstrukciju „socijalnih i kulturnih filtera“, koji mogu da utiču na razvojne inicijative u lokalnim zajednicama. Kao što je već pomenuto, određene tradicionalne ili nove strukture (nazovimo ih neprecizno „elitama“ ili preciznije lokalnim moćnicima), obično oblikuju javno mnjenje u lokalnu. Njihova moć može da se temelji na boljem pristupu informacijama, većem znanju, političkom lobiranju, povezujućem i premošćujućem socijalnom kapitalu, angažovanju u određenim razvojnim programima i tome slično. I na makro nivou moguća je slična situacija. Već smo pomenuli da u nekim tranzicionim zemljama, koje su suočene sa novim programima i fondovima EU, određeni autori (Kovach and Kučerova 2006) čak upućuju na „projektnu klasu“, koja na osnovu svog intelektualnog kapitala i ekspertize, socijalnog kapitala i informacija može da ima značajnu ulogu ili čak dominira u kreiranju i izvođenju projekata regionalnog i lokalnog ruralnog razvoja, kao i da se povezuje sa ekonomskim i političkim elitama i na taj način profiliše pravce razvoja u skladu sa sopstvenim interesima.

Pomenuti aspekti reflektuju vezu socijalnog kapitala i „mikro politike ruralnog razvoja“ (McAreavey 2006), koja razotkriva procese koji se dešavaju u interakciji pojedinaca i grupa na mikro nivou i praktično stoje

u samoj osnovi diskusije o socijalnom kapitalu, participaciji, izopštenosti i legitimitetu. Zasnovane na nasleđu teorija razmene, društvenih mreža i socijalnog kapitala, društvene mreže se kao okvir analize kod mnogih autora sve više potenciraju kao „nova paradigma u ruralnom razvoju“ (Murdoch 2000) u sklopu ideja „umreženog društva“ (Kastels) i kompleksnosti mreža u njihovom političkom, ekonomskom i socijalnom smislu (Murdoch 2006). Noviji analitički pristupi svoje korene imaju u konstruktivističkoj teoriji aktera i mreža (engl. *ANT: Actor-Network-Theory*) Loa (Law), Kalona (Callon), Latura (Latour) i dr. (vidi, Long 2006¹⁰¹; Magnani and Struffi 2009; Murdoch 2000; Ritzer 2008: 518-523).¹⁰² U analizi ruralnog razvoja *kao procesa*, današnji zagovornici teorije aktera i mreža (odnosno sociologije translacije), smatraju da ovaj pristup prevazilazi pristup sa stanovišta socijalnog kapitala, koji je, po njihovoj oceni, prilično statičan i više deskriptivan. Iako komplementarni, ovi pristupi se razlikuju:

- analiza socijalnog kapitala je korisna kao početni korak u istraživanju socijalnih mreža, u kojima su akteri i grupe ukorenjeni, ali ne uzima u obzir proces konstrukcije identiteta i mreža, a koji je u vezi sa kontekstom i karakteristikama *definisanja problema u razvojnim inicijativama* (naglasio *D.J*) ...dinamička analiza interakcije ljudskih i neljudskih entiteta ima veliki značaj za analizu funkcionisanja društvenih mreža (Magnani and Struffi 2009: 237);
- ovaj „više metod, nego teorija“ (Ritzer 2008: 518) analizira mreže kao odnose moći, ali moći koja ne leži u okvirima makro aktera po sebi, već u vezama koje imaju sa drugim akterima i entitetima (Murdoch 2000: 410);
- na ovaj način odbacuju se strukture (npr. klasa, rod, status, etnicitet i slično) u smislu (čvrstih) determinanti ponašanja aktera, ali i njihovo razotkrivanje kao cilj analize; akteri (odnosno aktanti) se razumevaju u zavisnosti od mreža, u kojima oni postoje i čiji su deo (Ritzer 2008: 518, 520; Long 2006: 13, 14, 50);

¹⁰¹ Kao konstruktivistički pristup, one imaju svoje korene i u fenomenološkim i sociološkim perspektivama Manhajma, Bergera i Lukmana, Šica, simboličkom ineracionizmu Gofmana i etnometodologiji Garfinkela (Long 2006: 2).

¹⁰² Pojedini aspekti teorije aktera i mreža Loa, Latura i drugih autora (u vezi sa sociologijom naučnog znanja / sociologijom translacije) detaljnije su pojašnjeni u Škorić 2007: 269-286.

- različite društvene forme mogu da se razvijaju u okvirima istih ili sličnih strukturalnih uslova; ljudi se ne ponašaju univerzalno prema racionalnim izborima (odbacuje se metodološki individualizam teorije racionalog izbora), već su racionalnost i međuveze (koje nose kako partnerstva, tako i konflikte i pregovaranja) proizvod kulturnog miljea i socijalne prakse (vidi, Long 2006: 9-29, 49-72).

Navedena obeležja ovog pristupa nisu potpuna, ali ovu prilično složenu - i na momente kontraverznu - teoriju nećemo detaljnije analizirati.¹⁰³ Ona je u osnovi bila kritikovana zbog pripisivanja mogućnosti delanja (akcije) ne ljudskim entitetima (biljke, životinje, priroda...), minimiziranja značaja struktura za razumevanje delanja aktera (aktanata), nejasnog značaja (svih) aktera u mrežama i tome slično. Za problematiku kojom se bavimo, ezoterična i apstraktna teoretizacija ovog pristupa (koji se značajno temelji na fenomenološkim i etnometodološkim idejama) nije toliko korisna, koliko je koristan značaj pojedinih aspekata za razvoj lokalnih seoskih zajednica, a koje je ovaj pristup istakao:

- društvene mreže su veoma značajne za analizu ruralnog razvoja kao procesa;
- intervencije i društvene promene ne mogu biti „planirane“ i shvaćene kao prosta reakcija korisnika programa na razvojne ciljeve i mere;
- društvene mreže se u međuosobnim odnosima aktera konstruišu, prilikom čega se konstruišu i značenja (a time i obrasci delanja), koja ipak nisu odvojiva od društvenih struktura;
- društvene mreže i značenja povezana su sa identitetima, koji se u toku međusobnih odnosa takođe konstruišu, kako na intra-lokalnom nivou, tako i prema spolnjem, eksternom nivou, akterima i institucijama.

Pitanje identiteta lokalne seoske zajednice, kao zajedničkog imenitelja njene interne i eksterne prepoznatljivosti i moguće komparativne prednosti, može imati uticaja na jačanje socijalnog kapitala, međusobnog poverenja i kooperacije. Isto tako, identitet može da doprinese jačanju lokalne ekonomije, ukoliko se ona adekvatno zasnjuje na lokalnoj kulturnoj tradiciji i identitetu i kao „lokalno proda globalnom“, u smislu „kulturne

¹⁰³ Pojedine elemente ovog pristupa već smo pojasnili preko ideja koje razmatraju različite odgovore farmera na paradigmu modernizacije poljoprivrede i tehnologiju koja pokušava da se nametne kao „rukovodeći“ princip, koji kreira obrasce razvoja.

ekonomije“ i nadgradnje i konverzije kulturnog kapitala u druge forme kapitala (engl. „*culture economies*“, Ray 2001; 2000a; 2000b). Jedan od preduslova, ali i posledica postojanja ili stvaranja (lokalnog, regionalnog) identiteta, kao forme kulturnog kapitala, jeste povezanost stanovnika sa lokalnom zajednicom, postojanje mogućnosti za zadovoljenje većine osnovnih potreba u selu – „u lokalnu“, jasno razvijena svest o zajedničkim interesima, integracija i intenzivnija interakcija među lokalnim stanovništvom. Empirijska istraživanja ukazuju na to da veća povezanost stanovnika sa selom, želja i namera da se u selu ostane, pozitivno korelira sa većom aktivnošću pojedinaca i društvenih grupa u selu, participacijom u političkom smislu reči, aktivnosti u udruženjima, intenzivnim susedskim odnosima, odnosno sa stepenom lokalne integracije (koja opet može biti kulturna, normativna, komunikativna, funkcionalna, socijalna itd.) (Planck 1986: 126). Sve ovo ukazuje na složenu vezu kulturnog, socijalnog i ekonomskog kapitala. Dalja razrada ovih ideja svakako može da ukaže na vezu socijalnog kapitala i političke dinamike (vidi, Ray 2000c), u smislu posledica koje valorizacija nekih formi kapitala može da ima na participaciju, ali i interakciju lokalnog stanovništva i njihovih predstavnika sa institucijama i akterima koji su eksterni lokalnim zajednicama.¹⁰⁴

6.4. Lokalna partnerstva i kolektivno delanje kao koncept u razvoju seoskih zajednica

U poslednje dve decenije, jedna od važnih formi „operacionalizacije neoendogenog modela ruralnog razvoja“ (Ray 2000c) na mikro nivou, predstavljaju lokalna partnerstva, kao forma *kolektivnog delanja* na nivou lokalnih zajednica. Radi se o (institucionalnom) udruživanju aktera za potrebe lokalnog i regionalnog razvoja, koje svoju popularnost danas u velikoj meri duguju Lider inicijativi EU, koja, u institucionalno-

¹⁰⁴ Na primer, nastojanja da se zaštiti geografsko poreklo autohtonih lokalnih proizvoda, a koje bi donelo veću dodatnu vrednost tim proizvodima i doprinelo njihovoj prepoznatljivosti (kako proizvoda, tako i ruralnog područja) na tržištu i društvu uopšte. Viši nivo socijalnog kapitala i angažovanja lokalne populacije, zajedno sa svojim političkim predstavnicima, može da ojača pregovaračke pozicije lokalne zajednice u smislu npr. zahteva za smanjenjem materijalne deprivacije u naselju (unapređenje socijalne, saobraćajne, komunalne infrastrukture i tome slično). Ipak, uvek treba imati u vidu već pomenutu zavodljivost pretpostavke „konsenzus perspektive“ i činjenice da lokalne zajednice nisu kulturno, socio-ekonomski, ali ni politički homogene.

administrativnom smislu, funkcionije putem ovakvog načina predstavljanja interesa lokalne populacije. Već smo pominjali Lider inicijativu i ovde ćemo samo naglasiti da lokalna partnerstva (u Lider inicijativi imenovana Lokalnim Akcionim Grupama - LAG-ovima), predstavljaju udruživanje različitih aktera - naročito javnog i privatnog sektora - na određenoj teritoriji radi sprovođenja projekata lokalnog/regionalnog razvoja. U skladu sa pravilima Lidera, radi se o dobrovoljnoj organizaciji najmanje dva sektora (državnog i privatnog), privatnih kompanija, udruženja i koja ima jasnu organizacionu strukturu i aktivnosti koje se odvijaju prema razvojnom projektu/projektima. Aktivnosti ovakvog tela predstavljaju integralni pristup promociji razvoja ruralnih područja, koja obuhvataju teritoriju obično ne veću od 100 000 stanovnika.

„Lokalne akcione grupe“, naravno, nisu i ne moraju da budu institucije koje nastaju isključivo u okviru EU Lider inicijative, ali se u najvećem broju slučajeva poistovećuju sa njom. U zavisnosti od nacionalnih propisa, one su formalno pravno obično registrovane kao udruženja, nevladine organizacije i tome slično. Ova kolektivna tela postoje radi zajedničkog planiranja, upravljanja finansiranjem, koordinacije, realizacije i monitoringa razvojnih projekata i u praksi *bi trebala* da budu zastupnici interesa lokalne populacije i medijator između zvaničnih nacionalnih i internacionalnih struktura. Na taj način, lokalne akcione grupe, odnosno, lokalna partnerstva mogu da predstavljaju indikator funkcionisanja lokalne seoske zajednice i međusobnog odnosa socijalnog i drugih formi kapitala u okvirima lokalnih seoskih zajednica.

Iako u okvirima ZAP EU Lider inicijativa nije imala velike fondove (u poređenju sa ostalim merama radi se o svega par procenata), generalne ocene ove inicijative – kao primenjenog modela ruralnog razvoja – upućuju na čitav niz pozitivnih efekata. Međutim, iako ovakav koncept razvoja za pojedine evropske zemlje nije bio u potpunosti nov, ocene Lider pristupa idu *čak* i do stava da „Lider predstavlja suštinu EU politike ruralnog razvoja... da bi to mogao da postane dominantan princip i praksa EU ruralnog razvoja... napredni model ruralne politike“ i tome slično (Kovach 2000: 182).¹⁰⁵ Uspeh

¹⁰⁵ Ovde nemamo nameru da se iznova bavimo Lider inicijativom po sebi, već želimo da pojasnimo značaj institucije *lokalnog partnerstva* za regionalni ruralni razvoj, sa napomenom da su lokalna partnerstva – *ipak* - u najvećoj meri istraživana kroz evaluaciju projekata lokalnog i regionalnog razvoja, koji su se, širom Evrope, implementirali kroz ovu inicijativu. Mnogi istraživači su iskoristili mogućnost da lokalna partnerstva istražuju upravo u okviru ove inicijative, jer je to sa metodološkog aspekta verovatno bilo olakšano zbog

Lidera svakako varira od zemlje do zemlje članice EU, a posebno može da se razlikuje među zemljama koje su već imale izgrađen institucionalni sistem i iskustva regionalnog razvoja (npr. Nemačka) i novim zemljama članicama EU, koje su prolazile period post-socijalističke transformacije (npr. Mađarska, Češka, Poljska).

U proteklih dvadesetak godina se, u teoriji ruralnog razvoja, sve više naglašavaju lokalna partnerstva i njihove funkcije. Transformacija ruralne politike se, u drugoj polovini dvadesetog veka, očitovala u otklonu interesovanja za tipično produktivističku fazu modernizacije poljoprivrede u razvijenim zemljama i usmeravanju pažnje na značaj šire perspektive u ruralnom razvoju, a koja je nastojala da obuhvati i socijalnu i ekonomsku i ekološku vitalnost ruralnih područja. Kao što smo već pojasnili, u teoriji ruralnog razvoja fokus se sve više stavlja na značaj endogenih ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih potencijala i složenih veza koje nastaju u interakciji lokalnih aktera i institucija sa (pre svega) državnim institucijama i strukturama, koje u velikoj meri utiču na razvoj lokalnih seoskih zajednica. Tradicionalna državna intervencija u razvoju ruralnih područja se, u kontekstu demokratske decentralizacije i regionalizacije, sve više susreće sa nužnošću interakcije sa lokalnim i regionalnim strukturama i potrebama onih kojih se razvoj direktno tiče, a time i sa zahtevom za pronalaženjem konsenzusa u vezi sa pravcima i modalitetima razvoja. Na taj način, država dobija značajnog partnera u kreiranju i implementaciji razvojnih mera, ali se takođe suočava i sa nužnošću prepuštanja jednog dela odgovornosti i kontrole na druge entitete u ovom procesu.

Ovi generalni trendovi naravno nisu, niti mogu, imati za posledicu povlačenje državnog upravljanja razvojnim procesima, ali su, kako u razvojnoj praksi širom sveta, tako i u teoriji, stvari postale mnogo složenije nego ranije. Složenost se ogleda kako u transformaciji tradicionalne uloge države u razvojnim aktivnostima, tako i u promenjenim ulogama koje imaju lokalni i regionalni akteri, odnosima koje ovi akteri imaju sa državom, ali i njihovim međusobnim odnosima. Društvene promene koje se dešavaju u ruralnim područjima indikator su složenosti *procesa* ruralnog razvoja, koji

relativno lake identifikacije lokalnih partnerstava širom Evrope, kao i brojnih i vrlo konkretnih indikatora koji su nastajali za potrebe monitoringa i evaluacije ove inicijative u okviru ZAP EU, odnosno, njene politike ruralnog razvoja. Praktično, lokalna partnerstva su u Lideru jasno uočljiva kao kristalizovan (artikulisan) i institucionalizovan primer sprovođenja principa teritorijalnog ruralnog razvoja, u okvirima čvrstih proceduralnih principa koje nameće EU administracija.

nije i ne može biti jednostran i linearan. Društvene promene u ruralnim područjima su u međusobnoj vezi i predstavljaju svojevrsnu „slagalicu“ koja se tiče:

- *vrednosti* (koje mogu da se menjaju u zavisnosti od društvenih razmena između relevantnih aktera, a u vezi sa lokalnim razvojem i održivošću pri čemu dizajniranje i implementacija novih aktivnosti može da zahteva značajne promene u vrednosnom smislu),
- međusobnih *odnosa* (kreiranje i implementacija aktivnosti zahteva nove, promenjene odnose između pojedinaca, grupa i organizacija)
- i *znanja* (zajedničko delanje povećava znanja, pri čemu su nove informacije potrebne i u dizajniranju i u implementaciji aktivnosti)
- koje je potrebno za razvojnu *praksu* i *aktivnosti* u ruralnim područjima (promene u praksi su različite prirode: od organizacije aktivnosti, usvajanja inovacija, modifikacija poljoprivredne i druge prakse itd) (šire o tome, IMALP 2006).

Idealno tipski posmatrano, lokalna partnerstva bi trebalo da omogućće jasniju artikulaciju i rešavanje složenih problema u određenom ruralnom području, u formi zajednički dogovorenih rešenja, planova, programa i integrisanih politika razvoja. Ovo se odnosi i na korišćenje postojećih resursa (ljudskih, finansijskih, materijalnih), kojima bi se omogućila optimalna implementacija zajedničkih ciljeva, koordinacija akcija i programa, generisanje dodatih vrednosti, mobilizacija većeg angažmana institucija i lokalne populacije, ali i jačanje identiteta i kokurentnosti, inovativnih aktivnosti i tome slično (vidi, Moseley 2003: 6). Ovako posmatrano, lokalna partnerstva mogu da imaju za posledicu korisnu razmenu iskustava i ideja i osnaživanje kapaciteta lokalnih aktera u procesu pregovaranja sa eksternim strukturama. U isto vreme, zajedničko odlučivanje može da unapredi održivost razvojnih aktivnosti, lokalna znanja i iskustvo mogu da dovedu do bolje analize prednosti i nedostataka na lokalnom nivou, može da dođe do povećanja odgovornosti lokalnih struktura, unapređenja međusobnih odnosa (upravljanje konfliktima), socijalne inkluzije i uopšteno rečeno, do tzv. izgradnje kapaciteta lokalnih aktera u određenom području. Svi pomenuti, ali i mnogi drugi aspekti vezuju se za *potencijalne* posledice lokalnih partnerstava, pri čemu društvena teorija i dalje raspravlja o tome „da li partnerstva *po sebi* pomažu da se generiše razvoj, pre nego resursi koji su im na raspolaganju, i ako je tako, koji su to važni elementi partnerskog delanja/pristupa“ (Moseley 2003: XV)

U empirijskom istraživanju, koje je u šest evropskih zemalja (Finska, Švedska, Velika Britanija, Nemačka, Španija i Italija) realizovalo 27 istraživača (u okviru EU *PRIDE* projekta), analizirano je 330 lokalnih partnerstava i detaljne studije slučaja 24 lokalnih partnerstava. Pomenućemo kratko osnovne nalaze ovog istraživanja (šire o tome, Moseley 2003). U najvećem broju slučajeva, lokalne vlasti su imale vodeću ulogu u iniciraju stvaranja lokalnih partnerstava, koja su, u 70% slučajeva, imala jasan formalni legalni status i okupljala preduzeća, asocijacije ili zadruge (udruženja), na osnovu neke forme memoranduma o saglasnosti u vezi sa ulogama i odgovornostima udruženih partnera. Pored lokalnih vlasti veoma značajnu ulogu su imali i lokalni lideri (njihova motivacija, znanja, poznanstva...). Mnoga od partnerstava su kreirana kao „taktički odgovor na mogućnosti finansiranja“ (ibid, str. 155), što govori o njihovoj „eksternoj promociji“ i kontroli koja je ipak postojala od strane viših struktura.

Objašnjenje ovog fenomena pojedini autori bi imenovali „*uspešnom intervencijom*“ (Ray 1999a), „*kvazi-tržišnim odnosima*“ (Osti 2000) ili „*regulisanom/ograničenom slobodom*“ (*engl. regulated freedom*) (Bell and Lowe 2000). Pojmovna simbolika koju upotrebljavaju ovi autori (a koja je i potvrđena u pomenutom *PRIDE* projektu), upravo dokazuje nemogućnost postojanja čistih modela endogenog razvoja, idealno tipske karakteristike diskursa o endogenosti i nužnu interakciju sa eksternim akterima, koja se često (a u npr. Lider inicijativi vrlo očigledno) očituje u „*eksternoj inicijaciji lokalne inicijative*“ (u kojoj Evropska unija i nacionalne države iniciraju proces pokretanja lokalnih inicijativa i aktivnosti).

Pored pitanja inicijacije, dominantna uloga lokalnih vlasti, koja je identifikovana u mnogim sličnim istraživanjima, govori u prilog prisustva državne kontrole ovih procesa. Prema nalazima pomenutog istraživanja, mnogi *lokalni akteri su imali veću motivaciju da se aktivno angažuju ukoliko su:*

„lokalna partnerstva imala jasne i koherentne ciljeve, koji su bili percipirani kao relevantni za lokalne potrebe; ukoliko je partnerstvo imalo jako, ali ne i previše dominantno rukovodstvo; ukoliko je angažovano osoblje bilo kompetetno i obezbeđivalo dobru tehničku i administrativnu podršku; ukoliko su kanali komunikacije, u okviru i van partnerstava, bili efikasni i jednostavni; ukoliko je partnerstvo vidljivo doprinelo nekim poboljšanjima (benefitima) u lokalnom području; ukoliko su postojala iskustva drugih sličnih partnerstava; i ukoliko je bilo međusobnog poverenja i „borbenog duha“ koji su ujedinjavali partnere. (Moseley 2003: 157)

„Taktički odgovor na mogućnosti finansiranja“ je, sasvim logično, u velikoj meri implicirao dugoročnu zavisnost opstanka lokalnih partnerstava od eksternih izvora finansiranja. Druga negativna posledica leži u tome što je nedostajao dugoročni, integralni pristup razvoju, jer su mnoga partnerstva bila projektno orijentisana u smislu „da su svoju osnovnu funkciju videla u raspodeli finansiranih programa selekciji, finansiranju i podršci individualnim projektima... Ovo dovodi u pitanje njihovo određenje kao strateško i proaktivno, već su ona pre bila *ad hoc* i reaktivna“ (ibid.).

Kao značajne eksterne faktore, koji su uticali na efikasnost istraživanih lokalnih partnerstava, istraživači su prepoznali „kontekstualne faktore“, kao što su: nivo preduzetništva u lokalnim zajednicama, kao i stavove i ponašanje, kako finansijera, tako i drugih agencija (aktera) u području (mogućnosti delegiranja nekih aktivnosti, kooperacije i tome slično). Kao odgovor na osnovno pitanje, *da li su partnerstva po sebi doprinela lokalnom ruralnom razvoju*, autori ovog istraživanja daju objašnjenje koje cilja na dve ključne karakteristike lokalnih partnerstava:

1. ona su ujedinila različite aktere na lokalnom/regionalnom nivou (kreirala su neku vrstu sinergije, dodate vrednosti u smislu koordinacije aktivnosti, kooperacije, većeg učešća lokalne zajednice, udruživanja finansijskih, ljudskih i drugih resursa i integracije dirigovanih-top down i lokalnih - bottom up interesa);
2. ona su bila uzajamno zavisna u smislu odnosa lokalnih partnerstva i zakonskih ograničenja i procedura (postojala je sloboda da se eksperimentiše i inovira, veća sloboda i fleksibilnost i manje birokratije, naročito kroz neformalne mreže, u okviru lokalnog područja, veća neformalnost i jednostavnost, mogućnost privlačenja fondova iz izvora koji nisu inače otvoreni za državne agencije, neutralan prostor u kojem se akteri - koji su različiti i inače možda u konfliktu – odlučuju da rade udruženi zbog zajedničkog cilja, sposobnost adaptiranja na okolnosti koje se menjaju) (ibid. 159, 160).

Empirijski dokazi iz ovog istraživanja upućuju na zaključak da *ključne determinante uspeha lokalnih partnerstava* leže u: sposobnosti i posvećenosti angažovanih pojedinaca, uspešnoj mobilizaciji lokalnog znanja, u vezi sa potrebama i resursima određenog područja i odlučivanju, koje bi trebalo da bude u snažnoj vezi sa lokalnim zajednicama, koje su obuhvaćene razvojnim projektima (Ibid. str. 164). Relativno slabiji empirijski dokazi u primeru ovog istraživanja ukazuju na socijalnu inkluziju pojedinih

društvenih grupa i strateško planiranje, koje se obično pretpostavljaju u paradigmi lokalnog i neoendogenog razvoja.

Rezultati istraživanja lokalnih partnerstava i karakteristika lokalnog/regionalnog razvoja u Lider projektima u Nemačkoj (Bruckmeier 2000), Francuskoj (Buller 2000), Italiji (Osti 2000), Španiji (Espancia 2000), Danskoj (Thuesen 2009), Poljskoj (Furmankiewicz *et al.* 2010) i Mađarskoj (Kovach 2000), pokazuju specifičnosti, koje su uslovljene socio-ekonomskim, istorijskim i političkim kontekstom u svakoj od pomenutih zemljama. Predstavićemo kratko rezultate ovih istraživanja.

U Nemačkoj je Lider inicijativa naišla na plodno tle već postojeće prakse regionalnog razvoja i političko-administrativnih struktura (pokrajina/republika – *Länder*; regija – *Regierungsbezirke* i lokalnih nivoa – *Landkreise*). Prema tvrdnjama Brukmajera (Bruckmeier 2000), regionalni pokreti u tadašnjoj Zapadnoj Nemačkoj su, već osamdesetih godina dvadesetog veka, značajno profilisali politiku razvoja i to je bio opšti kontekst u koji su se ideje Lidera samo nadovezale. Interesantno je da su u nekim nemačkim republikama, već 1985. godine, postojali programi u kojima su lokalni projekti mogli biti podržani uz obavezno kofinansiranje sa lokalnog nivoa (slično Lider inicijativi). Takvi programi, sa jasnim elementima decentralizacije, regionalne autonomije, mobilizacije lokalne populacije i lokalnog odlučivanja, uglavnom su ciljali na vezu sa poljoprivredom i diverzifikacijom prihoda i aktivnosti: direktna prodaja poljoprivrednih proizvoda (sa farme), razvoj regionalne prerađivačke industrije i proizvoda sa regionalnim identitetom, razvoj lokalnih energetske sistema, novih formi ekološkog turizma i očuvanja prirode i poljoprivrednog zemljišta (Ibid. 220, 221). Stupanjem na scenu Lider inicijative, donji prag kofinansiranja je podignut na mnogo viši nivo, direktive su redefinisane u skladu sa EU pravilima i „smisao regionalnog razvoja i aktera, koji bi trebali u tome da učestvuju, načelno se promenio“. Međutim, prema mišljenju Brukmajera, ipak su „tradicionalne ekonomske grupacije i institucije imale ulogu korisnika Lider finansiranja i tako iznova ušle u endogeni razvoj na pravcima koji su suštinski bili kreirani za druge svrhe i za druge aktere“ (ibid. 221). Lider je na taj način omogućio da projekti lokalnog i regionalnog razvoja budu „još više politički kontrolisani, standardizovani i administrirani, a nezavisni akteri i akcione grupe su postale „kvazi-nevladine organizacije“. Lider projekti su se zadržali u rukama lokalnih elita: „grupacije koje su već

imale znanja, uticaja i moći i predstavljale organizovane interese su te koje su oblikovale Lider projekte i sledile sopstvene ideje“ (ibid. str. 223).

Ovo upućuje da lokalna partnerstva u iskustvima Lidera u Nemačkoj nisu bila reprezentativna u smislu transparentog donošenja odluka i demokratske legitimizacije i da nije bile inkluzije pojedinih društvenih grupa. Po rečima Brukmajera, „državne (i od njih zavisne institucije) i politike nisu bile sposobne da usvoje pristup autonomnog razvoja bez kolizije sa sopstvenim agendama i načinima rada“ (ibid.). Lider projekti su, prema njegovom mišljenju, bili samo prerušeni stari projekti i ideje u novim EU pravilima, nova terminologija i retorika nisu bile retorika lokalnih grupa i pokreta, projektima su nedostajale jasne smernice i ideja teritorijalnog ruralnog razvoja se, u Lider aktivnostima, nije konkretizovala, u smislu regionalno specifičnih pristupa koji podržavaju održivi razvoj. Ovaj autor zaključuje da Lider u Nemačkoj, zavistan od državne politike, ne može da kreira neke nove modele autonomnog regionalnog i lokalnog razvoja (ibid. str. 224-226).

Sličan kontekst projekata regionalnog i lokalnog razvoja i njihovog odnosa sa Lider inicijativom, bio je i u Francuskoj (vidi, Buller 2000). Francuska je, prema mišljenju ovog autora, u određenom smislu bila idealna za Lider, jer su ideje lokalnog i regionalnog razvoja već uspešno testirane zahvaljujući programu koji je bio sličan Lideru (*Contrat de Pays* iz 1975. godine) i zbog toga što u Francuskoj postoje „brojne ruralne teritorije i lokaliteti koji su u mnogim slučajevima imali jak istorijski i kulturni identitet“. Zbog ovih, ali i brojnih drugih razloga, Francuska je bila jedan od najvećih korisnika Lider fondova u Evropi. Iako je značajna novina za Francusku bila promocija principa kofinansiranja, u Francuskoj je, prema tvrdnjama ovog autora, ruralna politika već promovisala potrebu aktiviranja lokalnog i regionalnog nivoa u smislu postojanja razvojnih planova, dokumenata i određenih aktivnosti u lokalnu. To je bilo važno, ne samo za dobijanje državne pomoći, već i za kreiranje teritorijalnog legitimiteta. Ovo je bilo izraženo u stavu da „*pomoć pristiže onima koji sami sebi pomažu*“ (ibid. 193). Slično kao i u Nemačkoj, u Francuskoj su državne strukture i lokalni politički lideri dominirali Lider aktivnostima i lokalnim partnerstvima i ove strukture su bile i glavni korisnici fondova. Lokalni programi razvoja morali su da budu uklopljeni u već determinisane regionalne implementacione planove, mnogi od programa su bili nepoznati za većinu lokalne populacije i tome slično (šire, ibid. 195), a posebno je bila

izražena dominacija regiona nad lokalom, određena vrsta nepoverenja prema lokalnim akcionim grupama (ibid. str. 196, 197). Uprkos tome, utisak je da je Lider u Francuskoj, ipak uspeo da stvori okvire za nove „međusektorske i međuakterske koalicije“ (str. 195, 196) i da očigledno privuče značajna finansijska sredstva. Ekonomski razvoj, koji se ipak kretao oko poljoprivrede, podstaknut je kreiranjem radnih mesta, restrukturiranjem zanatskog sektora i sektora ruralnih usluga, diverzifikacijom poljoprivrede, povećanjem kvaliteta proizvoda i brendiranjem lokalnih proizvoda, poljoprivrede i okruženja, zadržavanjem postojeće populacije i privlačenjem nove, urbane populacije u ruralna područja i tome slično (ibid. str. 193, 194).

Nasuprot ovim iskustvima, u Španiji pre pojave Lidera, slična politika ruralnog razvoja nije postojala i Lider inicijativa je na određen način za mnoge predstavljala šok, zbog toga „što je to bila prva javna politika koja je dotakla pitanja socijalne i ekonomske deprivacije mnogih marginalnih ruralnih područja“, ali je inovativnost ležala i u primenjenim principima teritorijalnog pristupa i endogenog razvoja (Espancia 2000: 200, 201).¹⁰⁶ Španska iskustva takođe pokazuju dominaciju državnih vlasti u ovim procesima, ali i postepeno povećavanje participacije lokalnih socijalnih i ekonomskih aktera. Iako ovaj autor ne smatra da Lider treba opisati „velikim uspehom“ (ibid. str. 200), ipak napominje da je „Lider uspeo da demonstrira kapacitet da mobilise značajne privatne investicije u razvojne projekte“ (str. 201) i da, u kasnijim fazama, „akumulira dobra iskustva iz prakse, podigne svest o značaju dugoročnih strategija i značaju ekonomske i ekološke održivosti i nužnosti kooperacije i pokrene važnu diskusiju o teritorijalnosti u ruralnom razvoju u mnogim drugim sektorima (zdravstvo, obrazovanje, komunikaciona infrastruktura, ekologija itd)“ (str. 204). Španska iskustva takođe pokazuju da su mnoge institucije doživele Lider „kao instrument za moć ili samolegitimizaciju“ (str. 201), da su mnoge regionalne vlasti kroz ovu inicijativu pokušale da samo privuku i kanališu fondove reprodukujući tradicionalne hijerarhijske odnose i nedemokratsku kulturu, parohijalizam, sektorske podele, nisku participaciju lokalne zajednice, lobiranje i tome slično.

¹⁰⁶ Interesantno je da je španska vlada u „krizi identiteta“, koja je proizvedena novim principima Lider inicijative, a ujedno i transferom jednog dela odgovornosti na EU strukturu, pokrenula nacionalni program pod imenom *PRODER*, koji je u velikoj meri ličio na Lider, ali je ključna kontrola bila u rukama Ministarstva za poljoprivredu, ribarstvo i hranu. Takođe, jedan od razloga pokretanja ovog programa bio je i pokušaj kompenzacije za pojedina ruralna područja, koja su – usled strogih EU administrativnih pravila – bila isključena iz Lider programa (vidi, Espancia: 201, 202).

Ipak, Esparsija smatra da su Lider i princip lokalnih partnerstva pokazali značajnu „demonstrativnu moć“, ali i „materijalne efekte“ u ruralnim područjima, podigli nivo kooperacije i doveli do „evolucije teritorijalnih identiteta i teritorijalizacije politike i u drugim sektorima“ pa čak i uključili neka lokalna partnerstva u planiraju regionalnog ruralnog razvoja (primer Andaluzije), doveli do razvoja ekspertize i značajnih iskustava i generalno posmatrano, imali značajan uticaj na bolje shvatanje „dinamike ruralnih područja“ (ibid. str. 205, 206).

Iskustva Danske, kao zemlje poznate po praksi različitih i brojnih udruženja građana i razvijenog civilnog društva, prilično su pozitivna u kontekstu broja lokalnih partnerstva (LAG-ova) i njihove demokratske kontrole (putem predstavnika izabranih na neposrednim izborima). Strukturu lokalnih partnerstava u Danskoj odlikuju, pre svega raznovrsnost, jer su u njih uključeni i lokalna populacija i lokalna preduzeća i trgovačke organizacije i lokalne ekološke, kulturne, građanske i sportske asocijacije i državni/javni organi (Thuesen 2009: 34). U empirijskom istraživanju 454 članova lokalnih partnerstava, rezultati su pokazali da:

- nije bilo dominacije državnih organa,
- u lokalnim partnerstvima su manje zastupljene žene i mladi ljudi,
- članovi lokalnih partnerstava imaju viši obrazovni nivo,
- veći je udeo samozaposlenih,
- malo je aktivno učešće lokalne populacije (uglavnom samo na generalnoj skupštini koja se obično održava jednom godišnje) (ibid. 36-39).

Ova autorka ipak problematizuje pitanje dominacije lokalnim partnerstvima, od strane „dobro obrazovane srednje klase i starijih muškaraca koji imaju mnoge druge pozicije u društvu“ i to čini sa stanovišta eksterne i interne izopštenosti. Eksterna podrazumeva da oni koji bi trebali da participiraju, jednostavno nisu zastupljeni i prisutni u toku donošenja odluka, dok interna odslikava nominalno uključivanje pojedinaca i grupa, ali im nedostaju prilike da utiču na mišljenja drugih i procedure u toku odlučivanja (ibid. str 40). Prema zaključku ove autorke, dominacija srednje klase (i prisustvo eksterne izopštenosti) ne mora da bude problematična, ukoliko ne postoji suviše snažna veza među ovim elitama (sprečavanje konkurencije i interni konsenzus oko njihovih interesa, a na štetu interesa ostatka populacije u čije ime oni donose odluke) i ukoliko postoji

„mogućnost uspostavljanja veza između ovih elita i javnosti“, u cilju očuvanja demokratskih potencijala razvojnih programa, što u Danskoj i jeste slučaj zbog njihovog reizbora svake druge godine (ibid. str. 41).

U istraživanju projekata lokalnog ruralnog razvoja i partnerstava u Lider inicijativi u Italiji, Osti (Osti 2000) ističe da je od krucijalnog značaja za uspeh ovakvih inicijativa bilo to da li postoji prethodno istorijsko iskustvo u lokalnu, u smislu postojanja „tradicionalne solidarnosti i agregativnog kapaciteta“ lokalne zajednice. Uspeh ovakvih inicijativa je u Italiji značajno zavisio i od ključnih individua (harizmatičnih pojedinaca na ključnim pozicijama). Pored finansijskih aspekata, Osti ističe i značaj (smanjivanja) uticaja tradicionalnih struktura (poput farmerskog sektora i njihovih asocijacija i udruženja), kao i značaj institucionalne razvijenosti nekog ruralnog područja (koja je na primeru Italije, u nekim slučajevima čak mogla da bude više prepreka, nego povoljnost za koordinaciju i međusobnu saradnju) (vidi šire, Osti 2000).

Za budućnost ovakvih i sličnih programa ruralnog razvoja u Srbiji, iskustva Poljske i Mađarske su možda još interesantnija, iz razloga što su ove zemlje prošle post-socijalističku transformaciju (ili vrlo verovatno još uvek snažno osećaju njene posledice). Istraživanje teritorijalnog modela ruralnog razvoja, kroz prizmu lokalnih partnerstava u Poljskoj, pokazuje mnoge specifičnosti koje upućuju na značaj uvažavanja istorijske dimenzije u razumevanju društvenih procesa. U predpristupnom periodu Poljska ruralna partnerstva su se fokusirala na kreiranje strategija razvoja, razvoj telekomunikacione infrastrukture i podršku lokalnom preduzetništvu, a nešto kasnije na projekte očuvanja životne sredine, turizam i kulturni razvoj (Furmankiewicz *et al.* 2010: 55). Pristupom EU, u 2004. godini, većina razvojnih programa bila je usmerena na obnovu sela. Političke javne strukture nisu pokazivale mnogo volje za implementaciju Lider programa, uglavnom orijentišući koncepciju ruralnog razvoja oko poljoprivrednog sektora, dok je Lider doživljavao kao „nužno zlo“ (Ibid. str 56). Nekoliko istraživanja u Poljskoj (prema, Furmankiewicz *et al.* 2010: 56; Zajda 2014) pokazala su da je jedan od ključnih nedostataka politike i programa razvoja u ruralnim područjima Poljske, *bilo podcenjivanje potencijalne uloge lokalnih inicijativa od strane centralnih vlasti*. U Poljskoj su nacionalna pravila, u velikoj meri odredila implementaciju programa ruralnog razvoja kroz Lider inicijativu. Lokalne akcione grupe su formalno morale biti registrovane kao fondacije, asocijacija individua ili unija asocijacija, čiji je osnovni cilj

statutom morao da bude određen kao ruralni razvoj. Međutim, jedan od ključnih problema bio je problem finansiranja, jer su Poljska nacionalna pravila zahtevala da se „projekti moraju podeliti u tri finansijske faze, a povraćaj troškova bio je moguć tek nakon okončanja svake od faza, pri čemu je novac iz ranijih faza morao biti vraćen ukoliko je postojao problem u implementaciji druge i treće faze“ (ibid. str 56).¹⁰⁷

Rezultati studija slučaja u Poljskoj ukazuju na to da su u pojedinim slučajevima lokalne akcione grupe morale da se zadužuju kod banaka ili da izdvajaju novac iz privatnih fondova („sopstvenog džepa“), kako bi finansirali neke faze programa i sprečili opasnost da celokupan projekat propadne i novac bude uzalud utrošen. Ono što se, kao posledica ovakvog stanja očituje, svakako je jasno: lokalna partnerstva su morala da se prepuste dominaciji lokalnih vlastodržaca i njihovim ciljevima i pravicima politike, ukoliko su želela da opstanu. Zajda u empirijskom istraživanju socijalnog kapitala i funkcionisanja Lider grupa u Poljskoj (Zajda 2014) ukazuje na to da socijalni kapital u funkcionisanju ovih grupacija moramo posmatrati u vezi sa pojmom co-governance. Dominacija zvaničnih lokalnih i regionalnih vlasti koja se ogledala u većem učešću u organima odlučivanja, neformalne veze između zvaničnih vlasti i članova odbora, kao i ogroman uticaj postavljanju ciljeva lokalnog razvoja opisana je kao „municipalizacija“ ili „kolonizacija“ lokalnih akcionih grupa. Ona je uzrokovana i činjenicom da su lokalne vlasti raspolagale sa najmanje dve moćne poluge prema lokalnim grupama koje su se pojavile kao konkurent u kontroli lokalnih procesa: 1. finansijskim sredstvima (na šta upućuje i Furkmankiewicz), 2. imale veći nivo kompetencija - znanja i informacija o EU projektima koji su bili administrativno veoma zahtevni (vidi, Zajda 2014). U pojedinim slučajevima, lokalna samouprava je bila garant za dobijanje kredita od banaka radi finansijske održivosti samih projekata (?!), pa je, samim tim mogla da vrši dominantan uticaj na projekte lokalnog razvoja. U drugim slučajevima, projekti su bili u velikoj opasnosti da se ne realizuju do kraja (i time nepovratno izgube uložena sredstva), jer su ključne političke figure (npr. gradonačelnici), u lokalnoj akcionoj grupi videle političkog oponenta

¹⁰⁷ Ovo se razlikovalo od ostalih zemalja u EU i u stvari predstavlja dokaz nepoverenja centralnih vlasti prema lokalnim inicijativama. Koliko su visoki ovi troškovi pokazuje podatak koji ovi autori navode: „inicijacija projekta i planiranje mogli su da dostignu troškove od 187.500 evra u prvoj fazi. Ovo je moralo da bude finansirano u potpunosti od strane partnerstva u lokalnu. Čak štaviše, novac za izvođenje projekta je nadoknađivan tek nakon kompletiranja projekta“ (ibid.).

(vidi šire, Furmankiewitz *et al.* 2010: 58, 59). Zaključci ovih autora, iz obimnog empirijskog istraživanja i studija slučaja, upućuju na to da je dominacija lokalnih vlasti kroz finansijsku kontrolu i ostala proceduralna pravila (a time i političku kontrolu):

„rezultirala ozbiljnim nejednakostima u moći koja je bila istovremeno bila i nepravedna i nanela je štetu promociji participacije u lokalnim zajednicama i, konačno, socijalnoj inkluziji... primarno objašnjenje dominacije lokalnih vlasti nije bilo nedostatak kapaciteta u lokalnim zajednicama ili građanskom sektoru... već uticaj percepcije ruralnog u glavama državnih službenika i političara na poljskom nacionalnom nivou... implicitno nemanje poverenja u ruralne zajednice i konstrukcija ruralnosti, primarno kao problem modernizacije u poljoprivredi, rezultirao je formulacijom Lider procedura koje su uspešno omogućile da lokalne vlasti determinišu da li neka partnerstva mogu da imaju pristup finansijama“. (Furmankiewitz *et al.* 2010: 60)

Slična situacija je bila i u Mađarskoj. Iako je privatizacija i razbijanje socijalističkog sektora poljoprivrede donekle umanjio ulogu poljoprivrede kao sektora (kako porodičnih farmi, tako i velikih kolektivnih farmi), poljoprivredni lobi je bio vrlo aktivan i jak faktor u političkoj areni ruralnog razvoja (Kovach 2000: 185, 186). Bez obzira što su postojali određeni pomoci u pravcu decentralizacije i pluralističke demokratije, ruralna politika nije bila „modernizovana“ i „tehnokratski modeli“ razvoja su i dalje bili prisutni, uz dominaciju birokratije i lokalnih ekonomskih elita, koje su imale veoma veliki politički uticaj (naročito u finansiranju određenih političkih opcija na parlamentarnim i lokalnim izborima). Posledica ovakvog stanja bila je da su „ambicije lokalnih ekonomskih elita (i generalno, regionalnih/ruralnih elita) da kontrolišu političku moć i preuzmu programe razvojne politike bile posebno jake u srednjim i manjim naseljima, u kojima pristup regionalnim/ruralnim resursima za razvoj nije bio moguć bez saradnje sa lokalnim (političkim) vlastima“ (ibid. str. 187).

Iskustva svih ovih zemalja, po pitanju teritorijalnog ruralnog razvoja, kroz lokalna partnerstva, ukazuju na činjenicu da se tu najčešće radi o „intervencijama“, bilo da ih posmatramo sa nivoa Evropske unije, bilo sa nacionalnog nivoa. U većini ovih primera očigledna je dominacija (ili manje ili više uspešan pokušaj dominacije) postojećih političkih struktura, u odnosu na nivo „lokala“ i idealno tipski shvaćene participativne demokratije i modela „redistribucije moći“ centralnih, regionalnih i (ili) lokalnih političkih-javnih struktura. Dominaciju lokalnim partnerstvima možemo da prepoznamo u dva prilično ekstremna tipa : prvi, opisan u čitavom nizu

primera u brojnim zemljama odnosi se na uticaj koji lokalne/regionalne političke (javne) strukture mogu da imaju na donošenje odluka u okviru lokalnih partnerstava; drugi tip dominacije javnih struktura može da se prepozna u tome što se samoj ideji/instituciji lokalnog partnerstva (kao novonastaloj strukturi) ne pridaje poseban značaj, ona se ignoriše, njene odluke se delimično ili uopšte ne uzimaju u obzir, njen legitimitet se dovodi u pitanje i sl..

Politički procesi koji se dešavaju ili uokviruju ovakve društvene promene, ukazuju na kompleksnost novih odnosa u procesu ruralnog razvoja i istovremeno, „traženje legitimiteta“ (Ray 2000C: 8) od strane nacionalnih, regionalnih ili lokalnih institucija i organizacija, koje žele da nametnu svoje planove i programe i prikažu ih kompatibilnim sa endogenim inicijativama. Iskustva razvijenih evropskih zemalja, a takođe i iskustva Poljske i Mađarske, ukazuju da je za ovakav pristup, između ostalog, potrebno menjanje ili uspostavljanje „novih revitalizovanih lokalnih struktura i radikalno drugačiji etos za administrativne intervencije“ (Ray 2000c: 10; slično Furmankiewitz *et al.* 2010), jer mnoge birokratske strukture doživljavaju „krizu identiteta“, odnosno, osećaju se „ugroženim ili zbunjenim“ ovakvim inovativnim pristupima u ruralnom razvoju.

Ako bismo pokušali da sumiramo analizirane odnose moći i nove uloge različitih struktura (kao i novonastale strukture), mogli bismo reći da su oni integrisani u dva ključna diskursa u vezi sa lokalnim partnerstvima: integracijom i participacijom. Ovi su diskursi istaknuti su kod brojnih autora (prema, Derkzen 2008: 115) u kontekstu potrebe za decentralizacijom i uključivanjem većeg broja relevantnih aktera u lokalno/regionalno upravljanje razvojem. Pitanje participacije u vezi je sa učešćem različitih društvenih grupa, institucija i organizacija u lokalnim partnerstvima, mogućnošću uticaja na donošenje odluka i dominacijom pojedinih struktura, ali i sa pitanjem reprezentativnosti aktera u lokalnim partnerstvima. Pitanje integracije odnosi se, kako na socijalnu integraciju u okviru određenih teritorija (kao preduslova ili konsekvence teritorijalnog pristupa ruralnom razvoju i lokalnih partnerstava), tako i na integraciju sektorskih politika, sistema usluga, institucija, finansiranja, postojećih planova razvoja i sl. Često se oba ova principa naglašavaju u smislu koristi koje proizilaze iz teritorijalnog pristupa i lokalnih partnerstava, pri čemu se implicira da se oni mogu ili trebaju dostići istovremeno. Međutim, pojedini autori (Abram and Cowel 2004, prema Derkzen 2008: 111) ovu tezu proveravaju u

argumentaciji da integracija npr. sistema usluga ili sektorskih politika obično zahteva detaljno pregovaranje i prilagođavanje određenim (iskazanim) interesima, što nije lako izvodljivo ukoliko se participacija proširuje i uključuje brojne društvene grupacije. Da li će veći naglasak biti na principima integracije i (ili) participacije, ipak zavisi od čitavog niza faktora koje možemo da pronađemo u različitim društvenim kontekstima (u nekima veći problem može da predstavlja participacija i obratno).

Jedan od najvažnijih ciljeva uvođenja principa lokalnih partnerstava u ruralnu politiku je, ustvari, pokušaj „legitimizacije principa regionalnog razvoja kroz formalno uključivanje sub-nacionalnih aktera koji imaju ključna znanja u vezi sa regionalnim problemima i prioritarnim potrebama“ (prema, Derksen 2008: 115). Kao institucija u regionalnom ruralnom razvoju, lokalna partnerstva (nezavisno od forme i društvenog konteksta) predstavljaju potencijalno dobar način za optimalno kreiranje i izvođenje programa (lokalnog/regionalnog) ruralnog razvoja. Ona integrišu brojne aktere i njihove interese, doprinose mobilizaciji lokalnih resursa, ističu lokalne/regionalne potrebe u prvi plan, služe kao „katalizator“ za lokalno donošenje odluka i, na izvestan način, „materijalizuju“ postojeće, ali mogu i da kreiraju nove društvene mreže i strukture. Ovakva vrsta integracije nije bez konflikata (kako sa spoljnim akterima, tako i unutar samih partnerstava), a nivo i kvalitet participacije ne mora da bude visok. Ukoliko bismo ovu činjenicu prevideli, ignorisali bi socijalne i političke dimenzije lokalnih partnerstava koje su njima naprosto imanentne. Upravo iz svih ovih razloga, lokalna partnerstva u svim različitim formama zaslužuju da budu predmet istraživanja sociologije i drugih društvenih nauka.

6.5. Lokalne inicijative i društveni kontekst u Srbiji: mogući pravci socioloških istraživanja

Lokalne razvojne inicijative, socijalni kapital i socijalna izopštenost u Srbiji su nedovoljno empirijski istraživani i zato ćemo kratko ukazati na neke rezultate empirijskih istraživanja koji mogu da nam pomognu u zaključivanju u vezi sa situacijom na nivou lokalnih seoskih zajednica. Kao što iz prethodnih analiza sledi, razvijeni socijalni kapital može da olakša procese pozitivnih društvenih promena u lokalnoj zajednici, odnosno, „unapredi efikasnost društva olakšavajući koordinirane akcije“ (kako to

Patnam smatra). Seosko stanovništvo je, „po prirodi stvari“, usmereno na zajedničke i kolektivne aktivnosti, jednim delom zbog specifičnosti poljoprivrednih radova, a delom i zbog manje gustine naseljenosti i međusobne udaljenosti, prirodnih uslova, slabije razvijenog sistema uslužnih delatnosti, tradicionalnih kulturnih obrazaca i snažnog socijalnog kapitala u okviru porodice, rodbine (nekad patrijahalne porodične zadruge), jedinice susedstva, zadruga i tradicionalnog sela uopšte. Pre značajnijeg prodora robno-novčanih odnosa i globalnih uticaja na seoske sredine, tradicionalna seljačka matrica podrazumevala je zajedničke i kolektivne radove. Ove društvene fenomene maestralno je opisao Sreten Vukosavljević u svojim delima. U svom radu autori Šljukić (Šljukić, S. i M. Šljukić 2019) odlično primećuju da je Vukosavljević prepoznavao i pisao o značaju socijalnog kapitala u tradicionalnom selu, međutim bez njegovog imenovanja. „Permanentna oskudica ekonomskog oblika kapitala i fiksni kulturni kapital do maksimuma su povećavali značaj socijalnog kapitala, što se izražavalo, pre svega, u potesnom režimu i zajedničkim radovima” (ibid). Potesni režim ne bio moguć bez opšteg poverenja i uzajamnosti, odnosno bez socijalnog kapitala (transformacija socijalnog u ekonomski kapital). Ovi autori izdvajaju značaj Vukosavljevićevo istraživanja potesnog režima koji je stvarao čvrstu seosku zajednicu: kolektivna prava jača su od privatnih (“bonding”); značaj radnih pozajmljivanja, koji nije manji od privrednog jer se stvaraju i održavaju društvene veze, pri čemu su unutrašnje društvene veze (“bonding”) bile su u tradicionalnom selu mnogo jače od društvenih veza sa spoljašnjim svetom (“bridging”). Ovo je Sreten Vukosavljević odlično razumeo i objasnio (ibid.).

Danas su mnogi od zajedničkih i kolektivnih radova, usled starosti stanovništva, deagrarizacije, migracija, ali i robno-novčanih odnosa, zamenjeni plaćenim radovima (nadnice) ili eksternim uslugama, tako da se sfera rada u selima, umesto na tradicionalnim socijalnim razmenama (socijalnom kapitalu), sada sve više zasniva na ekonomskim razmenama i kapitalu (usled demografske devitalizacije i niske aktivnosti stanovništva to je često nužnost). Ta se nužnost odslikava udruživanjem seljaka u zadruge, ali su one zavisno od društvenog konteksta ili predstavljale dominantni oblik u smislu farmerskog i drugog kolektivnog delanja i jačanja socijalnog i ekonomskog kapitala (razvijene zemlje), ili su, nažalost, predstavljale put

razgradnje ovih formi kapitala (iskustva Srbije i zemalja bivšeg Istočnog bloka).¹⁰⁸

Razaranje kapitala u svim oblicima, tokom socijalističkog perioda, nije mimoišlo ni seljaštvo, naročito u periodu post-socijalističke transformacije (vidi, Šljukić 2006). Za razliku od ekonomskog i kulturnog kapitala, koji je, u poređenju sa seljacima iz društava kolektivizovane poljoprivrede i uvećan, socijalni kapital našeg seljaštva je u suton socijalizma bio najugroženiji (ibid.). Prema nekim navodima (Tomanović 2008), istraživanja socijalnog kapitala u post-socijalističkim zemljama, ukazuju na njegov relativno nizak nivo.

Nivo socijalnog kapitala (i onoga što brojni autori manje ili više (ne)precizno podvode pod ovaj pojam) u Srbiji je generalno nizak. Međutim, on je, prema nekim istraživanjima (Tomanović 2008: 10), značajno održan kao vezujući kapital u okvirima primarnih porodičnih odnosa i neformalnih mreža, uglavnom „kao reakcija na deficit institucija“ u društvu. Ovo potvrđuju i podaci iz drugih istraživanja¹⁰⁹, prema kojima je u Srbiji visoko razvijen osećaj pripadnosti socijalnim grupama (porodica, kvart/ulica, mesto stanovanja, nacija i profesija), kao posledica gotovo potpunog poistovećivanja sa pripadanjem porodici. Međutim, prema podacima iz istog istraživanja (Mihailović i sar. 2009):

- samoocena uticaja na odluke o životu lokalne zajednice je veoma nepovoljna: 85% ispitanika smatra da nema nikakvog ili ima mali uticaj na život lokalne zajednice;
- kulturni aktivitet¹¹⁰ pokazuje da je udeo kulturno pasivnih i onih sa veoma niskom i niskom kulturnom aktivnošću na nivou od 82%;

¹⁰⁸ Razlozi za ovakvo stanje i u Srbiji i u drugim zemljama, već su odavno poznati i nećemo ih dalje obrazlagati. Novija sistematična sociološka studija, koja se bavi istorijskim i komparativnim analizama ovog problema je studija Šljukića (vidi Šljukić 2009). Istorijski i aktuelni makro uzroci i uslovi koji su u Srbiji doveli do „slabašnog i nedovoljno prepoznatog“ socijalnog kapitala, sistematično su predstavljeni u radu Milana Tripkovića (vidi, Tripković 2006: 13-34; takođe vidi rad Tripković 2002).

¹⁰⁹ Istraživanje „Socijalna isključenost u Srbiji – intenzitet, uzroci i tipovi“ u okviru projekta „Promocija debate o socijalnoj uključenosti u Srbiji“, prema Mihailović i sar. 2009: 10; Vlada R. Srbije 2010.

¹¹⁰ Najveći broj „sub-indikatora“ za utvrđivanje obima i pojavnih oblika kulturne participacije se i sa stanovišta sadržaja kulture, odnosio na masovnu, popularnu kulturu, plasiranu pre svega putem masovnih medija.

- politički aktivitet¹¹¹ pokazuje da je udeo politički pasivnih i onih sa veoma niskom i niskom političkom aktivnosti na nivou od 73%;
- socijalna participacija u formalnim mrežama (mereno prema učestalosti kontakata sa političkim partijama, crkvenim organizacijama, sindikatima i nevladinim organizacijama) je veoma niska: 84% nije uključeno u formalne mreže (nepostojanje svih kontakata), a svega 12% je malo uključeno u formalne mreže
- socijalna participacija u neformalnim mrežama (porodica, rođaci, prijatelji, komšije) je obrnuta i pokazuje visoko uključivanje u ovakve mreže (čak 82%).

Pavićević Olivera (Pavićević 2012) u svojoj odličnoj analizi uzroke nerazvijenog socijalnog kapitala u Srbiji i drugim postkomunističkim zemljama smešta u društveno-istorijski i politički kontekst delovanja i nestajanja komunizma sa svim svojim dugoričnim posledicama koje je ostavio. Ona smatra da se:

“Za razliku od ekonomski razvijenih društava sa dugom demokratskom tradicijom, pokazalo se da se društveni kapital u bivšim komunističkim društvima razvijao i kretao u gotovo suprotnom smeru. Njega odlikuju kompetitivnost, nekomunitarnost, ekskluzivnost. To se može objasniti preovlađujućim neformalnim oblicima udruživanja kao strategije opstanka u uslovima oskudice i ideološke mobilizacije u vreme komunističke partijske države koji će se tokom tranzicije pretvoriti u sumnjivu konverziju različitih tipova kapitala. Otvoreno pitanje je koliko je koncept društvenog kapitala primenjiv u postkomunističkim društvima istočne i centralne Evrope i kako ga treba koncipirati u svrhu adekvatne primene u kreiranju socijalne politike”. (Pavićević 2012: 501)

Slom komunizma ostavio je posledice u društvenom tkivu tih društava: socijalni kapital pokazuje svoje negativne aspekte kao „neformalni, ekskluzivni ili povezujući društveni kapital“; iskustva ljudi u formalnim organizacijama u komunističkom periodu (prividna dobrovoljnost, birokratizacija, otuđenost od članstva...) ostavila je traga u dubokom nepoverenju i percepcijom da su „udruživanja beskorisna formalnost“. Posledice u postkomunističkom periodu vezuju se za „nizak nivo participativne kulture i nedostatak organizacija civilnog društva“. Ukazujući na istraživanja iz drugih postkomunističkih zemalja navodi se da:

¹¹¹ Mereno preko učestalosti informisanja o političkim temama putem medija, razgovora o političkim temama sa okruženjem, izlaska na izbore, praćenja izbornih kampanja i učešća u izbornim kampanjama.

„kada je reč o društvenom kapitalu u postkomunističkim društvima njihove zajedničke karakteristike su: nepoverenje u formalne institucije i istrajnost privatnih prijateljskih mreža pri čemu stavovi, norme i bihevioralni obrasci imaju moćan efekat koji traje izvan institucionalnog konteksta u okviru koga su se prvo pojavili (Badescu i Uslaner, 2003: 9). Uvećavanje nejednakosti i duboke promene u društvenoj strukturi tranzicionih društava pokrenule su mehanizme kojima su političke i ekonomske elite intenzivno razmenjivale različite oblike kapitala u uslovima slabe formalne organizacije sačinjene od ostataka bivše nomenklature i neizgrađenih društvenih institucija (Pavićević 2012: 517).

Ova analiza zapravo pokazuje ključne uticaje koje struktura i promene globalnog društva imaju na anlizirani društveni fenomen, kao i njegov razvoj usled takvih društvenih uslova: društvena nejednakost i društvena (ekonomska i politička) moć pojedinih društvenih struktura/grupa postala je loša za funkcionisanje tržišne ekonomije i građanske demokratije. Ona se odslikava u tome da „neformalne veze postaju glavna podrška korupciji i organizovanom kriminalu koji su povezani nebrojenim načinima. Oni će odigrati vodeću ulogu u mnogim reformskim procesima igrajući značajnu, ako ne i presudnu ulogu u ekonomskom, političkom i društvenom (ne)razvoju postkomunističkih zemalja. Snagu neformalnih grupa čini njihova rasprostranjenost u svim društvenim sferama, prevrtljivost, sposobnost da se pojavljuju i nestaju i samim tim nedovoljna uočljivost i prepoznatljivost” (ibid, str. 519).

Sa druge strane, neformalni i asocijativni socijalni kapital predstavlja izlaz iz situacije manjka društvene moći i kontrole pa se ljudi oslanjaju na neformalne grupe i veze, kao i na same sebe i porodične veze kako bi ostvarili (prividnu) sigurnost i kompenzovali ograničen uticaj u javnoj sferi. Loša iskustva iz komunizma, kao i iskustva „tranzicije“ u kojima je velika većina gubitnik, „nedostatak elemenata demokratije (njen pravni osnov, učešće građana), klijentizam rasprostranjen kroz vertikalne mreže moći i partikularizam karakterističan za horizontalne mreže poverenja” dovele su do toga da je socijalni kapital u svojim pozitivnim aspektima tek pomalo prepoznatljiv, a osećaj “mentalne blokade”, “bespomoćnosti”, “zavisnosti o države”, “paralisane sposobnosti za preduzetništvo”, “oslabljena individualna odgovornost” ... posledica prethodnih iskustava. Zaključak ove analize izveden iz drugih istraživanja ima veliki teorijsko-metodološki značaj za kritičko propitivanje analitičke primene koncepta i istraživanje fenomena socijalnog kapitala u postkomunističkim zemljama:

“... teorija socijalnog kapitala ne može biti dosledno prenešena u postkomunistička društva jer se pokazalo prisustvo negativne korelacije između indikatora društvenog kapitala i procesa demokratizacije u ovim društvima”. (ibid. 515)

Teoretičari socijalnog kapitala pokušali su da prevaziđu realnost negativnih posledica socijalnog kapitala („socijalno-patološki potencijal društvenog kapitala“ – ekskluzivnost, korupcija, nejednakost, sektaštvo...) putem koncepta neformalnog i formalnog, povezujućeg i premišćujućeg, inkluzivnog i ekskluzivnog, homogenog i heterogenog socijalnog kapitala. Pavićević ukazuje na značaj rada Marka Vorena (Warren) i koncepta o inkluzivnom i ekskluzivnom socijalnom kapitalu preko tri jedinice analize: lakoća izlaska iz asocijacije, mediji ukorenjenosti i konstitutivno dobro, odnosno namene i ciljevi udruživanja (Warren, 2001, prema Pavićević 2012: 512).¹¹²

Slično uzroke u manjku socijalnog kapitala analizira i Dimitri A. Sotiropoulos (Sotiropoulos 2014) koji zaključuje da su ekonomski problemi i nefunkcionisanje političkih i administrativnih institucija povezani sa nepoverenjem prema političkim klasama, birokratijom i bilo kakvim socijalnim partnerima izvan članova porodice, jedinice susedstva i članovima uže zajednice, rasnim, etničkim ili verskim grupacijama, koje daju ne samo

¹¹² Kod Vorena, napominje Pavićević, se ističe značaj konstitutivnog dobra kao najrelevantnijeg za diferenciranje koncepta socijalnog kapitala. Voren u svojoj klasifikaciji navodi: *individualna materijalna dobra* (npr. hrana, odeća, sklonište), *javna materijalna dobra* (npr. javni radio i televizija, čist vazduh, očuvanje sredine, teritorijalna sigurnost), *inkluzivna društvena dobra* (npr. jezik, znanje, kultura, identiteti i prepoznavanje u ciljevima, idealima, aktivnostima i dijalogima koji označavaju pripadnost društvu), *dobra individualnog interpersonalnog identiteta* (npr. mogu takođe biti simbolička, neograničena i ekskluzivna jer nastaju kao produkt bliskih međuljudskih odnosa, kao što su ljubav, porodica i prijateljstva čineći osnove grupe. Iako su dobra međuljudskog identiteta ličnog i privatnog karaktera ona, takođe, nude polja za učenje i razvijaju empatiju i poverenje. To su komšiluk, društveni i sportski klubovi od kojih se očekuje da doprinesu građanskoj vrlini), *statusna dobra* (ona su simbolički oskudna i izuzetno ekskluzivna i u njih spadaju diplome, titule, članstva u ekskluzivnim klubovima, skupi automobili, kuće ili druga dobra koja imaju nisku simboličku vrednost. Udruženja koja obezbeđuju statusna dobra malo doprinose razvijanju građanskih vrlina, poverenja i empatije i ograničena su na članove ili istomišljenike. Primer za to su elitni društveni klubovi, private škole, politička i profesionalna elita; i ekskluzivna grupno-identitetska dobra (njihov ekskluzivitet je unapred predodređen rođenjem, nametnutom dominacijom i marginalizacijom, ili nekom specifičnom svrhom nametnutom spolja. Zajednički interesi sa drugim članovima su zasnovani na identitetu, ekskluzivni su i automatski uronjeni u grupni identitet. Ovakva udruženja vrlo često ne samo da ne proizvode građanske vrline, već ih i potkopavaju. Ona neguju sklonost svojih članova da veruju isključivo jedni drugima i da nikada ne veruju autsajderima) (citirano prema, Pavićević 2012: 512, 513).

utočište iosećaj sigurnosti, već i osećaj identiteta. Rezultati istraživanja u nekoliko zemalja jugoistočne Evrope pokazalo je da “da postoji generalizovano nisko poverenje u ljude (međuljudsko poverenje) i još niže poverenje u institucije (socijalno poverenje). Nepoverenje u političke stranke i parlament, s jedne strane, i poverenje u crkvu i vojsku drugo, jesu trendovi primećeni ne samo u jugoistočnoj Evropi, već iu drugim istočnoevropskim zemljama kao što su Mađarska i Poljska (Sotiropoulos 2014: 254).

Empirijska istraživanja socijalnog kapitala u ruralnim područjima Srbije (sa fokusom na indikatore poput povezivanja sa rodbinom i prijateljima i udruživanja u organizacije), pokazuju da je njegov nivo generalno nizak¹¹³, bez obzira o kojem regionu ili etničkoj (kulturnoj) grupi se radi (Cvejić i sar. 2010).¹¹⁴ Rezultati ovog istraživanja su empirijski potvrdili očekivanu međuzavisnost siromaštva, materijalne i deprivacije u naselju i socijalne isključenosti u ruralnim područjima Srbije. Regionalne razlike u zastupljenosti siromaštva¹¹⁵ u Srbiji su značajne (najnepovoljnija situacija je u Južnoj i Istočnoj Srbiji), a stanovništvo iz pojedinih tipova domaćinstava je izloženo većim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti. Mnogi rezultati ukazuju na loše efekte dosadašnjih politika i potrebu razvijanja regionalno specifičnih razvojnih politika, u skladu sa rešenjima na nivou lokalnih samouprava i programa privlačenja investicija. Rezultati i preporuke iz ovog istraživanja jasno uočavaju značaj ljudskih resursa, kao i značaj pojedinih društvenih grupa i institucija za razvoj

¹¹³ Cvejić i saradnici ističu sledeće: „Iako su, po pravilu, usmereni na porodicu i rodbinu, čak 10% ispitanika iz uzorka je izjavilo da uopšte ne poseduju vezujući socijalni kapital, što znači da se ne oslanjaju ni na rođake, ni na komšije i prijatelje kada su u stanju socijalne potrebe. Premošćujući socijalni kapital gotovo da ne postoji i samim tim ne može kompenzovati vezujući socijalni kapital u podizanju socijalne kohezije na selu. Tradicionalni oblici vezivanja, preko seoskih okupljanja i ispomaganja kod obimnijih poljoprivrednih radova gube na značaju, a novi oblici vezivanja su izuzetno slabo razvijeni“ (Cvejić i sar. 2010: 15).

¹¹⁴ Ovo istraživanje imalo je za cilj da se prepoznaju najvažniji problemi u ruralnim oblastima Srbije, koji stvaraju rizike od siromaštva i socijalne isključenosti, da se uoče načini na koji se različiti rizici kombinuju i proizvode (višestruku) isključenost i deprivaciju, da se identifikuju društvene grupe, koje su pod najvećim rizikom od siromaštva i socijalne isključenosti, da se ispituju aktuelni efekti različitih relevantnih politika, kao i da se izlože preporuke za unapređenje mera ili njihove implementacije u cilju povećanja socijalne uključenosti ruralne populacije, a time i podsticanja ruralnog razvoja u Srbiji.

¹¹⁵ Pored siromaštva, regionalne razlike uočene su i u mnogim drugim aspektima, na primer, pristupu državnoj podršci poljoprivredi, diverzifikaciji prihoda porodičnih gazdinstava, zastupljenosti pojedinih ustanova (npr. škola, obdaništa, domova kulture/biblioteka), zdravstvenom osiguranju i pristupu uslugama zdravstvene zaštite i drugo.

ruralnih područja u Srbiji. Socijalna isključenost uočena je, između ostalih, i u pristupima ključnim tržištima, tržištu rada, državnoj podršci (podrška subvencijama, PIO osiguranje i sistemi socijalne zaštite). Analiza relevantnih politika i rezultati istraživanja sumirani su u preporukama, koje se tiču potrebe harmonizacije statistike i tehničkih baza podataka (kako bi ovi društveni fenomeni i procesi mogli da se prate i analiziraju), zatim potrebe za unapređenjem resursa i infrastrukture ruralnih naselja, potrebe za reformisanjem agrarne strukture i agrarne politike u Srbiji, kao i potrebe za kreiranjem adekvatnijeg i efikasnijeg institucionalnog okvira za ruralni razvoj.¹¹⁶

Rezultati naših istraživanja¹¹⁷ socijalne angažovanosti lokalnog stanovništva i njihovog socijalnog kapitala pokazuju da je socijalni kapital farmera u AP Vojvodini, posmatrano na našem uzorku, relativno dobro razvijen, ukoliko ga indikujemo preko pripadnosti udruženjima i lokalnog aktivizma. Od ukupnog broja ispitanika u našem uzorku, svega 34% ne pripada nekom od udruženja/institucija na lokalnom nivou. Najveći deo ispitanika označio je zadrugu i udruženje kao okvir svog članstva, a zatim pripadnost lovačkom, sportskom ili lokalnom kulturnom klubu i drugim sličnim institucijama. Relativno je mali udeo pripadnosti političkom udruženju (partiji) (ispod 5%). Ukrštanje varijable članstva u udruženjima i varijable obrazovanja pokazalo je statistički značajnu vezu, odnosno, obrazovaniji ispitanici (farmeri) su u većoj meri pripadnici lokalnih udruženja, dok veličina ukupnog poseda ispitanika (farmera) nema uticaj na članstvo. U ovom slučaju, institucionalno posmatrano, značajan udeo ispitanika iz uzorka je socijalno aktivan i umrežen sa drugima u lokalnoj sredini, ali upravo zato treba napomenuti da se radi o uzorku

¹¹⁶ S obzirom na to da se radi o metodološki kompleksnom istraživanju i veoma detaljnoj analizi brojnih indikatora u vezi sa ruralnim područjima u Srbiji, za detaljnije podatke upućujemo na ovu studiju koja je nastala kao rezultat dobre saradnje sociologa i agroekonomista. Ovakav interdisciplinarni pristup ovoj studiji daje poseban značaj, a mnogi rezultati trebaju i mogu da dobiju dublja tumačenja u svetlu uzroka, ali i mogućih posledica uočenih negativnih tendencija u ruralnim područjima Srbije.

¹¹⁷ Prikazaćemo samo deo rezultata istraživanja evaluacije rada poljoprivredne savetodavne službe AP Vojvodine koje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku od 281 gazdinstva u Vojvodini. Projekat je finansiran od strane Pokrajinskog Sekretarijata za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo. Rukovodilac projekta *Evaluacija PSS APV na odabranim polj. gazdinstvima* je bio prof. dr Živojin Petrović, a koordinator dr Dejan Janković. Podaci o životu u lokalnoj zajednici i socijalnom aktivizmu bili su deo operativnog zadatka u projektu, za koji je bio odgovoran autor ove studije.

poljoprivrednika-farmera koji su orijentisani na saradnju sa poljoprivrednom stručnom službom, što ih u tom segmentu (traženja informacija, stručne saradnje, informisanosti, primene nauke u praksi...) jednim delom izvodi iz široke grupacije „pravih seljaka“ koji dominiraju u seoskim sredinama u Srbiji/Vojvodini. U tom smislu mogu se analizirati i odgovori ispitanika po pitanju njihovog dosadašnjeg angažmana na razvoju sela u kojem žive: 50% se do sada angažovalo uglavnom oko poljoprivrede, lokalnih puteva, lokalnih komunalnih problema, u okviru udruženja, mesne zajednice, zadruge, u oblasti kulture i sporta i sl. Svega 2,4% je u ovome prepoznalo lokalni politički aktivizam. Oni koji se nisu angažovali su u najvećem broju slučajeva istakli manjak ličnog interesovanja (ili vremena) za takva pitanja; ili da nije bilo potrebe ili poziva na takav angažman; da tome nisu imali pristupa jer nisu politički angažovani, uvek „bude kako moćni žele“; da to treba da rade mlađi ili čak da su nepoverljivi prema takvim aktivnostima jer ljudi uvek rade u svoju korist. Ukrštanjem ovog odgovora sa dužinom boravka u selu (od rođenja ili doseljen) nije se pokazala statistički značajna veza ove dve varijable dok je veza sa obrazovanjem tek minimalno statistički značajna (obrazovaniji ispitanici su bili nešto spremniji na takav angažman). Međutim, ukrštanjem varijable pripadnosti udruženjima i lokalnim institucijama i varijable dosadašnjeg angažovanja u lokalnoj sredini pokazala se statistički značajna veza, odnosno, oni ispitanici koji su članovi lokalnih udruženja i insitucija značajno su se više angažovali na rešavanju problema u lokalnoj sredini ($\chi^2 = 49,201$ ($p = 0.006$)) što ukazuje na vezu između socijalnog kapitala i lokalnog aktivizma.

Sa druge strane, na pitanje da li bi bili u budućnosti spremni na neku vrstu angažovanja u nekoj aktivnosti za rešavanje problema u lokalnoj sredini, kvalitativna analiza odgovora pokazala je da se – kod onih koji na to nisu spremni - odgovori kreću oko nedostatka vremena i volje za tako nešto (oko 40%), to treba mlađi da rade (oko 15%), to je nezahvalno (oko 11,9%), zbog dosadašnjih neuspelih pokušaja (oko 5%) ili nepoverenja u lokalne predstavnike sela (oko 5%). Što se stepena generalizovanog poverenja tiče, ispitanici u našem uzorku odgovorili su na sledeći način: većini ljudi se može verovati (10,4%), opreza nikad dosta (27%), zavisi od osobe do osobe (62,6%).

Analizom odgovora ispitanika o najvećim problemima u seoskoj sredini u kojoj žive ističe se problem (većih) finansijskih ulaganja u seosku privredu, zapošljavanje stanovnika radi zadržavanja istih u lokalnoj sredini i

infrastrukturni problemi (putna infrastruktura, kanalizacija i sl.). Kao odgovorne za rešavanje ovih pitanja u najvećoj meri se vide opština (lokalna samouprava) i država. S obzirom na to da je istraživanje bilo sprovedeno na uzroku farmera u AP Vojvodini, na pitanja od koga očekuju najveći angažman na rešavanju ovih pitanja interesantan je rang odgovora: opština (lokalna samouprava) 73,3%, pokrajinska administracija 47,7%, republička vlada i ministarstva 43,3%, što govori u prilog opravdanosti naglašavanja značaja i uloge lokalne samouprave u participativnom demokratskom i decentralizovanom upravljanju lokalnim i regionalnim ruralnim razvojem. Značaj organa (sekretarijata) Autonomne pokrajine Vojvodine je takođe logičan odraz svesti značaja autonomnosti regiona Vojvodine i u ekonomskom, kulturnom, ali i političkom smislu. Interesantno je da je lokalno stanovništvo u odgovoru na ovo pitanje prepoznato u 28,8%, mesna zajednica 38,8%, dok je okrug istaknut u svega 5,7%, a slično tome i lokalni privredni subjekti 5,3%.

U prilog značaja dinamike lokalnih seoskih zajednica, a slično zaključcima istraživanja inostranih autora, ispitanici u našem istraživanju su u 57,7% prepoznali da u lokalnoj zajednici postoje osobe koje bi mogle da budu veoma važne za lokalni razvoj. U navođenju njihovih osobina, prepoznato je pre svega njihovo obrazovanje (38,1%), zatim ugled koje te osobe uživaju (36,9%), a nešto manje njihova moć i uticaj (31,1%), a značajno manje njihovo bogatstvo (19,3%).

U kontekstu *mogućih pravaca socioloških istraživanja u Srbiji* treba posebno napomenuti sledeće: mikro nivo ruralnog razvoja je u Srbiji nedovoljno istražen i u tom smislu problematika društvenih grupa se prosto nameće sama po sebi. Međutim, društvene grupe u lokalnim seoskim zajednicama nisu predstavljale eksplicitni cilj našeg istraživanja, jer bi onda predmet istraživanja bio mnogo, mnogo širi. Problemi i aspiracije seoske omladine, mogućnosti zapošljavanja, migracione preferencije i mnoge druge „klasične teme“ u ruralnoj sociologiji, veoma su važni problemi koji predstavljaju izazov za istraživanja ruralnih sociologa u Srbiji. Značaj seoske omladine je za ruralni razvoj sam po sebi veoma veliki, u kontekstu socijalne, ekonomske, demografske i svake druge vitalnosti ruralnih područja. Isto tako, problemi ostarelog seoskog stanovništva i sistemi socijalne zaštite su za društveni kontekst Srbije od velikog značaja. Radna, porodična i druge uloge žena u lokalnim seoskim zajednicama, takođe bi

trebali da budu na listi istraživačkih prioriteta, kao i veoma značajno pitanje zadruga kao društvenih grupa i institucija koje su od krucijalne važnosti za ekonomsku i socijalnu vitalnost sela. Samo kroz pitanje npr. zadruga prelama se čitav niz relevantnih pitanja u vezi sa funkcionisanjem lokalne ekonomije, procesom modernizacije poljoprivrede, jačanjem socijalnog i drugih formi kapitala i sl.

Za pitanja kojima se ovde bavimo, važno je istaći da sve ove, ali i druge društvene grupe, imaju *sopstvenu percepciju prioriteta razvoja* ruralnih područja u kojima žive i, upravo zbog toga, čine nerazdvojni deo endogene „slagalice“, koja zahteva istraživačke napore sociologije u narednom periodu. Ruralnoj sociologiji i sociologiji ruralnog razvoja se, iz tih razloga, kao istraživački problem prosto nameće potreba analize *kolizije u percepcijama ruralnosti i prioriteta razvoja lokalnih seoskih zajednica* od strane države, lokalnih samouprava, NVO, razvojnih agencija i ruralne populacije, koja u selima živi i radi. Ovo implicira i potrebu analize potencijalnih konflikata 1. naučnog i 2. političkog diskursa o ruralnom razvoju i 3. očekivanja i potreba lokalnih seoskih zajednica i njihove populacije. Nažalost, u nedostatku konkretnijih empirijskih pokazatelja i indikatora u vezi sa ovim pitanjima, prilično je teško ovaj problem konkretnije analizirati na nivou ruralnih područja u Srbiji.

Uvažavanje i empirijsko istraživanje heterogenosti ruralnih područja, specifičnih karakteristika (problema i potencijala) lokalnih seoskih zajednica i specifičnih problema i potreba različitih društvenih grupa, svakako bi morao da predstavlja jedan od početnih koraka u praktičnoj operacionalizaciji koncepta neoendogenog razvoja. To znači da bi svaka regionalna i lokalna ruralna politika i svaki konkretan program razvoja određenog ruralnog područja, trebali da otpočnu sa ovakvim *akcionim istraživanjima*, ukoliko se želi doprineti održivosti razvojnih rešenja. Pored potrebe za sistematskim naučnim istraživanjima ruralnih područja u Srbiji, ovakve *ad hoc* analize mogle bi da predstavljaju značajne empirijske izvore za kasnija teorijska uopštavanja i objašnjenja složenih procesa, od strane ruralne sociologije i drugih društvenih nauka koje su zainteresovane za ruralna pitanja.

Primeri lokalnih inicijativa i „lokalnih partnerstava“ između različitih aktera (nazovimo ih možda i kolektivnim naporima različitih lokalnih i regionalnih aktera), koja imaju uticaja na socijalnu i ekonomsku dinamiku i razvoj u Srbiji, zasigurno postoje (doduše verovatno ne u onakvoj formi kao

u EU), ali ona nisu dovoljno prepoznatljiva, verovatno su zamaskirana političkim dešavanjima na lokalnim/regionalnim nivoima (i pod velikim uticajem političkih struktura i odluka) i jednostavno nisu (dovoljno ili uopšte) istraživana u domaćoj društvenoj nauci. U Srbiji već npr. postoji početno finansiranje pilot projekata koji imaju za ideju da podrže osnivanje „lokalnih akcionih grupa“, kako bi se eventualna IPA sredstva za te namene spremnije dočekala. U Vojvodini su na osnovu ovakvog finansiranja u pojedinim lokalnim samoupravama poput Čoke, Malog Iđoša, Iriga, Žitišta, Alibunara, Titela, Opova, formirane „lokalne akcione grupe“, a neke od njih su aktivno učestvovala u pripremi lokalnih planova razvoja poljoprivrede, ruralne obnove ili čak Strategije ruralnog razvoja opštine (primer Iriga).

Na nivou Centralne Srbije Ministarstvo takođe finansira slične projekte, međutim još je, generalno posmatrano, rano za zaključivanje o efektima ovih projekata (naročito bez njihove konkretnije empirijske analize). Za pretpostaviti je da su u nekim lokalnim zajednicama ove lokalne akcione grupe zaživele (barem u smislu da jednim delom barem „liče“ na LAG-ove u EU Lider programu, odnosno, reflektuju principe lokalnih partnerstava) i da su dale svoj doprinos lokalnoj dinamici i razvoju. Međutim, osnovana je pretpostavka da ukoliko ne postoji adekvatno i stabilno finansiranje, tada ove, u načelu dobre ideje u vezi sa lokalnim partnerstvima, vrlo lako „padaju u vodu“. Isto tako, u politizovanom društvu poput srpskog, moguće je očekivati probleme u realizaciji ideja ovakvih partnerstava, posebno zbog toga što su ove ideje prilično nove, civilno društvo je nerazvijeno i što postoji opasnost da lokalni politički lideri oseće ugroženost od novih struktura, što bi moglo da dovede do blokiranja takvih inicijativa, preuzimanja njihovih zasluga, pokušaja infiltracije političkih elemenata u njihovu aktivnosti ili pak njihovog ignorisanja i sl.

Buduća istraživanja u okviru ruralne sociologije i sociologije ruralnog razvoja trebala bi da budu usmerena i u pravcu analize lokalne razvojne dinamike koja bi u narednim godinama trebala da sve više dobija na značaju. Neka od istraživačkih pitanja biće upravo vezana za pravce i dinamiku regionalnog razvoja i realnu (a ne samo deklarativnu) integraciju principa teritorijalnog i regionalnog planiranja u ruralnom razvoju. U okviru ovih procesa biće važno istraživati u kojoj se meri vrši integracija sektorskih politika, finansiranja, sistema usluga, kao i socijalna integracija u određenim tipovima ruralnih regiona; kakve će biti reakcije postojećih političkih struktura na novu razvojnu dinamiku i zahteve lokalnih i regionalnih aktera

za rešavanjem njihovih problema; kako će teći proces donošenja odluka u lokalnu/regionu i kakva će forma i jačina konflikata i (ili) saradnje preovladati u ovim procesima; da li će integracija teritorijalnih principa u ruralnom razvoju teći uz manje ili veće otpore agrarne politike i agrarne populacije i da li će principi koji su iskazani u ključnim dokumentima Evropske unije biti direktno primenjeni ili će doživeti redefinisane kroz „filtre“ nacionalne agrarne politike; da li će i na kakav način evropske integracije i nagomilani problemi u ruralnim područjima Srbije konačno ipak dovesti do koncipiranja ruralne politike i sl?

Nužnost modernizacije poljoprivrede u Srbiji i njene posledice moraće da budu predmet budućih ruralno socioloških istraživanja u kontekstu dalje ubrzane deagrarizacije i sve veće polaziracije između različitih tipova poljoprivrednih proizvođača. U tom smislu sociologija će morati da sagleda društvene koristi, ali i posledice koje će ubrzana modernizacija, deagrarizacija i suočavanje sa konkurencijom evropske poljoprivrede proizvesti u ekonomskom, socijalnom, kulturološkom, demografskom i političkom kontekstu.

Ukoliko bismo sumirali predstavljena iskustva različitih zemalja i pokušali da damo refleksiju u odnosu na situaciju u srpskom društvu, smatramo da bi bilo potrebno istaći sledeće faktore koji stoje u međusobnoj vezi:

- u duboko *politizedanom* srpskom društvu nacionalni, regionalni i lokalni politički moćnici će, u svakom slučaju, u velikoj meri uticati na slične razvojne procese (pretpostavka uticaja - u svetlu svepristune korupcije - je uglavnom negativna);
- dominantno *centralizovan* politički i ekonomski sistem odlučivanja, nedovoljna decentralizacija društva i nedovoljna izgrađenost i kapaciteti regionalnih i lokalnih struktura (lokalnih samouprava) predstavljaju značajnu prepreku. Čak i u slučaju proaktivnih i inovativno orijentisanih lokalnih vlasti, duboka strukturna i ekonomska kriza, siromaštvo, loše finansijsko stanje mnogih ekonomskih aktera (preduzeća i kompanija) u lokalnu/regionu, nezaposlenost... umanjuju mogućnosti lokalnih vlasti da finansiraju lokalne programe razvoja, čak i ukoliko to žele. Ukoliko ovome dodamo negativne makro (zakonske) aspekte finansiranja lokalnih samouprava i otvorene i (ili) (zakulisne) političke igre, kako lokalnih političkih struktura (koje se često bave više sobom, nego

problemima u lokalnu), tako i centralnih vlasti, situacija nije nimalo optimistična;

- u duboko politizovanom i *elitizovanom* srpskom društvu, lokalom i „regionima“ dominiraju „harizmatični“ (?) politički lideri, koji značajan deo svojih „zasluga“ za razvoj u lokalnu (ukoliko on realno i postoji) uglavnom duguju (mislimo da možemo ovo tvrditi) ne toliko svojim ličnim i organizacionim kapacitetima, koliko političkim vezama i „nagodbama“ sa nacionalnim političkim klikama. Paradoks je, s druge strane, da neke nacionalne političke figure i politički centri moći čak pokušavaju da prisvoje zasluge za „lokalne uspehe“, bilo kroz naglašavanje uloge centralnih političkih struktura u omogućavanju ovakvih lokalnih uspeha, bilo kroz centralističku političku promociju ujedinjavanja lokalnih i regionalnih političkih struja. Konačno i dalje je diskutabilno pitanje koji su faktori presudni za dobijanje političkih izbora u lokalnu: delovanje lokalnih političkih lidera i njihovi „uspesi“ (i lokalna politička propaganda) ili imidž političkih partija u globalu, zavisno od makro nacionalnih i međunarodnih pitanja;
- u vezi sa prethodnim su i *stanje u zakonskim okvirima*, inertnost, glomaznost i *neefikasnost birokratskog/administrativnog aparata*, koji će svakako morati da ima svoju ulogu u sličnim razvojnim procesima u ruralnim područjima Srbije;
- *korupciju* u Srbiji i njen uticaj na ovakve procese nije potrebno dodatno objašnjavati jer su posledice ove pojave u Srbiji, nažalost, uglavnom razumljive same po sebi. U tom smislu, korupcija može da stoji kao jedan od prioritarnih problema u ovom kontekstu, a koja je u „tranzicionom“ periodu rasla usled elitizma, klijentizma i partikularizma horizontalnih povezivanja neformalnih grupa i odsustva/vakuma (demokratskih) institucija;
- u Srbiji, *socijalni kapital* je na niskom nivou, apatija i marginalizacija ruralne populacije su više nego očigledne. U vezi sa tim je i *nepoverenje u institucije sistema* (kao indikator niskog socijalnog kapitala), ali i nedostatak inicijativa na lokalnom nivou i decenijska naviknutost na centralizovano rešavanje problema (inicijative verovatno i postoje, ali su obeshrabrene i onemogućene !!!). Isto tako, u selima Srbije sve je više pojava različitih *socijalno-patoloških pojava* (npr. narkomanija) i vidljivo

povećanje *kriminalnih aktivnosti* (krađe, razbojništva, ubistva), koje su dugo vremena bile uglavnom „rezervisane“ za gradska naselja;

- *demografske karakteristike, socio-ekonomska i obrazovna struktura* u ruralnim područjima Srbije su nepovoljne (indeksi starenja, zavisnosti, udeo nepismenih i osoba bez završene osnovne škole). To se reflektuje i na *znanja* (i veštine) ruralne populacije (ali i lokalnih vlasti), koje su potrebne za angažovanje (upravljanje i administriranje) u ovakvim razvojnim projektima u Srbiji;
- razvijeno *civilno društvo* i visoki stepen *građanskog angažovanja* (institucionalni okviri su već pomenuti) neki su od *fundamentalnih preduslova za ovakve pristupe u razvoju lokalnih seoskih zajednica* (ovo se odnosi kako na planiranje, tako i na realizaciju i monitoring razvojnih aktivnosti). Civilni sektor u Srbiji je u značajnoj meri politički profilisan, što osim direktnih loših posledica, ima i indirektno posledice u vidu percepcije ovog sektora kao dominantno političkog, a ne građanskog načina delovanja;
- kao što se moglo videti, iskustva pomenutih zemalja pokazuju problematičnost situacije u kojoj su lokalne inicijative uglavnom morale da budu ukopljene u već prethodno determinisane nacionalne i regionalne strategije razvoja i u skladu sa aktivnostima regionalnih i lokalnih razvojnih agencija i institucija. U Srbiji, nažalost, mnogi od važnih razvojnih nacionalnih i regionalnih okvira i strategija za ruralna područja (ili regionalni ruralni razvoj), u ovom trenutku ne postoje. Takođe, *adekvatne* (a ne samo formalne i deklarativne) razvojne institucije ne postoje ili nisu dovoljno razvijene (ili primenjene)¹¹⁸ (aktivnosti regionalnih centara za ruralni razvoj su veoma diskutabilne, a razvojnih agencija i sličnih institucija nisu dovoljno (pre)poznate ili su nepostojeće i politički profilisane). Nedostatak adekvatnih strateških i programskih okvira, koji bi usmeravali lokalne inicijative ili bili sa njima u bliskoj vezi (uprkos iskustvima pomenutih zemalja), ne možemo posmatrati kao pozitivan kontekst, jer je to u Srbiji pitanje od strukturne i strateške važnosti, a ne pitanje odnosa moći i uticaja postojećih političkih ili strukturalno-normativnih okvira na razvojne procese u lokalnu. Napominjemo i problem *deklarativnih strategija* i „*lepih vizija*“, bez

¹¹⁸ Problem institucionalnih kapaciteta za politiku ruralnog razvoja bio je veoma izražen u zemljama poput Češke, Poljske, Mađarske (šire o tome, Callanan *et al.* 2004).

realne operacionalizacije u vidu realno izvodljivih programa, akcija (što podrazumeva i finansiranje, ali i kreiranje dodatnih npr. zakonskih rešenja i okvira kako bi se pojedini planovi i programi realizovali);

- mnoge lokalne samouprave u Srbiji ubrzano kreiraju strateška dokumenta (kvalitet i održivost tih planova pokazaće vreme i njihovi efekti), ali se čini da je generalno zapostavljena diskusija o *ulozi mesnih zajednica* u razvoju ruralnih područja. To se odnosi na funkcije koje mesna zajednica može da ima, kroz pružanje usluga, informisanje i omogućavanje određenog nivoa participacije lokalne populacije (pitanje kvaliteta usluga, kvaliteta i otvorenosti kanala komunikacije sa lokalnom populacijom, uvažavanja predloga, stavova, kritika itd), ali i zastupanje njihovih interesa i odnosa mesnih zajednica sa lokalnom samoupravom (pitanje nadležnosti, pitanje kvaliteta komunikacije sa lokalnom samoupravom, mogućnosti uticaja i formi participacije predstavnika mesnih zajednica u donošenju odluka na nivou lokalne samouprave, i tome slično)¹¹⁹
- pitanje kofinansiranja lokalnih i regionalnih razvojnih programa, u uslovima duboke ekonomske krize, svakako je veoma važno i Srbija će se na nacionalnom nivou, ubrzo suočiti sa problemom (nacionalne) participacije u EU projektima, a zatim i participacije regionalnih ili lokalnih aktera.

Lista navedenih faktora, koji mogu da utiču na lokalne razvojne inicijative u ruralnim područjima u Srbiji, svakako nije konačna i njoj bi se mogli pridodati verovatno još i mnogi drugi. Politička, ekonomska i društvena stvarnost u Srbiji, koju karakteriše društveno-ekonomska i politička kriza strukturnog karaktera, ne uliva mnogo nade u optimističan razvoj događaja. Pritom su, naravno, negativne društvene tendencije mnogo prisutnije i zato ih je i moguće lakše identifikovati. Pozitivnu dinamiku i

¹¹⁹ U analizi mesnih zajednica, u projektu USAID-a u Srbiji, došlo se do zaključaka da mnogi građani nisu dovoljno informisani o sistemu mesnih zajednica, o aktivnostima mesnih zajednica, ali i da se ova institucija ne koristi dovoljno radi informisanja građana. Isto tako, mesne zajednice ne predstavljaju stalnu vezu između izabраниh odbornika gradske skupštine i građana, mnogi građani (naročito mladi ljudi, škole, sportski klubovi, NVO) nisu dovoljno motivisani da učestvuju u radu mesne zajednice, koje uostalom i ne podstiču dovoljno takvo učešće. Na nivou mesnih zajednica, ne pruža se dovoljan broj usluga, one generalno nemaju dovoljno nadležnosti i odgovornosti, komunalne usluge su slabije u seoskim područjima, postoji neravnomerna raspodela opštinskih sredstava na gradska i seoska područja, na nivou mesne zajednice nema dovoljno tehničke opremljenosti, ali i stručnosti za komunalne projekte i slično (šire o tome, USAID 2004).

primere koji „ulivaju nadu“, ipak bi morali sistematski empirijski istraživati, kako bi uočili njihov značaj i pozitivne konsekvence sa ciljem njihovog naučnog objašnjenja. Sve navedeno predstavlja značajan problem za istraživanja, zbog odustva (adekvatne) regionalizacije i decentralizacije (kao nekih od fundamentalnih pretpostavki za održivi ruralni razvoj), kao i valjanosti i postojanja pojedinih strateških okvira¹²⁰ i institucija koje se bave ruralnim pitanjima u Srbiji.

Ovakvi društveni uslovi otvaraju i pitanje nužnosti većeg angažmana ruralne sociologije i sociologije ruralnog razvoja (ali i drugih društvenih nauka), u istraživanju ruralnih pitanja u Srbiji i doprinosa ovakvih istraživanja naučnom objašnjenju društvenog razvoja srpskog društva u transformaciji, a time i razvoja ruralnih područja i lokalnih seoskih zajednica. Smatramo da bi važan aspekt ovakvog naučnog doprinosa morao da ima za cilj zalaganje za koncipiranje jasne i adekvatne *ruralne politike* u Srbiji i zalaganje za *rekonstruisanje pitanja* u vezi sa značajem *ruralnih područja za razvoj srpskog društva*, zbog toga što je ruralno u Srbiji, očigledno, zanemaren društveni problem, ali i nedovoljno prepoznat važan društveni resurs. Ova monografija, između ostalog, predstavlja pokušaj skromnog doprinosa ostvarenju ovog cilja.

¹²⁰ Kreiranje strategija i uspostavljanje institucija, na makro nivou, u Srbiji još nije završeno, a u poslednjih nekoliko godina mnoge lokalne samouprave su intenzivno prionule na posao kreiranja strateških dokumenata, u vezi sa lokalnim razvojem. Međutim, iako postoji svojevrsna „inflacija“ strateških dokumenata, neke oblasti i sektori još nisu obuhvaćeni – ovo se odnosi kako na makro, tako i na regionalne, odnosno, nivoe lokalnih samouprava.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Poljoprivreda i ruralna područja Srbije nalaze se pred velikim istorijskim izazovima. Dugo tranzicijsko stanje i duboka strukturna kriza srpskog društva u značajnoj su meri ugrozile vitalnost ruralnih područja, oslabile potencijale poljoprivrede Srbije i dovele u pitanje adekvatnost i održivost njenog agrarnog, ruralnog i, uopšte, društvenog razvoja. U periodu tranzicije/tranformacije Srbija i njeni seljaci/farmeri, poljoprivreda i ruralna područja uopšte, suočavaće se više nego dosada sa nekim od globalnih izazova kao što su: prehrambena sigurnost i bezbednost hrane/ishrane, potreba za ubrzanom modernizacijom poljoprivrede, globalizacija, liberalizacija trgovine, potreba smanjenja ruralnog siromaštva, ali i „ublažavanja“ posledica ruralno-urbanih migracija i devitalizacije ruralnih područja, potreba za snažnijom integracijom principa multifunkcionalnosti poljoprivrede, održivog razvoja, zaštite životne sredine i prirodnih resursa u politike razvoja i sl. Trenutno stanje i problemi koji karakterišu srpsku poljoprivredu i ruralna područja samo će otežati suočavanje sa globalnim izazovima, između ostalog, zbog toga što će srpski poljoprivredni sektor relativno brzo doći pod snažan udar evropske visoko konkurentne poljoprivrede (očekivanim ulaskom u EU), odnosno, može se reći da se pod tim udarom već i nalazi. Ukoliko se agrarni sektor Srbije u predpristupnom periodu ne oporavi od efekata loše „tranzicije“, odnosno, tranformacije i ne ojača svoju konkurentnost, posledice po agrar i demografski, socio-ekonomski i na druge načine devitalizovana ruralna područja Srbije i globalno društvo mogle bi da budu dramatične. Ova teza, delom analizirana u ovoj monografiji, nema emocionalnu konotaciju, već, naprotiv, predstavlja čisto racionalnu konstataciju na koju činjenice u Srbiji već godinama upućuju.

Relativno brza deagrarizacija koja se u Srbiji danas dešava mora da ima svoj odgovor u adekvatnijim i finansijski jačim merama ruralnog razvoja u cilju očuvanja vitalnosti ruralne populacije usled ukрупnjavanja zemljišta i gubitaka radnih mesta u poljoprivredi. Presek agrara Srbije i veoma visokog udela malih gazdinstava sa visokim stepenom autokonzuma (tj. malim stepenom tržištnosti poljoprivrede, malom ekonomskom snagom/veličinom gazdinstava i malim dodatnim prihodima na gazdinstvu) zahteva adekvatnu i realnu strategiju razvoja (multifunkcionalne) poljoprivrede i razvoja ruralnih područja. Ekonomska veličina gazdinstava u Srbiji je prema istraživanju

Novakovića i sar. (2019) vrlo nepovoljna na šta ukazuje podatak da 53,1% od ukupnog broja gazdinstava raspolaže sa ekonomskom veličinom koja je manja od 4.000 EUR (Novaković i sar. 2019: 18). Sličan podatak iznosi i studija Paraušić i sar. (2018). prema kojem je prosečna ekonomska veličina poljoprivrednog gazdinstva u Srbiji (Anketa 2018) niža više od četiri puta u odnosu na prosek EU-28¹²¹. Pritom je u Srbiji vrlo izražena razlika u prosečnoj ekonomskoj veličini između Srbije Sever (14.704 evra) i Srbije Jug (6.256 evra), dok je prosečna ekonomska veličina za porodična poljoprivredna gazdinstva i poljoprivredna gazdinstva uključujući i pravna lica 8.610 evra. Ako posmatramo samo porodična poljoprivredna gazdinstva, ova prosečna veličina je na nivou 7.470 evra, a za sektor pravnih lica i preduzetnika ona iznosi 398.518 evra. (šire o tome, Paraušić i sar. 2018).

Pri tome, treba imati u vidu da su u srpskom društvu sela nastajala i postojala u skladu sa istorijskim, demografskim, ekonomskim, političkim i svim drugim uslovima. Stoga je u Srbiji nerealno očekivanje očuvanja broja sela i odavno devastiranih područja (u promenjenim već pomenutim uslovima), već je mnogo realnije koncipiranje strategije koja cilja na očuvanje i jačanje onih iole vitalnih lokalnih zajednica (sela, opština, regiona...) koja i dalje imaju razvojni potencijal, odnosno, mogućnost očuvanja pre svega populacije, a zatim očuvanja ekonomskog potencijala koji lokalnom stanovništvu može da pruži osnovu za adekvatan kvalitet života u ruralnim područjima.

U ovakvoj situaciji diskurs o sociološkim aspektima razvoja lokalnih seoskih zajednica ne predstavlja luksuz, već nužnost. Selo, seosko, seljačko, agrarno, farmersko i sve ono što dovodimo u vezu sa „ruralnošću“ u Srbiji naprosto ne sme da bude *passé*, već, naprotiv, mora da bude aktuelizovano do nivoa nužne rekonstrukcije pitanja ruralnog u Srbiji. Ni ova konstatacija nema emocionalnu konotaciju, već, iznova, racionalnu. Šta predstavlja rekonstrukcija ruralnog? Ona predstavlja napore da se ovo pitanje postavi među prioritete društvenog razvoja, ne zbog političkih poena i (ili) značaja

¹²¹ U poređenju sa zemljama EU (podaci Evrostata, Anketa 2016), nižu prosečnu ekonomsku veličinu poljoprivrednog gazdinstva u odnosu na Srbiju, ima jedino Rumunija (3 538 evra), dok Malta (10 642 evra) i Grčka (11 059 evra) imaju za 23,6%, odnosno za 28,4% veću prosečnu vrednost gazdinstva od Srbije, respektivno. Sve druge zemlje imaju po nekoliko puta veću prosečnu ekonomsku vrednost gazdinstva u odnosu na Srbiju, a najveću ekonomsku veličinu imaju gazdinstva u Holandiji (414 638 evra), zatim Danskoj (287 088 evra), Belgiji (217 891 evra), Češkoj (191 555 evra), Luksemburgu (185 283 evra) itd. (Paraušić i sar. 2018: 17, 18).

ruralnog glasačkog tela, već zbog egzistencijalne ugroženosti društva u celini. Stanje u ruralnim sredinama u Srbiji već dugo nije predmet ozbiljnijih javnih rasprava, istraživanja, prioritetnih politika... Ono što bi trebalo da budu prioriteti su siromaštvo, nezaposlenost, veliki regionalni razvojni dispariteti, zapravo, sve ono što uglavnom predstavlja posledicu neuvažavanja značaja ravnomernog teritorijalnog razvoja jednog društva.

Ravnomerni teritorijalni razvoj važan je zbog održavanja vitalnosti čitavog nacionalnog prostora i društva u celini. Sektorske politike treba da prožimaju društvo i njegov celokupni „životni prostor“ jer se, u suprotnom, jedan deo populacije „osuđuje“ na socijalno izopšten život, u svim mogućim aspektima „izopštenosti“. Na taj način, značajan deo teritorije gubi svoje ključne resurse koji ga čine vitalnim – ljude. Jedna od ključnih teza u ovoj studiji temelji se na ideji da se pored sektorskih mera u Srbiji mora pristupiti teritorijalnim politikama, odnosno, politikama regionalnog ruralnog razvoja koje, između ostalih, treba da budu usmerene na jačanje i iskorišćavanje kapaciteta koje socijalni kapital u nekom području ima. U nedostatku adekvatnog socijalnog kapitala, potrebno je raditi na jačanju sposobnosti ruralne populacije da uspešno zajedno delaju na bazi zajedničkih vizija, u vezi sa razvojnim projektima, a podržani saradnjom između različitih institucionalnih nivoa. Elementi ovakvog pristupa podrazumevaju fleksibilnost, dinamičnost i inovativnost u upravljanju ruralnim razvojem sa visokim stepenom participacije lokalnih zajednica i kompetitivnim učešćem privatnog i civilnog sektora u lokalnoj ekonomiji, sistemu usluga, odlučivanju i sl., čime se redefiniše i tradicionalna uloga države.

Država u ovakvom konceptu treba da stvara preduslove za razvoj jer je uspešna implementacija multisektorske integracije na teritorijalnom nivou efekat postojanja određenih povoljnih preduslova, ali i sposobnosti lokalnih aktera da razvijaju, koriste i promovišu lokalna znanja i umeća, da optimalno iskoriste finansijske resurse, vrše diverzifikaciju ekonomije i kombinuju endogene i egzogene faktore razvoja. Ovi preduslovi treba da omogućе podršku u vezi lokalnih-regionalnih ciljeva, preuzimanje odgovornosti za odlučivanje i sprovođenje razvojnih aktivnosti, vrše prilagođavanja, integrišu različite interese brojnih aktera na bazi ojačanog i izgrađenog socijalnog kapitala. Teritorijalne politike pružaju mogućnost kreiranja programa razvoja koji bi iskoristili sve postojeće resurse-kapacitete u cilju unapređenja ekonomske, ekološke, socijalne, političke konkurentnosti (kapitala) određenog područja.

Na ovim se osnovama, između ostalog, može izvršiti „rekonstrukcija“ i „rekonceptualizacija“ ruralnog, kao legitimnog resursa, legitimnog društveno prostornog fenomena, entiteta, identiteta, a ne samo periferne slike urbanog, kao simbola „primitivne“ i „zaostale tradicionalnosti“. Kao što smo u ovoj monografiji naglasili, ruralna sociologija već više decenija raspravlja o samom pojmu ruralnosti. Značaj ove rasprave nije u definitivnoj konceptualizaciji ruralnosti u funkcionalnom, političko-ekonomskom ili socijalno-konstruktivističkom smislu, već u naglašavanju „distinktivnih osobina ruralnog života“ koje imaju svoju legitimnost i vrednost za društvo u celini i zahtevaju interdisciplinarni pristup u istraživanjima. Značaj i posledica ovakvih zalaganja je i potenciranje pojma lokalnosti, kojim se zapravo otvara prostor za diskurs o teritorijalnim politikama ruralnog razvoja.

Fokusiranje na manje teritorijalne celine, uz podršku lokalnim samoupravama i regionima, iz više razloga je adekvatniji koncept od centralističkog upravljanja i neuvažavanja potreba onih koji nisu „u centru“. Na taj način se vrši dopuna (multi)sektorske politike prema određenim područjima i izbegava opasnost generalizovanja potreba, problema, rešenja, razvojnih mera. Da bi se određene ruralne sredine razvile, moramo razumeti specifičnosti njihovih resursa u pogledu ljudi, socijalnog kapitala, mreža odnosa (moći), institucija, aktera, politika, mešavine endogenih i egzogenih uticaja na razvoj. Na taj način, otvara se prostor za promovisanje specifičnog lokalnog i (ili) regionalnog kvaliteta, socio-kulturne specifičnosti, specifičnosti ekonomskih potencijala, identiteta, potreba i sl. Tek u tim okvirima moguće je razumeti, kako potencijale, tako i probleme u društvenom razvoju, odnosno, što je možda još važnije, evaluirati zašto određene razvojne mere (u određenim, nekad čak veoma sličnim uslovima) nisu dale očekivane rezultate.

Na šta nas upućuje ovaj stav? Sociološki posmatrano upućuje nas na nužnost razumevanja ruralne društvene strukture i ruralnih društvenih procesa iznutra, iz heterogene „endogenosti“, socio-ekonomskih i kulturoloških prizmi kroz koje se prelamaju pokušaji razvoja, naročito razvoja „spolja diktiranog“. Ruralna društvena struktura i procesi tek iznutra adekvatno shvaćeni, mogu da pruže kvalitetnu osnovu za koncipiranje razvoja, u sadejstvu sa egzogenim faktorima. Ovo nas upućuje na zaključak da postoji čitav niz različitih (mogućih) politika, praksi, ciljeva i ishoda razvoja. Društveni razvoj, kao takav, nije i ne može biti posledica jedne

razvojne paradigme, već refleksija međuuticaja čitavog niza različitih sektorskih, globalnih, regionalnih, lokalnih politika, koje su međusobno povezane i uslovljene. Brojnost politika, aktera, struktura, institucija, interesa, obrazaca podrazumeva pristup koji uvažava i različitost ishoda ovakvih brojnih interakcija.

Da bi ovakav pristup dao efekte, od velike je važnosti da se u društvu stvore političko-institucionalni preduslovi za njegovu realizaciju. Pod ovim podrazumevamo zahteve za regionalizacijom i decentralizacijom društva, kao preduslovima za optimalan razvoj ruralnih područja (na nivou teritorijalnih politika), koji je u Srbiji decenijama „dekonstruisan“, kako u politici, praksi, tako i u teoriji, koja mu nije pružila konzistentno „utočište“. U okvirima procesa regionalizacije i decentralizacije, ruralno nužno dobija na svojoj relevantnosti i atraktivnosti, dobija na mogućnosti boljeg iskorišćenja resursa sa kojima raspolaže, ali i jasniju percepciju problema sa kojima se suočava. Istovremeno, ako prihvatimo da je razvoj ruralnog ili ruralni razvoj dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena koje su kreirane radi povećanja dugoročnog blagostanja čitave zajednice (Moseley 2003), onda je jasno da se radi o nameravanom („kreiranom“) i suštinskom odgovoru na ključne probleme poput: degradacije životne sredine, ugrožavanja prirodnih resursa, opadanja značaja poljoprivrede u okvirima globalnog i „ruralnog društva“, nužnosti ekonomske revitalizacije i podizanja kvaliteta života u ruralnim područjima. U tom smislu, ruralni razvoj može da se posmatra kao promena razvojne paradigme u odnosu na višedecenijski izražen trend modernizacije poljoprivrede, koji je u sadejstvu sa ostalim globalnim procesima (poput industrijalizacije, urbanizacije, deagrarizacije, globalizacije) u velikoj meri oslabio socio- ekonomske, demografske i mnoge druge potencijale ruralnog.

Da bi se regionalni nivo u potpunosti ostvario, nužno je da postoje globalni (makro) preduslovi, u vidu decentralizacije, koja bi regionalnom i lokalnom nivou omogućila punu primenu ili čak mogućnost kreiranja pojedinih sektorskih razvojnih politika. Za „oživljavanje“ regionalnog i lokalnog nivoa, potrebna je ključna „institucionalna arhitektura“, koja bi u praksi mogla da realizuje mere društvenog razvoja i optimalno angažuje postojeće resurse (prirodne, materijalne, ljudske...). Jedan od ključnih aspekata institucionalne arhitekture u Srbiji jeste redefinisavanje uloge lokalne samouprave, koja, po našem mišljenju, može i mora da ima mnogo veću ulogu u društveno-ekonomskom razvoju, nego što je ima danas. Regionalne

institucije, kao političko-administrativne, ali suštinski plansko-razvojne (kako god i koliko god široko ili usko shvatali pojam regiona) treba da obezbede sinergiju efekata aktivnosti lokalnih nivoa i na taj način omoguće širi okvir za integraciju globalnih mera i lokalnih aktivnosti i procesa. Uspeh i održivost razvojnih rešenja zavise od mnogo faktora, a neke od ključnih predstavljaju institucionalni okviri koji na lokalnom-regionalnom nivou pružaju mogućnost da se potencijali određene teritorije u potpunosti iskoriste. Ovo je moguće uz participaciju i integraciju svih aktera i faktora razvoja i uvažavanje zahteva i potreba lokalne populacije.

Zahtev za redefinisanjem uloge lokalne samouprave u Srbiji legitiman je i iz razloga prostorne i populacione veličine lokalnih samouprava, od kojih mnoge predstavljaju „regione“ za sebe. U skladu sa značajem i tradicijom lokalne samouprave u Srbiji, potrebno je stvarati legalne okvire za njeno delovanje, uz istovremeno podizanje kapaciteta samih lokalnih samouprava da upravljaju sopstvenim razvojem. U kontekstu decentralizacije to znači optimalan odnos političke, fiskalne i administrativne decentralizacije, uz neophodan uslov postojanja i otvorenosti kanala javne participacije. Suštinski je, znači, bitno stvaranje preduslova za koordinaciju i prilagođavanje razvojnih mera lokalnom socio-ekonomskom, ekološkom, političkom i kulturološkom kontekstu. U odsustvu nekih od pomenutih faktora, npr. adekvatnog nivoa participacije lokalnog stanovništva, socio-ekonomskih i političkih aktera u lokalnu, održivost određenih razvojnih rešenja može da bude ugrožena. Istovremeno, oslanjanje na isključivo egzogene faktore razvoja, pored dugoročnog stvaranja zavisnosti, može da stvori i velike probleme usled globalnih fluktuacija kapitala i promena na tržištu. Ovo je bitno da se napomene jer se – u suštini – razvoj „dešava“ na najbolji način tek adekvatnim iskorišćavanjem i sinergijom endogenih potencijala/resursa, aktera i institucija, dodavanjem vrednosti endogenim resursima i zadržavanjem benefita u lokalnu (lokalna/regionalna kontrola nad resursima i procesima), ali i smanjenom zavisnošću od egzogenih faktora (npr. roba, kapitala, znanja, interesa....). Značaj i snaga globalnih tržišta u velikoj meri mogu da utiču na lokalne i regionalne aktivnosti. Proces „deindustrijalizacije“ nekih razvijenih zemalja, zbog nužnosti smanjivanja troškova i seljenja kapitala, potvrđuju da globalna tržišna kretanja mogu da uzdrmaju razvoj određenih područja i u razvijenim, a kamoli u manje razvijenim zemljama. Drugim rečima, premeštanje kapitala iz drugih zemalja u Srbiju danas može da bude od koristi razvoju ruralnih sredina u Srbiji, ali po tom istom diktatu globalnih tržišta (i principa „spojenih sudova“) treba

biti svestan da se istovetni procesi mogu desiti i u Srbiji, što u velikoj meri može da ugrozi dostignuti nivo regionalnog (ruralnog) razvoja i što bi lokalno stanovništvo ostavilo u možda još ranjivijem stanju nego ranije. Zato je važno već pomenuto razvijanje ruralnih ekonomskih modela koji bi se zasnivali na sopstvenim potencijalima: znanja, prirodnih, ekonomskih i kulturnih resursa, relacionih resursa (poverenja i socijalnog razumevanja izgrađenom kroz interakciju), institucija i (kolektivne) sposobnosti za njihovu mobilizaciju u željenom pravcu razvoja.

Zašto je važno da se ruralni razvoj dešava upravo na pomenuti način? Zato što ruralni razvoj ne predstavlja samo ekonomski rast ili rast produktivnosti, primenu novih tehnologija ili unapređene organizacije određenih procesa u okvirima ruralne ekonomije. Iako sve ovo može da bude eksplicitan cilj pojedinih mera ruralnog razvoja, ruralni razvoj po sebi može da podstakne upravo ekonomski rast, rast produktivnosti i razvoj ruralne ekonomije u celini. Kao što smo u uvodu naglasili, ruralni razvoj podrazumeva razvoj ruralnog, a to znači da se ono „repozicionira u globalnom društvu, time što će postati atraktivnije, pristupačnije, vrednije i korisnije za društvo u celini... time što će razvijati resurse koje poseduje, a koji su od značaja za društvo u celini“.¹²² Ovo je jedna od ključnih ideja oko koje bi sociološko razumevanje ruralnog razvoja trebalo da se pozicionira. Upravo iz ovih razloga insistiramo na rekonstrukciji ruralnog u srpskom društvu i uvažavanju kompleksnosti ruralnog razvoja koji može da se analizira (istražuje) na više različitih nivoa: nivoa globalnog društva i njegovih veza sa (multifunkcionalnom) poljoprivredom i različitim funkcijama ruralnih područja; nivoa gazdinstava – farmi (na kojem se ruralni razvoj pojavljuje kao različita strategija sticanja sredstava i „redefinicija identiteta, strategija, praksi, međusobne povezanosti i mreža“); nivoa lokalnih seoskih zajednica i njihovih aktera (analiza socio-ekonomskih procesa, kapaciteta, društvenih grupa i institucija na lokalnom i regionalnom nivou); nivoa politika i institucija (njihov međusobni odnos, mogućnosti sinergije i efekti određenog institucionalnog sistema); nivoa „multidimenzionalnosti“ ruralnog razvoja, koji podrazumeva da on sadrži brojne i povezane razvojne prakse i aktivnosti koje mogu da se kombinuju na različite načine i rezultiraju novim formama socijalne kohezije – materijalnim uslovima, vrednosno-normativnim sistemom, društvenim mrežama i integracijom, društvenom jednakošću.

¹²² van der Ploeg *et al.* 2008: 3.

Kompleksnost ruralnog razvoja zahteva uvažavanje čitavog niza faktora koji utiču na (adekvatno i dovoljno široko shvaćen) ruralni razvoj. U ovoj studiji smo ovu kompleksnost pokušali da analiziramo jednim delom kroz složenost funkcije poljoprivrede u ruralnom razvoju, ali i kroz prizmu redefinisanja uloge poljoprivrede u društvu u celini, analizom procesa modernizacije i njenih posledica. Paralelno sa tim, naglasak je stavljen na endogene i egzogene faktore u ruralnom razvoju, decentralizaciju i regionalni razvoj (kao preduslove procesne, ali i institucionalne prirode), značaj uticaja različitih faktora poput tržišta, ali i na značaj prirodnih resursa za ruralni razvoj. Konačno, sociološki instrumentarij morao je da se upotrebi za analizu „društvenosti“ lokalnih seoskih zajednica, kroz prizmu njihovog socijalnog kapitala, društvenih mreža i razmena, interakcije, participacije i sl.

Ruralna sociologija se u tom delu nalazi na „domaćem terenu“ iz dva suštinska razloga. Prvi je, svakako, jasan: radi se o disciplinarnom i profesionalnom interesu da se u okvirima sociološkog pristupa akcenat stavi na socijalne aspekte; drugi razlog interesovanja za ovakav pravac analize je u realnom značaju pomenutih pitanja za razvoj lokalnih seoskih zajednica. Kao predvorje analize teorijskih shvatanja u vezi sa socijalnim kapitalom, istakli smo da je za adekvatno objašnjenje društvenih procesa i fenomena, od ključne važnosti prevazići lažni dualizam mikro i makro aspekata, teorija i pristupa. U toku analize istakli smo da je uvažavanje mikro i makro, ali i subjektivnog i objektivnog kontinuuma od velike važnosti, jer se na taj način mogu razumeti i (što je možda još važnije) povezati, s jedne strane, strukture, institucije i dr. makro faktori i, s druge strane, interakcije, percepcije i obrasci ponašanja i dr. mikro faktori. U tom kontekstu smo istakli i protivrečnosti modernizacije, kako na nivou periferne modernizacije nerazvijenih društava, tako i svojevrzne periferne (ili) „odložene“ modernizacije ruralnih područja – nejednake posledice društvenih promena u odnosu na različite segmente globalnog društva.

Nekritička i pomalo pomodna upotreba pojma socijalnog kapitala, jedan je od razloga za analizu različitih teorijskih shvatanja ovog pojma. Međutim, kao teorijski okvir, socijalni kapital suštinski povezuje značaj socijalnih za sve ostale aspekte društvenih promena. To znači da socijalni kapital u diskusiji o ruralnom razvoju povezuje resurse, norme, zajedničke vrednosti, kolektivno delanje, participaciju i ostale, veoma bitne aspekte za razumevanje vitalnosti i razvoja lokalnih seoskih zajednica. Veza socijalnog sa ostalim oblicima kapitala ukazuje na ukorenjenost razvojnih procesa u

društvenoj strukturi, ukazuje na značaj analize odnosa društvenih razmena, odnosa moći, analize interesa, njihove konstrukcije, interakcija, društvenih mreža i resursa koje nose određene društvene pozicije, konsekvence (ne)razvijenog socijalnog kapitala (tok informacija, uticaj, identitet, mogućnosti akcije, delanja) itd.

Teorije društvenih mreža i razmene, zajedno sa teorijama socijalnog kapitala i nekim elementima teorije racionalnog izbora, pokušavaju da pruže okvire za objašnjenje kolektivnog delanja, koje je jedan od važnih aspekata lokalnog i regionalnog razvoja. Ovo je naročito značajno u okviru koncepta lokalnih partnerstava, koja kroz svoje funkcionisanje (idealno tipski posmatrano), predstavljaju materijalizaciju socijalnog kapitala, funkcionalnosti društvenih mreža, konfliktnosti društvenih odnosa, odnosa moći i posedovanja različitih resursa (time i interesa), odnosno, kako bi to pojasnila teorija aktera i mreža, pokušavaju se objasniti različiti odgovori na slične (čak i homogene) strukturalne uslove.

Za objašnjenje društvenog razvoja važno je imati u vidu sva pomenuta pitanja, sa napomenom da globalni sociološki pristup nalaže povezivanje ovih „mikro-socijalnih“ pravaca analize, sa strukturalnim i ideološkim procesima koji deluju na nivou globalnog društva i koji dovode do različitog stepena i pravaca razvoja, društvenih nejednakosti i odnosa. Pod tim procesima podrazumevamo kompleksnost političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturoloških i drugih karakteristika globalnog društva, koje su od ključnog (globalnog) značaja za društveni razvoj.

Na izvestan način, poruka koju ova monografija implicitno nosi u svakoj svojoj rečenici, podrazumeva apel za uvažavanjem kompleksnosti procesa ruralnog razvoja, heterogenost ruralnih područja i njihovih problema, potencijala, aktera, interesa, mogućih rešenja i kombinacije faktora razvoja, ali i nužnost rekonstrukcije (značaja) ruralnosti u srpskom društvu. Ova rekonstrukcija može i treba da se odvija u najmanje dva povezana pravca: kroz konceptualizaciju ruralne politike (pravac koji bi vodio ka drugačijoj konstrukciji ruralnosti u srpskom društvu). Drugi pravac rekonstrukcije (značaja) ruralnosti bi mogao da bude posledica samog ruralnog razvoja, odnosno, njegovih efekata i repozicioniranja ruralnog u globalnom društvu koje se može desiti upravo iskorišćavanjem njegovih resursa i potencijala (aktuelizacija ruralnosti).

Isticanje mnogostrukih i različitih aspekata ruralnog razvoja ukazuje na značaj kombinacije multisektorskih mera i teritorijalnog pristupa

ruralnom razvoju. Za razumevanje i objašnjenje čitavog niza ruralnih procesa od ključnog značaja mogućnost da se oni pozicioniraju o šire teorijske okvire, *koji bi dali veći smisao empirijskim pokazateljima*. Jedino na taj način (smislenom integracijom teorije i empirije), smatramo da je moguće adekvatno razumeti (i empirijski istraživati) kompleksnu problematiku i raznovrsnost društvenih odnosa u razvoju lokalnih seoskih zajednica.

Ovakav razvoj je, po našem mišljenju, moguće ostvarivati upravo adekvatnom regionalizacijom i decentralizacijom, koja bi otvorila mnogo više prostora lokalnim inicijativama i uticala na njihovu horizontalnu, ali i vertikalnu integraciju u sistem nacionalne - globalne politike. U tom smislu, od ključnog je značaja podizanje kapaciteta i odgovornosti lokalnih samouprava jer je jedna od pretpostavki ravnomernog regionalnog i ruralnog razvoja upravo njihovo uspešno delovanje, inicijacija, koordinacija i povezivanje različitih razvojnih inicijativa, uz što je moguće veću participaciju građana koja sa sobom nosi i drugačiji sistem vrednosti, odgovornost i motivaciju.

8. KORIŠĆENA LITERATURA

1. Antonić, S. (1999). Modernizacija u Srbiji: tri nedovršena talasa. *Nova srpska politička misao*.
2. Antonić, S. (2007). Modernizacija. Pojmovna odrednica u Mimica, A. i Marija, Bogdanović (2007). *Sociološki rečnik*. Zavod za udžbenike. Beograd.
3. Ashley, Caroline and S. Maxwell (2001). Rethinking rural development. *Development Policy Review*. 19 (4). P. 395-425.
4. Bauman, Z. (2009). *Fluidni život*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
5. Beetz, S., Brauer, K. und Claudia Neu [Hrsg.] 2005.. *Handwörterbuch zur ländlichen Gesellschaft in Deutschland*. VS Verlag. Wiesbaden.
6. Bell, D. (2006). Variations on the rural idyll. In Cloke, P., Mardsen, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
7. Bell, M. M. (2007). The two-ness of rural life and the ends of rural scholarship. *Journal of Rural Studies*. Vol. 23. P. 402-415.
8. Bell, M. M. and G. Osti (2010). Mobilities and ruralities. An introduction. *Sociologia Ruralis*. Vol. 50 (3). P. 199-204.
9. Bell, M. M. and P. Lowe (2000). Regulated freedoms: the market and the state, agriculture and the environment. *Journal of Rural Studies*. Vol. 16. P. 285-294.
10. Blau, P. (1962). Patterns of Choice in Interpersonal Relations. *American Sociological Review*. Vol. 27 (1). P. 41-55.
11. Blau, P. (1964). Social exchange. In Blau, P. *Exchange and Power in Social Life*. New York. Wiley. P. 88-97.
12. Böcher, M. (2008). Regional governance and rural development in Germany: the implementation of LEADER+. *Sociologia Ruralis*. Vol. 48 (4). P. 372-388.
13. Bogdanov, N. and D. Janković (2013). Territorial capital of rural areas: an example of analysis of the potential for rural tourism development in Serbia. In Škorić, D, Tomić, D. and Vesna, Popović (Ed.). *AGRI-FOOD SECTOR IN SERBIA STATE AND CHALLENGES*. Serbian Association of Agricultural Economics and Serbian Academy of Sciences and Arts. Belgrade. pp. 201-233.
14. Bogdanov, Natalija (2004). *Poljoprivreda u međunarodnim integracijama i položaj Srbije*. DAEJ. Beograd.
15. Bogdanov, Natalija (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. UNDP. Beograd.
16. Bokan, N., Žutinić, Đ. I M. Štambuk (2019). Wishes versus Capacities: Organic Farmers and Potential for Cooperation. *Agriculturae Conspectus Scientificus*, Vol. 84 No. 4. P. 407-415.
17. Bourdieu, P. (1983). The forms of capital. U Richardson J. E. (ed.). (1986). *Handbook of Theory of Research for the Sociolology of Education*. Greenwood press. 241-258.
18. Bruckmeier, K. (2000). LEADER in Germany and the discourse of autonomous regional development. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (2). P. 219-227.

19. Brunori, G. and Adanella, Rossi (2000). Synergy and coherence through collective action: some insights from wine routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 409-423.
20. Brunori, G. and Adanella, Rossi (2007). Differentiating countryside: Social representations and governance patterns in rural areas with high social density: The case of Chianti, Italy. *Journal of Rural Studies*. Vol. 23 (2). P. 183–205.
21. Bryden, J. (2002). Rural Development Indicators and Diversity in the European Union.
22. Bryden, J. (2006). Investment Priorities for Rural Development. Int. Conference „Successful Rural Investment in Services and Business Innovation“. OECD.
23. Buller, H. (2000). Re-Creating rural territories: LEADER in France. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (2). P. 190-199.
24. Burdje, P. (1999). Nacrt za jednu teoriju prakse. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
25. Buttel, F. H. (2001). Some reflections on late twentieth century agrarian political economy. *Sociologia Ruralis*. Vol. 41 (2). P. 165-181.
26. Callanan, Sarah, Cuddy, M. and Á. N. Léime (2004). The integrated IDARA results. Conclusions for the CAP rural policies. U Laschewski, L. und Claudia, Neu (Hrsg.). Sozialer Wandel in Ländlichen Räumen. Theorie, Empirie und politische Strategien. Shaker Verlag. Aachen.
27. Cernea, M. M. (1993). Sociological work within a development agency: Experiences in the World Bank. World Bank.
28. Clarke, D. B. (1998). Consumption, identity and space time. *Consumption Markets & Culture*. Vol. 2 (3). P. 233-335.
29. Cloke, P. (2006). Conceptualizing rurality. U Cloke, P, Marsden, Terry and P. H. Mooney (ed). Handbook of rural studies. Sage Publications. London.
30. Colemann, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*. Vol. 94. Supplement. P. 95-120.
31. Colemann, J. S. (1990). Foundations of social theory. Cambridge and London: Belknap Press of Harvard University Press.
32. Collins, A. (2008). Promoting sustainable communities in the UK: a critical analysis of the “going for green” sustainable communities project. U Marsden, T. (ed). Sustainable communities: new spaces for planning, participation and engagement. Elsevier.
33. Collins, R. (1981). On the microfoundations of macrosociology. *The American Journal of Sociology*. Vol 86 (5). P. 984-1014.
34. Commins, P. (2004) Poverty and social exclusion in rural areas: characteristics, processes and research issues. *Sociologia Ruralis*. Vol 44 (1). P. 60-75.
35. Connor, D, Renting, H, Gorman, M. and J. Kinsella (2006). The evolution of rural development in Europe and the role of EU policy. In Connor, D, Renting, H, Gorman, M. and J. Kinsella (ed). *Driving rural development: policy and practice in seven EU countries*. Van Gorcum. Assen.
36. Cooke, B. and Uma, Kothary (2001). Participation: The New Tyranny? Zed Books. London. New York.

37. Cvejić, S., Babović, Marija, Petrović, Mina, Bogdanov, Natalija i Olivera, Vuković (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. UNDP. Beograd.
38. Čikić, J. (2017). Transformacija i (re)brendiranje ruralnog prostora. *Agroekonomika*. Poljoprivredni fakultet Novi Sad, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Vol 46 (76). Str. 23-34.
39. Dam, F., Heins, S. and B.S. Elbersen (2002). Lay discourses of the rural and stated and revealed preferences for rural living. Some evidence of the existence of a rural idyll in the Netherlands. *Journal of Rural Studies*. Vol. 18 (4). P. 461-476.
40. De Janvry, A. and Elisabeth, Sadoulet (2005). Achieving success in rural development: toward implementation of an integral approach. *Agricultural Economics*. Vol. 32 (1). P. 75 – 89.
41. De Janvry, A. and Elisabeth, Sadoulet (2007). Toward a territorial approach to rural development. *eJADE*. Vol. 4 (1). P. 66-98.
42. De Janvry, A., Murgai R. and Elisabeth, Sadoulet (2002). Rural Development and Rural Policy. U Rausser, G. and R. Just (ed). *Handbook of Agricultural Economics*. Elsevier. Amsterdam.
43. Derkzen, Petra (2008). The politics of rural governance. Case studies of rural partnerships in the Netherlands and Wales. Ph.D. Thesis. Wageningen University.
44. Dirkem, E. (1972). O podeli društvenog rada. Prosveta. Beograd.
45. Durlauf, S. (2002). On The Empirics of Social Capital. *The Economic Journal*. Vol. 112. P. 459-479.
46. Durlauf, S. N. and M. Fafchamps (2004). Social Capital. NBER. Working Paper 10485. Internet stranica: <http://www.nber.org/papers/w10485> (pristupljeno 1.2.2020.).
47. Ellis, F. and S. Biggs (2001). Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s. *Development Policy Review* .Vol. 19 (4). P. 437-448.
48. Emerson, R. M. (1962). Power-Dependence Relations. *American Sociological Review*. Vol. 27 (1). P. 31-41.
49. Esparcia, J. P. (2000). The Leader programme and the rise of rural development in Spain. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (2). P. 200-207.
50. EU Commission (2003). Ex-post Evaluation of the Community Initiative LEADER II.
51. European Communities – Commision (1988). The future of rural society. Supplement 4/88 *Bull. EC*. Luxembourg.
52. Flanigan, S. and Lee-Ann Sutherland (2015). Buying Access to Social Capital? From Collaboration to Service Provision in an Agricultural Co-operative. *Sociologia Ruralis*. Vol 56 (4). P. 471-490.
53. Fliege, T. (1998). Bauernfamilien zwischen Tradition und Moderne. Campus Verlag. Frankfurt am M.
54. Furmankiewicz, M., Thompson, N. and Marta, Zielińska (2010). Area-based partnerships in rural Poland: The post-accession experience. *Journal of Rural Studies*. Vol. 26. P. 52-62.

55. Goodwin, M. (1998). The governance of rural areas: some emerging research issues and agendas. *Journal of Rural Studies*. Vol. 14 (1). P. 5-12.
56. Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*. Vol. 78 (6). P. 1360-1380.
57. Granovetter, M. S. (1983). The strength of weak ties. A network theory revisited. *Sociological Theory*, Volume 1. P. 201-233.
58. Granovetter, M. S. (1985). Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *The American Journal of Sociology*. Vol. 91(3). P. 481-510.
59. Gray, J. (2000). The Common Agricultural Policy and the Re-invention of the Rural in the European Community. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (1). P. 30-52.
60. Grootaert, C. and T. van Bastelaer (2001). Understanding and measuring social capital: a synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative. *Social Capital Initiative Working Paper No. 24*. The World Bank.
61. Haartsen, T., Groote, P. and P. P. P. Huigen (ed). (2000). Claiming rural identities. Dynamics, Contexts, Policies. Royal Van Gorcum. Assen.
62. Halfacree, K. H. (1993). Locality and social representation: space, discourse and alternative definitions of the rural. *Journal of Rural Studies*. Vol. 9 (1). P. 23-37.
63. Halfacree, K.H. (1995). Talking about rurality: social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*. Vol. 11 (1). P. 1-20.
64. Halfacree, K.H. (2006). Rural space: constructing a three-fold architecture. In Cloke, P., Marsden, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
65. Harrison, D. (1997). *The sociology of modernization and development*. Routledge. London and New York.
66. Henkel, G. (2005). Dorf und Gemeinde. U Beetz, S; Kai, B. und Claudia Neu [Hrsg.]. *Handwörterbuch zur ländlichen Gesellschaft in Deutschland*. VS Verlag. Wiesbaden.
67. Henkel, G. (ed.) (1984). *Leitbilder des Dorfes – Neue Perspektiven für den Ländlichen Raum*. Verlag Dr. Tesdorpf. Berlin.
68. Hillyard, S. (2007). *The sociology of rural life*. Berg. Oxford. New York.
69. Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. *The American Journal of Sociology*. Vol 63 (6). P. 597-606.
70. Ignjatović, Suzana (2008). Fukujamino shvatanje socijalnog kapitala. *Sociologija*. Vol. 50 (1). Str. 35-53.
71. IMALP (2006). Guidelines for promoting sustainable agriculture in Alpine mountain regions. Insights into handling the social dynamics in project management. EU IMALP Project. Internet stranica: <http://www.alpes-du-nord.com/imalp/index.html> (pristupljeno 17.02.2010.).
72. Janković, D. (2012). Društvena uslovljenost sociološkog istraživanja ruralnog razvoja – pristup sa stanovišta sociologije ruralnog razvoja. Rad u tematskom zborniku *Agroprivreda Srbije u pretpristupnom periodu*. Društvo agrarnih ekonomista Srbije DAES, Volgograd State Agricultural University, Ekonomski institut Beograd. Beograd 2012. Str.109-123.

73. Janković, D. i M. Novakov (2018). Teorija modernizacije: od osnovnih načela ka modernizaciji poljoprivrede. *Agroekonomika.*, Vol. 47(81). Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Str. 1-13.
74. Janković, D. i M. Novakov (2019). Srbija i ruralni razvoj – ruralnosociološki osvrti. Poljoprivredni fakultet Novi Sad.
75. Kaleta, A. (1999). Rural Sociology on the Eve of the XXI Century. *Eastern European Countryside*. No 5. P. 5- 17.
76. Kayser, B. (1995). The future of the countryside. In Ploeg, J. D. van der and G. van, Dijk (eds). *Beyond modernization. The impact of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
77. Knickel, K. and H. Renting (2000). Methodological and conceptual issues in the study of multifunctionality and rural development. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 512-528.
78. Kötter, H. (1986). Landwirtschaft auf dem Wege in die postindustrielle Gesellschaft. In *Agrarsoziologische Orientierungen. Ulrich Planck zum 65. Geburtstag*. Verlag Eugen Ulmer.
79. Kovách, I. (2000). LEADER: a new social order, and the Central- and East-European countries. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (2). P. 181-189.
80. Kovach, I. and Eva, Kučerova (2006). Project class in Central Europe: the Czech and Hungarian cases. *Sociologia Ruralis*. Vol. 46 (1). P. 3-21.
81. Kraack, A. and J. Kenway (2002). Place, time and stigmatized youthful identities: Bad boys in paradise. *Journal of Rural Studies*. Vol. 18 (2). P. 145-155.
82. Krstić, M. (2020). Teorija racionalnog izbora – ograničenja i alternative. *Sociološki pregled*. Vol. 54(1). Str. 40-63.
83. Lapping, M. B. (2006). Rural policy and planning. In Cloke, P., Mardsen, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
84. Laschewski, L. (2005). Rural sociology. U Beetz, S., Brauer, K. und Claudia Neu [Hrsg.]. *Handwörterbuch zur ländlichen Gesellschaft in Deutschland*. VS Verlag. Wiesbaden.
85. LEADER European Observatory (1999). Territorial competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. “*RURAL INNOVATION*”. *DOSSIER N° 6 – PART 1*.
86. LEADER European Observatory (2000). Economic competitiveness. Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. “*RURAL INNOVATION*”. *DOSSIER N° 6 – PART 4*.
87. Ledwith, Margaret (2005). *Community development. A critical approach*. The Policy Press. Bristol.
88. Lee, J. Árnason, A., Nightingale, Andrea and M. Shucksmith (2005). Networking: social capital and identities in European rural development. *Sociologia Ruralis*. Vol 45 (4). P. 269-283.
89. Lin, N. (2001). *Social capital. A theory of social structure and action*. Cambridge University Press.
90. Long, N. (1984). Creating space for change: A perspective on the sociology of development. *Sociologia Ruralis*. Vol. 24 (3/4). P. 168-184.

91. Long, N. (2006). *Development sociology. Actor perspectives.* Routledge. London and New York.
92. Long, N. and J. D. van der Ploeg (1989). Demythologizing planned intervention: An actor perspective. *Sociologia Ruralis*, Vol. 29 (3/4). P. 226-249.
93. Lowe, P. (2003). *Neo-Endogenous Development, Territory and Rural Innovation.* Internet stranica: http://www.sociologia.unical.it/rural_areas/paper/eng/lowe.ppt.
94. Lowe, P., Murdoch, J., and N. Ward (1995). *Networks in Rural Development: Beyond Exogenous and Endogenous Models.* U Ploeg, J. D. van der and G. van, Dijk (eds). *Beyond modernization.* Royal Van Gorcum. Assen.
95. Lyson, T. A. (2006). *Global capital and the transformation of rural communities.* U Cloke, P, Marsden, Terry and P. H. Mooney (ed.). *Handbook of rural studies.* Sage Publications. London.
96. Magnani, Natalia and L. Struffi (2009). Translation sociology and social capital in rural development initiatives. A case study from the Italian Alps. *Journal of Rural Studies.* No. 25. P. 231-238.
97. Marsden, T. (1998). *New rural territories: regulating the differentiated rural spaces.* *Journal of Rural Studies.* Vol. 14 (1). P. 107-117.
98. Marsden, T. (2003). *The condition of rural sustainability.* Royal Van Gorcum. Assen.
99. Marsden, T. and J. Murdoch (1998). *The shifting nature of rural governance and community participation.* *Journal of Rural Studies.* Voll 14 (1). P. 1-4.
100. Marsden, T. (1990). *Towards the political economy of pluriactivity.* *Journal of Rural Studies.* Vol. 6 (4). P. 375-382.
101. Marsden, T. (1999). *Rural futures: the consumption countryside and its regulation.* *Sociologia Ruralis.* Vol. 39 (4). P. 501-526.
102. Marsden, T. (2006). *The road towards sustainable rural development: issues of theory, policy and practice in a European context.* In Cloke, P., Marsden, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies.* SAGE Publications.
103. Marsden, T. (2008). *Denial or diversity: creating new spaces of engagement for sustainable development?* U Marsden, T. (ed). *Sustainable communities: new spaces for planning, participation and engagement.* Elsevier.
104. Marsden, T. and F. Hines (2008). *Unpacking the new quest for community: some conceptual parameters.* U Marsden, T. (ed). *Sustainable communities: new spaces for planning, participation and engagement.* Elsevier.
105. Marsden, T., J. Murdoch, P. Lowe, R. Munton and A. Flynn (1992). *Constructing the countryside.* Routledge. London and New York.
106. McAreavey, Ruth (2006). *Getting close to the action: The micropolitics of rural development.* *Sociologia Ruralis.* Vol. 46 (2). P.85-103.
107. Mendras, H. (1986). *Seljačka društva.* Globus. Zagreb.
108. Mihailović, S., Mojsilović, M, Vuković, Đ, Klačar, B. i I. Čolović (2010). *Socijalna ekskluzija u Srbiji – obim, intenzitet, uzroci i tipovi.* Abstrakt Izveštaja sa javnomnjenjskog istraživanja.
109. Milić, V. (1957). *Sociološko proučavanje lokalnih društvenih zajednica.* *Filozofija.* Filozofsko društvo Srbije. Beograd. God. 1 (1). Str. 45-65.

- 110.Mimica, A. i M. Bogdanović (2007). Sociološki rečnik. Zavod za udžbenike. Beograd.
- 111.Mitrović, M. (2006). Zadruga kao izvor i utoka socijalnog kapitala. U Tripković, M. (ur.). Socijalni kapital i društvena integracija. Tematski zbornik sa naučnog skupa Socijalni kapital i integrativni potencijali AP Vojvodine i Republike Srbije. Filozofski fakultet Novi Sad. Odsek za sociologiju.
- 112.Moseley, M. (2003). Rural development. Principles and Practice. SAGE Publications.
- 113.Moseley, M. (ed.) (2003). Local partnerships for rural development – The European experience. CABI Publishing.
- 114.Mouzelis, N. (2000). Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo? Dijagnoza i pomoć. Hrvatsko sociološko društvo. Zagreb.
- 115.Müller, Christa (1998). Von der lokalen Ökonomie zum globalisierten Dorf. Bäuerliche Überlebensstrategien zwischen Weltmarktintegration und Regionalisierung. Campus Verlag. Frankfurt.
- 116.Munters, Q.J. (1972). Max Weber as rural sociologist. *Sociologia Ruralis*. Vol. 12. P. 129-146., preštampano u Hamilton, P. (ed.) (1991). Max Weber: critical assessments. Routledge.
- 117.Murdoch, J. (2000). Networks a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*. Vol.16 (4). P. 407-419.
- 118.Murdoch, J. (2006). Networking rurality: emergent complexity in the countryside. U Cloke, P, Marsden, Terry and P. H. Mooney (ed.). Handbook of rural studies. Sage Publications. London.
- 119.Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. and Terry, Marsden (2003). The differentiated countryside. Routledge. London.
- 120.Murdoch, J.; Pratt, A. 1993. Rural studies:modernism, postmoderism and the 'post-rural'. *Journal of Rural Studies*, 9 (4). P. 411-427.
- 121.Nardone, G., Sisto L. and A. Lopolito (2010) Social Capital in the LEADER Initiative: a methodological approach. *Journal of Rural Studies*. Vol 26. P. 63–72.
- 122.Newby, H. and F. H., Buttel (1980). Toward a critical rural sociology. In Buttel, F. H. and H. Newby. The Rural sociology of advanced societies. Critical perspectives. Anheld, Osmun and Co. Publishers. USA.
- 123.Novaković, T, Mutavdžić, B, Milić D, Tekić, D. (2019). Analiza strukture subvencija u poljoprivredi u Republici Srbiji. *Agroekonomika*. Vol. 48(83). Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela. Str. 13-23.
- 124.O'Connor, D., Renting, H., Gorman, M. and J. Kinsella (eds) (2006). Driving rural development: policy and practice in seven EU countries. Royal Van Gorcum. Assen.
- 125.OECD (2001). Multifunctionality: Towards an Analytical Framework. Paris. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- 126.OECD (2003). The future of rural policy. From sectoral to place-based policies in rural areas. Organisation for Economic Co-operation and Development.

- 127.Oorschot, W., Arts W. and John Gelissen. Social Capital in Europe: Measurement and Social and Regional Distribution of a Multifaceted Phenomenon. *Acta Sociologica*. Vol 49(2). P. 149–167.
- 128.Osti, G. (2000). LEADER and partnerships: the case of Italy. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40. (2). P. 172-180.
- 129.Panić, J. (2014). Socijalni kapital i udruživanje poljoprivrednih proizvođača. Odbranjen diplomski rad. Biblioteka Poljoprivrednog fakulteta u Novom Sadu.
- 130.Paraušić, V, Roljević Nikolić, S. i J. Subić (2018). Poljoprivredna gazdinstva prema tipu proizvodnje i ekonomskoj veličini. Anketa o strukturi poljoprivrednih gazdinstava. Republički zavod za statistiku, Beograd.
- 131.Patnam R. D. (2008). Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice. Mediterran Publishing. Novi Sad.
- 132.Pavićević, O. (2012). Pozitivni i negativni aspekti društvenog kapitala – slučaj postkomunističkih društava. *Sociologija*. Vol. LIV (2012), N° 3. Sociološko naučno društvo Srbije.
- 133.Petrick, M and P. Weingarten (ed.) (2004). The Role of Agriculture in Central and Eastern European Rural Development: Engine of change of Social Buffer? *IAMO*. Halle. Vol. 25.
- 134.Petrović, M. (2018). Socijalna izopštenost mladih u ruralnim zajednicama. Odbranjena doktorska disertacija. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- 135.Picchi, A. (1994). The relations between central and local powers as context for endogenous development. U Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development. Royal Van Gorcum. Assen.
- 136.Planck, U. (1986). Dorferneuerung und Dorfforschung – Beitrag und Methoden der Soziologie. Leopold Stocker Verlag. Graz.
- 137.Planck, U. Und J. Ziche (1979). Land- und Agrarsoziologie. Eine Einführung in die Soziologie des ländlichen Siedlungsraumes und des Agrarbereichs. Ulmer. Stuttgart.
- 138.Ploeg, J. D. van der (1995). From structural development to structural involution: The impact of new development in Dutch agriculture. In Ploeg J. D. van der and D. Dijk (eds.). Beyond modernization. The impact of endogenous rural development. Royal Van Gorcum. Assen.
- 139.Ploeg, J. D. van der (2003). Rural development and the mobilisation of local actors. EU Rural Development Conference. Salzburg. Internet stranica: <http://ec.europa.eu/comm/agriculture/events/salzburg/panels/ploeg.pdf> (pristupljeno: 19.01.2010.).
- 140.Ploeg, J. D. van der (2003). Virtual farmer. Past, present and future of the Dutch peasantry. Royal Van Gorcum. Assen.
- 141.Ploeg, J. D. van der (2005). Empire and the peasant principle. Paper presented at the plenary session of the XXI Congress of the European Society for Rural Sociology, Keszthely, Hungary. Internet stranica: <http://www.jandouwevanderploeg.com/en> (pristupljeno: 27.07.2009.).
- 142.Ploeg, J. D. van der (2008). The new peasantries. Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization. Earthscan. London.

143. Ploeg, J. D. van der and G. van, Dijk (1995). Beyond modernization. The impact of endogenous rural development. Royal Van Gorcum. Assen.
144. Ploeg, J. D. van der and H. Renting (2000). Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (4). P. 529-543.
145. Ploeg, J. D. van der and N. Long (ed.) (1994). Born from within – Practice and Perspectives of Endogenous Rural Development. Van Gorcum. Assen.
146. Ploeg, J. D. van der, Broekhuizen, R., Brunori, G., Sonnino, Roberta, Knickel, K., Tisenkopfs, T. and H. Oostindie (2008). Towards a framework for understanding regional rural development. In Ploeg, J. D. van der and T. Marsden (ed). *Unfolding webs*. Van Gorcum. Assen.
147. Ploeg, J. D. van der, Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, Terry, de Roest, K., Sevilla-Guzmán, E. and Flaminia, Ventura (2000). Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*. Vol 40 (4). P. 391-408.
148. Ploeg, J.D. van der (1994). Styles of farming: and introductory note on concepts and methodology. In Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
149. Ploeg, J.D. van der (1997). On rurality, rural development and rural sociology. In de Haan, H., and N. Long (ed.). *Images and realities of rural life: Wageningen perspectives on rural tran[s]formations*. Van Gorcum. Assen.
150. Ploeg, J.D. van der (2004). Mobilizing local actors: Stakeholder activities and networking in rural areas. In European Committee. DG VI (Ed.). *Planting seeds for rural futures. Rural policy perspectives for a wider Europe*. Second European Conference on Rural Development. Salzburg. (November 2003). European Commission.
151. Ploeg, J.D. van der and A. Long (1994). Endogenous development: practices and perspectives. In Ploeg, J. D. van der and Ann, Long (eds). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
152. Ploeg, J.D. van der and V. Saccomandi (1995.). On the impact of endogenous rural development. In Ploeg, J.D. van der and D. Dijk (ed.). *Beyond modernization. The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum. Assen.
153. Popović, M. i M. Ranković (1981). *Teorije i problemi društvenog razvoja*. BIGZ. Beograd.
154. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. Vol. 24. P. 1-24.
155. Portes, A. and Julia Sensenbrenner (1993). Embeddedness and immigration: Notes on the social determinants of economic action. *The American Journal of Sociology*. Vol. 98 (6). P. 1320-1350.
156. Pradip, T. (1994). Participatory Development Communication. In White, S.A., Sadanandan, K. N. i J. Ascroft (ed). *Participatory Communication. Working for change and development*. SAGE Publications. New Delhi.

157. Putnam R. D. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American Community.* Simon&Schuster Paperbacks.
158. Putnam, R. (1993). The prosperous community: social capital and public life. *The American Prospect.* No. 13.
159. Putnam, R. D. (1996). The Strange Disappearance of Civic America. *The American Prospect.* No. 24.
160. Rauch, T. (2008). *Decentralized Regional Development Management.* SLE+. Berlin.
161. Rauch, T. Bartels, M. and A. Engel (2001). Regional rural development: a regional response to rural poverty. GTZ-BMZ.
162. Ray, C (2000). The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia Ruralis.* Vol. 40 (2). P. 163-171.
163. Ray, C. (1999). Reconsidering the evaluation of endogenous development: two qualitative approaches. *Centre for Rural Economy Working Paper Series.* Working Paper 39. Newcastle.
164. Ray, C. (1999a). Towards a meta-framework of endogenous development: repertoires, paths, democracy and rights. *Sociologia Ruralis.* Vol. 39 (4). P. 521-537.
165. Ray, C. (2000a). Endogenous socio-economic development and trustful relationships: partnerships, social capital and individual agency. *Centre for Rural Economy Working Paper Series.* Working Paper 45. Newcastle.
166. Ray, C. (2000b). Endogenous socio-economic development in the European Union - issues of evaluation. *Journal of Rural Studies.* Vol. 16 (4). P. 447-458.
167. Ray, C. (2000c). Further ideas about local rural development: trade, production and cultural capital. *Centre for Rural Economy Working Paper Series.* Working Paper 49. Newcastle.
168. Ray, C. (2006b). *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe.* Centre for Rural Economy. Newcastle.
169. Ray, C. (2006a). Neo-endogenous rural development in the EU. In Cloke, P., Mardsen, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies.* SAGE Publications.
170. Renting H., Vogelesang, L., Roep, D., Oostindie, H. and J. D. van der Ploeg (2006). Going backwards to find a way forward. In O'Connor, D., Renting, H., Gorman, M. and J. Kinsella (eds). *Driving rural development: policy and practice in seven EU countries.* Royal Van Gorcum. Assen.
171. Renting, H., Oostindie, H., Laurent, C., Brunori, G., Barjolle, D., Jervell, A.M., Granberg, L. And Heinonen, M. (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology.* Vol. 7 (4/5). P. 361-385.
172. Renting, H., Rossing W.A.H., Groot J.C.J., Ploeg J.D. Van der, Laurent, C., Perraud, D., Stobbelaar, D. J. and M.K. Van Ittersum (2009). Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management.* Vol. 90. P: 112-123.

173. Ritzer, G. (2008). *Modern Sociological Theory*. McGraw-Hill. Seventh Edition. New York.
174. Schejtman, A. and J. Berdegue (2008). Towards a territorial approach for rural development. *IPPG Discussion Paper Series*. No. 17. Manchester.
175. Schelkle, W. and W. H. Krauth (2000). Introduction: Paradigms lost – and found. U Schelkle, W., Krauth, W. H., Kohli, M. and G. Elwert (ed.). *Paradigms of Social Change: Modernization, Development, Transformation, Evolution*. Campus Verlag. Frankfurt/M. New York.
176. Schelkle, W., Krauth, W. H., Kohli, M. and G. Elwert (ed.) (2000). *Paradigms of Social Change: Modernization, Development, Transformation, Evolution*. Campus Verlag. Frankfurt/M. New York.
177. Scott, J. (2000). Rational Choice Theory. U Browning, G., Halcli, A and F. Webster (ed). *Understanding Contemporary Society: Theories of The Present*. Sage Publications.
178. Scott, M. (2004). Building institutional capacity in rural Northern Ireland: the role of partnership governance in the LEADER II programme. *Journal of Rural Studies*. 20 (1). P. 49–59.
179. Selener, D. (1997). *Participatory action research and social change*. Cornell University. Ithaca. New York.
180. Short, B. (2006). Idyllic ruralities. In Cloke, P., Mardsen, T. and P. H. Mooney (ed). *Handbook of rural studies*. SAGE Publications.
181. Shortall, Sally (2004). Social or economic goals, civic inclusion or exclusion ? An analysis of rural development theory and practice. *Sociologia Ruralis*. Vol 44 (1). P. 109-123.
182. Shortall, Sally (2008). Are rural development programmes socially inclusive. Social inclusion, civic engagement, participation, and social capital: Exploring the differences. *Journal of Rural Studies*. Vol. 24. P. 450-457.
183. Shucksmith, M. (2000). Endogenous development, social capital and social inclusion: Perspectives from LEADER in UK. *Sociologia Ruralis*. Vol. 40 (2). P. 208-218.
184. Shucksmith, M. (2010). Disintegrated Rural Development? Neo-endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. *Sociologia Ruralis*. Vol. 50 (1). P. 1-14.
185. Shucksmith, M. and Pollyanna, Chapman (1998). Rural development and social exclusion. *Sociologia Ruralis*. Vol. 38 (2). P. 225-242.
186. Shucksmith, M., Cameron, S. and Tanya, Merridew (2006). *First European Quality of Life Survey: Urban–rural differences*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
187. Sivini, G. (2004). Needs of a new agricultural policy for postfordist rural development. Paper for the XI World Congress of Rural Sociology. Trondheim.
188. Skouras, D. (1998). Rural development in the European Union. In Baourakis, G. (ed). *The Common Agricultural Policy of the European Union: New market trends*. Chania: CIEAM-IAMC. Vol 29.
189. Slee, B. (1993). Endogenous development; a concept in search of a theory. CIHEAM – Options Mediterraneennes. Strengthening endogenous development patterns in European agriculture. Ser. A. No. 23.

190. Slee, B. (1994). Theoretical aspects of the study of endogenous development. In Ploeg, J.D. van der and Ann, Long (ed). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Royal Van Gorcum. Assen.
191. Sotiropoulos D. A. (2014). Positive and negative social capital and the uneven development of civil society in Southeastern Europe. *Southeast European and Black Sea Studies*. Vol. 5(2). P. 243–256.
192. Spasić, Ivana (prired.) (1998). *Interpretativna sociologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
193. Stojanov, M. (2004). *Sociologija seoskih kolektiva. Ogledi*. Matica srpska. Novi Sad-Beograd.
194. Svendsen, G. L.H. and Svendsen G.T (2000). Measuring social capital: the Danish co-operative dairy movement. *Sociologia Ruralis*. Vol 40 (1). P.72-86.
195. Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U Tripković, M. (ur.). *Socijalni kapital i društvena integracija*. Filozofski fakultet. Novi Sad.
196. Škorić, M. (2007). Mertonovski i konstruktivistički program sociologije naučnog znanja: uporedna analiza. Odbranjena magistarska teza. Biblioteka Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
197. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2012). Glokalizacija kao hibridizacija i heterogenizacija globalnog. U Sokolovska V. i D. Marinković (ur). *Regioni i regionalizacija*. Mediterran Publishing. Novi Sad;
198. Škorić, M., Kišjuhas, A. i M. Kojić (2015). Sociologija zajednica: klasični teorijski i istraživački koreni. U Sokolovska V. i D. Marinković (ur). *Regioni i regionalizacija 4*. Komparativna analiza. Mediterran Publishing. Novi Sad.
199. Šljukić, S. (2006). Socijalni kapital i ruralni razvoj: seljaštvo i kooperacija u AP Vojvodini. U Tripković, M. (ur.). *Socijalni kapital i društvena integracija*. Filozofski fakultet. Novi Sad.
200. Šljukić, S. (2009). *Seljak i zadruga u ravnici*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
201. Šljukić, S. i D. Janković (2015). *Selo u sociološkom ogledalu*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
202. Šljukić, S. i M. Šljukić (2019). Sociološki dometi Sretena Vukosavljevića. Zbornik abstrakata sa Trećeg naučnog skupa „Teorija i praksa agrara u istorijskoj perspektivi“. Centar za agrarnu istoriju. Poljoprivredni fakultet Novi Sad. Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela.
203. Štambuk, Maja (2003). *Trebaju li nam posebna znanja za ruralni razvitak?* Zbornik radova sa naučnog skupa „Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje“. Zagreb.
204. Terluin, I. J. Post, J.H. and Sjöström, A. (ed) (1999). *Comparative analysis of employment dynamics in leading and lagging rural regions of the EU 1980-1997*. Agricultural Economic Research Institute (LEI). Report 4.99.09. The Hague.
205. Thuesen, A.A. (2009). Is LEADER elitist or inclusive? Composition of Danish LAG boards in the 2007-2013 Rural development and fisheries programmes. *Sociologia Ruralis*. Vo. 50 (1). P. 31-45.
206. Tomanović, Smiljka (2008). *Porodice i socijalni kapital u Srbiji: Neka pitanja istraživanja i praktične politike*. *Sociologija*. Vol. 50 (1). Str. 1-16.

207. Tripković, M. (2000). Globalizacija i Srbija. *Sociološki pregled*. Vol. 34 (3,4). Str. 61-74.
208. Tripković, M. (2002). Regionalizacija i multikulturalnost u sociološkoj perspektivi. *Sociološki pregled*. Vol. 36 (1/2). Str. 5-16.
209. Tripković, M. (2006). Srbija i Vojvodina u evropskim integracijama: između potreba i mogućnosti. U Tripković, M. (ur). *Socijalni kapital i društvena integracija*. Filozofski fakultet. Novi Sad.
210. Tripković, M. (2007c). Srbija u doba zakasnele tranzicije: između izolacije i tranzicije. U Tripković, M., Pušić, Lj. i S. Šljukić. *Raskršća Srbije*. Mediterran Publishing. Novi Sad.
211. Tripković, M. i Gordana, Tripković (2008). Zakasnela tranzicija u Srbiji i (ne)mogućnost 'opamećivanja' srpskih elita. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. Br. 124. Str. 7-30.
212. USAID (2004). *Mesna zajednica kao predstavnik građana – priručnik*. USAID/SKGO/DAI/SLGRP.
213. Wellmann, B. (1983). Network Analysis: Some basic principles. *Sociological Theory*. Vol.1. P. 155-200.
214. Wiskerke, J.S.C (2004). Rural sociology in the Netherlands: past, present and future. *Agrarwirtschaft und Agrarsoziologie*. 02/04. P. 39-63.
215. Woods, M. (1998). Advocating Rurality? The repositioning of rural local government. *Journal of Rural Studies*. Vol. 14 (1). P. 13-26.
216. Woods, M. (2005). *Rural Geography. Processes, Responses and Experiences in Rural Reconstructing*. Sage Publications. London.
217. Woolcock, M (1998). Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*. Vol 27 (2). P. 151-208.
218. Zajda, K. (2014). Problems of functioning of Polish local action groups from the perspective of the social capital concept. *Eastern European Countryside*. Vol. 20(1). P. 73-97.

Summary

This monograph analyzes social changes in rural areas and emphasizes the complexity of rural development as a process and its importance for society as a whole.

The theoretical framework for the analysis of social change in rural areas is represented by theories of modernization and modernization of agriculture, as well as theories of social capital and social networks. As a process, rural development is through these theoretical frameworks analyzed at the macro, meso and micro level, where the theory of social capital and social networks is applied as a basis for analyzing the interaction of endogenous and exogenous factors in rural development especially at the regional (meso) and local level (micro) levels of rural development.

For all these topics, the monograph presents the theoretical contributions of numerous authors, as well as the results of empirical research internationally and in Serbia, which point to conclusions regarding the theoretical and methodological framework for research in rural development.

Beleška

Pojedini zaključci i istraživanja autora u okviru monografije bili su ranije parcijalno prezentovani na domaćim i međunarodnim naučnim skupovima.

Jedan deo analiza u vezi sa sa opštom problematikom ruralnog razvoja - modernizacija, modernizacija poljoprivrede i (regionalnim) ruralni razvoj - razmatrani su u nagrađivanoj monografiji autora dr Srđana Šljukića i dr Dejana Jankovića *Selo u sociološkom ogledalu* (2015), kao i monografiji Janković, D. i M. Novakov (2019). Srbija i ruralni razvoj – ruralnosociološki osvrti i radu istih autora (2018) *Teorija modernizacije: od osnovnih načela ka modernizaciji poljoprivrede*, publikovanog u časopisu *Agroekonomika*, Vol. 47(81). Preostale analize su neobjavljeni delovi doktorske disertacije autora dr Dejana Jankovića.¹²³

Sredstva za realizaciju istraživanja obezbeđena od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije (ugovor 451-03-68/2020-14/ 200117).

Autor se zahvaljuje izdavaču Poljoprivrednom fakultetu, Univerziteta u Novom Sadu.

¹²³ Dr Dejan Janković, vanredni profesor. Univerzitet u Novom Sadu, Poljoprivredni fakultet Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8, 21000 Novi Sad.